CEMİL MERİÇ

Mağaradakiler

YAYINA HAZIRLAYAN
Mahmut Ali Meriç

Ötüken Neşriyat, 1978, 1980 (2 baskı)

İletişim Yayınları 407 • Cemil Meriç Bütün Eserleri 8
ISBN-13: 978-975-470-599-7
© 1997 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1-33. Baskı 1997-2022, İstanbul
34. Baskı 2023, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Seçkin Oktay

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CEMİL MERİÇ 1916'da Hatay'da doğdu. Ailesi Balkan Savaşı sırasında Yunanistan'dan göçmüştü. Fransız idaresindeki Hatay'da Fransız eğitim sistemi uygulayan Antakya Sultanisi'nde okudu. Tercüme bürosunda çalıştı, ilkokul öğretmenliği ve nahiye müdürlüğü yaptı. 1940'ta İstanbul Üniversitesi'ne girip Fransız Dili ve Edebiyatı öğrenimi gördü. Mükemmel düzeyde Fransızca okuyup yazan Meriç, İngilizceyi anlıyor, Arapçayı, kendi ifadesiyle, "söküyor"du. Elazığ'da (1942-45) ve İstanbul'da (1952-54) Fransızca öğretmenliği yaptı. 1941'den başlayarak *İnsan, Yücel, Gün, Ayın Bibliyografyası* dergilerinde yazmaya başladı. İstanbul Üniversitesi'nde okutmanlık yaptı (1946-63), Sosyoloji Bölümü'nde ders verdi (1963-74). 1955'te, gözlerindeki miyopinin artması sonucu görmez oldu, ama olağanüstü çalışma ve üretme temposu düşmedi. Çeşitli dergilerde yazıları yayımlandı. *Hisar* dergisinde "Fildişi Kuleden" başlığıyla sürekli denemeler yazdı. 1974'te emekli oldu ve yılların birikimini art arda kitaplaştırmaya girişti. 1984'te, önce beyin kanaması, ardından felç geçirdi, 13 Haziran 1987'de vefat etti. İlk telif eseri Balzac üzerine küçük bir incelemeydi. *Hint Edebiyatı* (1964) daha sonra *Bir Dünyanın Eşiğinde* başlığıyla iki kez daha basıldı. *Saint-Simon, İlk Sosyolog İlk Sosyalist,* 1967'de çıktı. 1974'ten sonra yayımlanan kitapları şunlardır: *Bu Ülke* (1974, 5 baskı), *Umrandan Uygarlığa* (1974, 2 baskı), *Mağaradakiler* (1978, 3 baskı), *Kırk Ambar* (1980), *Bir Facianın Hikâyesi* (1981), *Işık Doğudan Gelir* (1984), *Kültürden İrfana* (1985). Balzac'tan yaptığı çevirilerin ilki 1943'te yayımlandı. Fransız edebiyatından yaptığı çevirilerin yanı sıra, Uriel Heyd'in *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri* (1980), Thornton Wilder'ın *Köprüden Düşenler* (1981) ve Maxime Rodinson'un *Batı'yı Büyüleyen İslâm* (1983) adlı eserlerini de Türkçeye kazandırdı. İletişim Yayınları Cemil Meriç'in "Bütün Eserleri"ni toplu halde basarken, daha önce yayımlanmamış üç kitabını daha yayımladı: *Jurnal 1* (1992), *Jurnal 2* (1993), *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* (1993). "Bütün Eserleri" dizisinde "gözden geçirilmiş yeni baskı"sı yapılan kitaplar ise şunlardır: *Bu Ülke* (1992), *Bir Dünyanın Eşiğinde* (1994), *Saint-Simon, İlk Sosyolog İlk Sosyalist* (1995), *Umrandan Uygarlığa* (1996), *Mağaradakiler* (1997), *Kırk Ambar 1 - Rümuz-ül Edeb* (1998), *Kırk Ambar 2 - Letçe-t-ül Hakayık* (2006), *Işık Doğudan Gelir* (2008). Cemil Meriç'in Bütün Eserleri 2013'te yayımlanan *Kültürden İrfana*'yla 12 ciltlik bir külliyat olarak tamamlandı. Cemil Meriç'in "Bütün Çevirileri" kapsamında Balzac'ın *Altın Gözlü Kız, Ferragus, Otuzundaki Kadın, Kibar Fahişelerin İhtişam ve Sefaleti* adlı romanları, Victor Hugo'nun *Marion de Lorme* ve *Hernani* adlı oyunları ile Maxime Rodinson tarafından kaleme alınan *Batı'yı Büyüleyen İslâm* İletişim Yayınları tarafından yayımlandı.

Quid rides? De te fabula narratur.

Ne gülüyorsun? Anlattığım senin hikâyen.

HORATIUS, *Hiciv I*

İÇİNDEKİLER

Giriş *11*

BİRİNCİ BÖLÜM

Mağaranın Dışı *13*

ENTELEKTÜEL YAHUT AVRUPA'DA AYDIN *15*

1–Entelektüel Kim, Yahut Tariflerin Alacakaranlığında *15*

Toplumu İkiye Ayıran Dâvâ *15*

Sağ'a Göre Entelektüel *16*

Sol da Der ki *19*

Türk Aydınına Göre Aydın *20*

Hülâsa Edersek *24*

2–Entelektüelin Soy Ağacı *25*

En Uzak Ced: Sofist *25*

Sonra Rahip *28*

Filozof veya İntelijansiyanın Öncüsü *33*

Nihayet Entelektüel *37*

3–Entelektüelin İhtişam ve Sefaleti *42*

Entelektüel ve Kapitalizm *42*

Entelektüel ve Devrim *46*

Entelektüelin Dramı *48*

Entelektüel ve Nevroz *54*

4–Entelektüelin Düşmanı: Entelektüel *56*

Homo Homini Lupus *56*

İNTELİJANSİYA YAHUT RUSYA'DA AYDIN 64
1–Genel Yaklaşım 64
İntelijansiya Nedir? 64
Bir Topluluğun Tarih Öncesi 71
1840'lardan 1917'lere 72
2–Babalar ve Oğullar 78
Slavcılar, Batıcılar 78
Petraçevski Olayı 80
Bir Roman Kahramanı 81
İntelijansiyanın Babası 84
Popülizmin Kurucusu 86
3–Nihilizm, Popülizm, Anarşizm 92
60 Nesli 93
Üç Kılavuz Kelime 98
Tarikat mı, Tabaka mı, Sınıf mı? 104

İKİNCİ BÖLÜM

Mağaradakiler 109

İHTİLÂL Mİ, İHTİLÂL-İ ŞUUR MU? 111
İdealar Dünyasında 111
İhtilâlden Önce İhtilâl 111
89'un Yankıları 113
Sosyalizmin İhtilâl Anlayışı 116
Çağımıza Gelince 118
Gölgeler Dünyasında 123
Bir Kelimenin Serüveni 123
89 ve Osmanlı Aydınları 125
Révolution'un Yeni Bir Karşılığı 126
İhtilâl mi, İnkılâp mı? 129
Yeni Bir Nazenin: Devrim 134
Sol ve Devrim 139
Kıssadan Hisse 142
SARIKLI İHTİLÂLCİ 144
Rüyada Taaşşuk 144
Paris Yâranı Ne Diyor? 146
Paris'den İstanbul'a 151
Çırağan Baskını 153
Suavi ve İhtilâl 155
Bir Yarı Deli 157
ANARŞİ DEĞİL ANOMİ 161
Anarşi ve Tenkili 162
Kamuslar Arasında Bir Gezinti 164
Anarşizm Bir Ütopya mıdır? 168
Anarşi ve Liberalizm 169
Komünist Anarşizm 172
Anarşizm ve Talebe Hareketleri 172
İhtilâliyun mu, Fevzaviyun mu? 179
Anarşi mi, Anomi mi? 182
ESKİ BİR PUT: TERAKKİ 185
Altın Çağ Masalı 185
Yeni Bir Mefhum 186
Sisifos İşkencesi 188
Biz ve Onlar 190
Zaman, Zaman-ı Terakki 194
HÜRRİYET PEŞİNDE 196
İdealar Dünyasında 196
Hint Kelebeği 196
İmtiyazlardan Hürriyete 199
Politikaya Yön Veren İki Gerçek 200
İki Hürriyet 201
Sub lege libertas 203
Gölgeler Âleminde 204
Önce Şairler Konuşsun 204
Utangaç Bir Nazenin 204
Kemal'in Dülsine'si 206
Yeni Bir Tanrı: Heykel-i Hürriyet 207
Bir Müsteşrikin "Genellemeler"i 208
AVRUPA'DAKİ HAYALET 210
Bir Mefhumun İki Adı 210
Sosyalizmin Kaynağı: Asya 213
Salgın Bir Hastalık 218
Yeni Osmanlılara Gelince 220
Yeni Bir Medeniyet Yolu mu? 221
Sosyalizm ve İştirakiye 223

NEDEN BİR DÜNYA GÖRÜŞÜMÜZ YOK? 225
Hıristiyan Dünya Görüşü 226
Burjuva Dünya Görüşü 226
Sosyalist Dünya Görüşü 227
Bize Gelince 228
60'lardan Sonra 229
ŞİİRDEN DÜŞÜNCEYE 233
Gönlün Dili: Şiir 233
Sınıflı Toplumların Kanunu 234
Kırılan Rebap 235
Hem Şiirde Hem Düşüncede Müceddit 238
ÖNCE HİCİV 240
Aristark'la Zoil 241
Sınırlarda Bir Cevelan 241
Nereden Nereye 242
Hocalara Sorarsak 244
Bize Gelince 245
Babil Kulesi 248
HASBÎ TEFEKKÜR 250
BİTMEYEN BİR RÜYA:
TAŞER'İN BÜYÜK TÜRKİYESİ 256
SUÇLU KİM? 263
DOSTO VE BİZ 271
Ecce Homo 277
YAPRAKLAR 279
Bir 279
İki 281
Son Yaprak 283
BİTİRİRKEN 286

Giriş

Bir mağara düşün dostum.. Girişi boydan boya gün ışığına açık bir yeraltı mağarası. İnsanlar düşün bu mağarada. Çocukluktan beri zincire vurulmuş hepsi; ne yerlerinden kıpırdamaları, ne başlarını çevirmeleri kabil, yalnız karşılarını görüyorlar. Arkalarından bir ışık geliyor.. uzaktan, tepede yakılan bir ateşten. Ateşle aralarında bir yol var, yol boyunca alçak bir duvar. Gözbağcıları seyircilerden ayıran setleri bilirsin, üzerlerinde kuklalarını sergilerler, öyle bir duvar işte... Ve insanlar düşün, ellerinde eşyalar: Tahtadan, taştan insan veya hayvan heykelcikleri, boy boy, biçim biçim. Bu insanlar duvar boyunca yürümektedirler, kimi konuşarak, kimi susarak. Garip bir tablo diyeceksin, hele esirler daha da garip. Doğru.. O esirler ki ömür boyu başlarını çevirmeyecek, kendilerini de, arkadaşlarını da, arkalarından geçen nesneleri de duvara vuran gölgelerinden izleyecekler. Şimdi de mağarada seslerin yankılandığını düşün.. Dışarıdan biri konuştu mu, esirler gölgelerin konuştuğunu sanır, öyle değil mi? Kısaca, onlar için tek gerçek var: Gölgeler.

Tutalım ki zincirlerini çözdük esirlerin, onları vehimle-

rinden kurtardık. Ne olurdu dersin, anlatayım.. Ayağa kalkmağa, başını çevirmeğe, yürümeğe ve ışığa bakmağa zorlanan esir, bunları yaparken acı duyardı. Gözleri kamaşır, gölgelerini görmeğe alıştığı cisimleri tanıyamazdı. Biri, ona: "Ömür boyu gördüklerin hayaldi. Şimdi gerçekle karşı karşıyasın" diyecek olsa, sonra da eşyaları bir bir gösterse, "bunlar nedir" diye sorsa, şaşırıp kalır, mağarada gördüklerini, şimdi gösterilenlerden çok daha gerçek sanırdı.

Bir de düşün ki tutsağı mağaradan çıkarıp dik bir patikadan güneşin aydınlattığı bölgelere sürükledik. Bağırdı, yanıp yakıldı, öfkelendi... Kulak asmadık. Gün ışığına yaklaştıkça gözleri daha çok kamaştı. Hiçbirini seçemez oldu gerçek nesnelerin. Sonra, yavaş yavaş alıştı aydınlığa. Önce gölgeleri fark etti, arkasından insanların ve cisimlerin suya vuran akislerini. Akşam olunca göğe çevirdi bakışlarını, ayı gördü, yıldızları gördü. Zamanla güneşin sulardaki aksine bakabildi. Nihayet gökteki güneşe çevirdi gözlerini. Ve düşünmeğe başladı. Ona öyle geldi ki mevsimleri de, yılları da güneş yaratıyor, görünen dünyanın yöneticisi o. Esirlerin mağarada gördükleri ne varsa onun eseri. Ve eski günlerini hatırladı. Ne kadar yanlış anlamışlardı bilgeliği. Mutluydu şimdi, mağarada kalan arkadaşlarına acıyordu. Eski hayatına, eski vehimlerine dönmemek için her çileye katlanabilirdi.

Adamın mağaraya döndüğünü tasavvur et. Karanlığa kolay kolay alışabilir mi? Dostlarına hakikatı söylese dinlerler mi onu? Ağzını açar açmaz alay ederler: "Sen dışarıda gözlerini kaybetmişsin, arkadaş. Saçmalıyorsun. Biz yerimizden çok memnunuz. Bizi dışarı çıkmağa zorlayacakların vay haline.."

İşte böyle aziz dostum. Sana anlattığım hikâye kendi halimizin tasviridir. Yer altındaki mağara: Görünürler dünyası. Yücelere çıkan tutsak, meseller (idea'lar) âlemine yükselen ruh..

EFLATUN, *Devlet*

BİRİNCİ BÖLÜM

Mağaranın Dışı

Neşve tahsil ettiğin sagar da senden gamlıdır.

ENTELEKTÜEL YAHUT AVRUPA'DA AYDIN

1 – Entelektüel Kim yahut Tariflerin Alacakaranlığında

Entelektüel, ülkeden ülkeye, yazardan yazara değişen bir mefhum. Her tarif aşağıyukarı, ya bir önyargıya dayanır, ya belli bir döneme. Kelimenin vatanı Fransa. Entelektüel bugünkü mânâsını Dreyfus dâvâsıyla kazanmış.

Toplumu İkiye Ayıran Dâvâ

Dreyfus'ü hatırlarsınız: Casusluk yaptı diye tutuklanan kurmay yüzbaşı. Dünya umumî efkârını yıllarca uğraştıran Dreyfus dâvâsı, Fransız siyasî hayatının en unutulmaz sayfalarından biri. Bir yanda devlet.. Kilisesi, ordusu, genelkurmayı ve bütün saygıdeğer müesseseleri ile Fransa. Ötede adalet ve hakikate susamış bir avuç yazar.

14 Ocak 1893 tarihli *L'Aurore* gazetesi *Entelektüellerin Beyannamesi*'ni yayımlar. Kurulu düzene karşı bir savaş ilânıdır beyanname. Gelenekle kalem arasındaki bu savaşın baş kahramanı Zola, çağın en belirgin entelektüel tipi. O tarih-

ten sonra entelektüel, yazı veya söz aracılığı ile toplumun şuurlanmasına yardım eden kişi olur. Yol gösteren, aydınlatan, itham eden kişi. Kelime sol'un bayrağıdır artık.

Sağa Göre Entelektüel

Dreyfus'e karşı olanlar için, Dreyfus'ün mahkemesi askeri yargının işiydi. Entelektüeller sanığın suçsuzluğunu haykırırken yetkilerini aşıyorlardı. Sağ, Dreyfus dâvâsından beri entelektüele şüphe ile bakar.

İonesco, "Tuhaf değil mi?" der, "entelektüeller ne büyük yazar, ne ünlü ressam, ne politika adamı, ne de bilgin. Entelektüel kendi kendini inşa edemeyen adam, bir nevi mektep kaçağı." Ama Batılılar bu mektep kaçağının vasıfları üzerinde anlaşamaz.

Bir Akademi üyesine göre, "Entelektüelin ilk vasfı dürüstlüktür." Kime karşı dürüstlük? İnsanın insana düşman olduğu bir dünyada dürüstlük kabil mi? "Her asrın, bilhassa bizimkinin bir Diyojen'e ihtiyacı var. Ama Diyojenliği göze alacak kadar pervasız, Diyojen'in sözlerine katlanacak kadar sabırlı insanlar nerede?" (Guéhenno)

Tanınmış bir yazar (Maulnier) entelektüelin görevlerini şöyle sıralar, "düşünmek, doğruyu aramak, nesnel bilgiye ulaşmak. Entelektüel hiç kimseye ahmakça bir saygı göstermemeli, müesseseleşen doktrinlere kuşku ile bakmalı. Naslara bağlanmak kısırlaşmaktır. Gelenekle savaş, evet; modaya teslimiyet, hayır. Entelektüel, hükümlerini aklın ışığında vermelidir, tutkuların değil. Entelektüelin başlıca vasıflarından biri de hoşgörü."

Şimdi de bir sosyologu (Aron) dinleyelim, "Fransa'da hiç kimse bir yazıhane memuruna, üniversiteyi bitirmiş de olsa, entelektüel demez. Memur, işçidir; yazı makinası, aleti. Oysa gelişmemiş bir ülkede her diplomalı, entelektüel." Peki,

nasıl tarif edeceğiz aydını? Geniş mânâda, kafa işçileri olarak; dar mânâda, uzmanlarla okumuşlar. İyi ama uzmanla kâtip arasında kesin bir sınır var mı? Ne'de uzman? Ne kadar uzman? "Okumuş" sıfatı da müphem. O halde? Gerçek entelektüel, hayatını kafasıyla kazanan kişi. Romancılar, ressamlar, heykeltraşlar gibi. Yani, aşağı yukarı, herkes entelektüel. Ama Pascal'la Descartes değil. Çünkü onlar hayatlarını kalemleriyle kazanmıyorlar.

En iyisini bir şair söylemiş galiba. "Entelektüellerin işi, her nesneyi remzine yani kelimeye ve sembole bakarak irdelemek, gerçek eylemlerle tartmamak. Sözleri, bunun için şaşırtıcı, politikaları tehlikeli, zevkleri sathî. Sosyal birer uyarıcıdır entelektüeller. Ve her uyarıcı gibi hem yararlıdır, hem zararlı" (Valéry).

Biraz da Fransa dışına çıkalım. "Entelektüel, tarif edilmesi kolay olmayan bir sosyal tip", diyor Schumpeter.. "Hattâ entelektüellerin özelliklerinden biri de tarifindeki güçlük. Entelektüeller köylü gibi, sanayi işçisi gibi, ayrı bir sınıf değildirler. Toplumun her tabakasından kopup gelirler. Faaliyetlerinin büyük bir kısmı birbirlerini hırpalamaya harcanır. Kendi sınıfları olmayan sınıfların çıkarlarına öncülük ederler. Bununla beraber, ortak davranışları, ortak çıkarları da vardır. Bu bakımdan bir sosyal sınıfa benzerler. Her diplomalıya entelektüel diyemeyiz. Ama yüksek bir öğrenim görmüş kimseler birer entelektüel adayıdırlar. Kafalarının benzer şekilde doldurulmuş olması birbirlerini anlamalarına yarar ve bağ kurar aralarında. Entelektüeli serbest meslek sahibi diye tarif de yanlış. Meğer ki sözle ve yazıyla meslek dışı konuları işlesinler, hoş bunu sık sık yaparlar ya. El işiyle kafa işini birbirinden ayıran tarifler de aşırı. Entelektüeller, işi konuşmak veya yazmak olan, amelî sahada hiçbir sorumluluk yüklenmeyen kimselerdir, tarifi de eksik. Kimine göre mesleksizlerin mesleğidir entelektüellik. Ki-

mine göre entelektüelin tecrübe ile elde edilen hiçbir bilgisi yoktur. Hiçbir şeyi lâyıkı ile bilmez entelektüel. Onun için her telden çalar. Bunların hepsi lakırdı. Ama entelektüelin üzerinde anlaşmaya varılan bir vasfı var: eleştiricilik. Eleştiricidir, çünkü olayları yaşamaz, dışardan seyreder. Sonra kendini kabul ettirmenin en kestirme yolu çevresinde şaşkınlık uyandırmak."

Schumpeter, yapılan tariflerden hiçbirini doyurucu bulmaz. O'na göre en iyisi örneklere başvurmak. Sözgelişi Eski Yunan'daki sofistler entelektüeldirler.

Latin Amerika aydınlarını araştırma konusu yapan Ellison için, üslubu olan bir yazardır entelektüel. Şairdir, romancıdır, tiyatro veya deneme yazarıdır. Peki.. kitapsız hocalar, politikacılar, avukatlar mabetten kovulacak mı? Bir ülkede üslubu olan kaç yazar sayabiliriz?

İsrail'de entelektüel: Bilgili, parlak zekâlı, yaratıcı güce sahip, üstelik günlük sorunları da çözebilen kimse. Maşallah.. Bu tarife göre, ne Spinoza entelektüel, ne Balzac, ne Einstein.

Sosyal İlimler Ansiklopedisi'nin aydın tarifi şu: "Hükümleri düşünceye ve ilme dayanan.. Entelektüel olmayanların hükümleri ise daha doğrudan doğruya, daha topyekûn duyulara dayanır" (Roberto Michels).

Hükümlerin düşünceye ve ilme dayandığını nasıl bileceğiz?

Entelektüeller üzerine koca bir kitap yazan Shills de şöyle buyuruyor: "Entelektüeller, konuşur veya yazarken, çevrelerindeki fertlerin çoğuna kıyasla, insan, cemiyet, tabiat ve kozmos hakkında genel sembolleri ve soyut referansları daha sık kullanan kimselerin bütünü vs."

Entelektüeli, işinin veya düşüncesinin mahiyetine göre tarif edemeyiz. Çağdaş toplumda elin karışmadığı kafa işi, kafanın düzenlemediği bedenî çalışma yok gibi. Yani bir mânâda herkes entelektüel. Fakat bütün insanlar toplumda entelektüel vazifesi görmez. Tarih sahnesine çıkan her sosyal sınıf, kendisiyle beraber bir veya birçok entelektüel tabaka yaratır. Entelektüel kucağında yetiştiği çevrenin organik bir parçasıdır, ona tutarlılık kazandırır. Yalnız iktisadî değil sosyal ve siyasî şuur da verir: vazife şuuru. Kapitalist işletme, sanayi teknisyenini, iktisat bilginini, kültür adamını, hukukçusunu yaratır. Demek ki aydın, üretime doğrudan doğruya katılmaz. Şu veya bu topluluğa uzvî olarak bağlı entelektüel bir tabakanın varlığını belirleyen, sosyal münasebetlerin bütünü. Bir kelimeyle her toplumun, daha doğrusu her sosyal sınıfın aydını kendine göre (Gramsci).

Bir iktisatçı, fikir işçisiyle entelektüeli birbirinden ayırır. Fikir işçileri, toplumun oldukça kalabalık bir kesimidirler. Kollarından çok kafalarıyla çalışırlar. İş adamı, doktor, işletme şefi, kültür yayıcısı, borsa komiseri ve üniversite hocası gibi. Beyaz yakalılarla mavi yakalılar arasındaki bu farklılaşma, çağımızda en ileri merhalesine varan bir iş bölümünden doğmaktadır. Evet, kafa işçilerinin çoğu entelektüeldir, çoğu.. zira arada kol işçilerinin de entelektüel olduğu görülür. Kafa işçisiyle entelektüeli birbirinden ayıran ölçü şu: Entelektüel doğruyu söyler; entelektüel cesurdur, yani bir araştırmayı sonuna kadar götürür. Başlıca vasfı, eleştirmek. Ne kendi varacağı hükümlerden çekinir, ne herhangi bir iktidara ters düşmekten. Sosyal müesseseleri karşılaştırır, tahlil eder; daha ileri, daha insanca ve daha rasyonel bir düzenin kurulmasına yardımcı olur. Bir kelimeyle, toplumun şuuru

ve ileri güçlerin sözcüsüdür (Paul Baran). Hangi toplumun ve hangi ileri güçlerin?

Varoluşçuların entelektüel anlayışı da müphem ve kaypak. Onlara göre entelektüel, belli bir siyasî hizibin militanı olamaz, ellbette ki çalışan sınıfların yanındadır, ama bu sadakat körü körüne bir bağlanış değildir. Entelektüel, olaylar karşısında her an yeni bir vaziyet almak, kendini ayarlamak zorundadır. Yalnız "hakikate angaje"dir o, değişen, gelişen hakikate.

Sartre, ortalama Fransız aydınının entelektüel anlayışını şöyle belirtir: Entelektüel, zekâ ile ilgili bir faaliyet (müspet ilimler, tatbikî ilimler, tıp, edebiyat v.s.) sayesinde az veya çok isim yapan ve kazandığı ünü kötüye kullanarak toplumu ve kurulu düzeni eleştiren bir nevi insan. Bu eleştiri, topyekûn veya dogmatik (müphem veya açık, ahlâkçı veya Marksçı) bir dünya görüşü adına yapılır. Örnek mi istersiniz? Atomun parçalanması üzerinde çalışan bilginlere entelektüel denmez; onlar sadece bilgindirler. Ama aynı insanlar imaline yardım ettikleri aletlerin büyük tahrip gücünden korkarak efkâr-ı umumiyeyi atom bombasının kullanılmasına karşı uyarmak için bir araya gelir ve bir bildiri imzalarlarsa entelektüel olurlar.

Türk Aydınına Göre Aydın

Ziya Gökalp der ki: "Halka doğru gitmek ne demektir? Halka doğru gidecek olanlar kimlerdir? Bir milletin münevverlerine, mütefekkirlerine o milletin güzideleri adı verilir. Güzideler yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş olmakla beraber halktan ayrılmış olanlardır. İşte halka doğru gitmesi lâzım gelenler bunlardır" *(Türkçülüğün Esasları)*.

Anlaşılıyor ki Gökalp'a göre münevverin iki vasfı var: 1– Yüksek tahsil görmek, 2– Halktan kopmak.

Bu tarifi Zola'dan Sartre'a kadar Batının hiçbir aydınına uygulamak kabil değildir sanıyoruz.

Mustafa Şekip der ki: "Fransızcada münevver (intellectuel) lafzından evvel mütefekkir (penseur) kelimesi kullanılırdı".

Biz de deriz ki: "Penseur", hiçbir zaman entelektüel mânâsına kullanılmamıştır. Gerçi "penseur" de bir entelektüeldir ama her entelektüel "penseur" değildir. XVIII. asırda entelektüeli ifade eden kelime filozoftur. Sonra kollara ayrıldı mefhum (Bkz. Entelektüelin Soy Ağacı, s. 25 v.d.).

Mustafa Şekip'e dönelim: "Bu tehavvül neden? Mütefekkir nefsini ta'mik eden ve kendini mevzu ittihaz eden hakim kimselere deniyor".

Bu tarif yanlış, Comte, Marx, Spencer gibi nesnel gerçekle uğraşan düşünce adamlarına "penseur" demeyecek miyiz?

"Münevver'de ise insanî şeyleri derinleştiren, bunlardan hikmet dersleri çıkaran bir mütefikkerden ziyade, âlemi tecdid ve istihalelere uğratacak keşfiyat ve mesaide bulunan bir insan mânâsı vardır. Elli altmış sene evveline gelinceye kadar Frenklerde bir adamın münevver olabilmesinin ilk şartı kadim Yunan ve Roma medeniyetlerinin şâheserleriyle kendi milletlerinin büyük klâsiklerini asıl metinlerinden okumak idi" (*Millî Mecmua*, sayı: 1, 1927). Kendi milletlerinin klasiklerini başka hangi metinlerden okuyacak?

Bu garip beyanatı bugünkü dile çevirelim: Elli altmış yıl öncesine kadar entelektüelliğin ilk şartı üniversiteyi bitirmekti. Zamanımızda ise münevver, dünyayı yenileştirecek ve değiştirecek keşifler ve çalışmalar yapan adamdır:

Bu tarife göre edebiyatçılar da, tarihçiler de, filozoflar da entelektüel sayılmayacaktır.

1958'lere gelelim. Kâzım İsmail, *Hafta* dergisinin açtığı bir ankette aydını şöyle tarif eder: "Aydın, dünya meselelerine şahsî meselelerden daha çok kafasında yer ayırma itiyadını kazanmış ve gözünü kulağını olup bitenlere açık bulundur-

masını bilen insana, cemiyetin taktığı izafî bir isimdir. Hakiki aydın bu hususlarla kazandıklarını yine muhitiyle daha doğrusu cemiyet ve dünya ile paylaşabilen insandır."

Dünya meseleleri ne demek? Ülkesinin meselelerine eğilen, aydın değil midir? Sonra "hakiki" aydın da ne oluyor? Gözümüzü ve kulağımızı olup bitenlere açık bulundurarak kazandıklarımızı cemiyet ve dünyayla nasıl paylaşacağız?

Mümtaz Turhan'ın cevabı da şu: "Münevver telakkisi, milletlerin an'anelerine, dünya görüşlerine, bilhassa maarif sistemlerine tâbi olarak, her ne kadar değişmekteyse de, hakiki münevverin miyarı ve sahip olması lâzım gelen vasıflar oldukça sabittir. Buna göre hakiki bir münevverin haiz olması zaruri görülen vasıflar şunlardır: 1– Yüksek tahsilin mümkün ve müessir kılacağı derli toplu umumi ve temelli bilgi. 2– Memlekete, mensup olduğu topluluğa ve ahlâkî saha da dahil olmak üzere, karakter ve şahsiyetin gelişmesini temin eden, sosyal veya millî bir terbiye. 3– İhtisasa kadar gidebilen esaslı bir meslekî bilgi ve tahsil."

Demek ki Mümtaz Turhan için münevverin başlıca vasıfları sıkı bir talim ve terbiye görmekten ibarettir. Gerçi bu terbiyeden çok şeyler bekliyor üstat: Sosyal ve millî vazifeleri öğretmek, (acaba bu vazifeler hangi fakültede öğretilir?); karakter ve şahsiyeti geliştirmek (çağdaş eğitim şahsiyeti geliştirmek için ne yapıyor ki?) Sonra eğitimci Mümtaz Turhan'ın ezelî teranesi: ihtisas.

Kısaca, Turhan'ın münevverden anladığı sadece uzman. Olaylar karşısında belli bir davranış söz konusu değil. Yani herhangi bir Dreyfus dâvâsında takınacağı tavır ne olacak aydının? suali cevapsız kalıyor.

Bu tek buutlu tarifleri bir yana bırakıp genç bir ilim adamının toplayıcı izahlarına eğilelim; Toker Dereli'nin *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi* (1975) adını taşıyan kitabı, İngilizce neşriyatı büyük bir titizlikle tarayan, oldukça ciddi bir araştırmadır. Yazar, Batının çeşitli entelektüel tariflerini uzun uzadıya anlatıp münakaşa ettikten sonra az gelişmiş ülkeler aydınını da içine alacak bir tarife varıyor: "Entelektüeller, somut olayların üstüne yükselebilip soyut kademede düşünebilen, toplumun temel yapısı, meseleleri ve değerleriyle meşgul olup başlıca sosyal, ekonomik ve politik gelişmeleri eleştirebilen, genellikle kabul edilmiş görüşleri, izah tarzlarını, varsayımları tahlil ve tenkit edebilme, bunlara birşeyler katabilme veya hiç olmazsa bu görüşleri, izah tarzlarını veya faraziyeleri yorumlayabilme gücüne sahip kimselerdir. Entelektüel sayılabilmek için formel bir öğrenim görmüş olmak şart değildir. Edebî üslup, meslekî sıfat ve roller, siyasî ya da idarî sorumluluklar, entelektüel sıfatından ayrı tutulmalıdır."

Sonra Dereli, aydınlarla ilgili bir tipoloji sunuyor: "Entelektüeller belirli bir sosyal sınıfa mensup değildirler, sosyal bir toplulukturlar."

Dereli, entelektüelleri liberal ve radikal diye ikiye ayırıyor. Liberaller: Geniş düşünceli, tenkitçi, hürriyetçidirler. Radikaller ise: umumiyetle sosyalist, komünist, anarşist gibi ihtilâl taraftarı.. Biz, bu tasnifi pek tatminkâr bulmuyoruz. Shills'in tasnifi, umumide kalmakla beraber, bizdeki entelektüelleri daha iyi sınıflandırıyor. Shills'e göre entelektüel faaliyet iki merhalede tecelli eder: 1– Mevcut bilgilerin fethi (tekrarlama), 2– Mevcut bilgilerin aşılması için yapılan çalışmalar (yaratma). Yani gelenek ve yaratıcılık.

Osmanlı'da sınıf-ı ulema tekrarlayıcıdır. Kur'an'ın, hadislerin ve daha önceki imam veya müçtehitlerin tekrarlayıcısı. Tanzimattan sonraki aydınlar da tekrarlayıcıdır, Avrupalı yazarların tekrarlayıcısı.

Birinciler buna mecburdular. Karşılarında mutlak haki-

kat vardı. Yani birikmiş bir irfanı yaymaları söz konusuydu. İkinciler de yabancı bir kültürle karşı karşıyaydılar. Bu kültürü ayıklamaları, tenkit etmeleri güçtü. Yabancı bir dünyada, bilmedikleri şartlar içinde gelişen bir kültürdü bu.

Hülâsa Edersek

Bu tarifler geçit resminin ispat ettiği hakikat şu: Her ülkenin, her çağın, her sınıfın, her ideolojinin entelektüel anlayışı başka. Dünyaca kabul edilmiş bir entelektüel kıstası yok dense yanlış olmaz.

Sağın temsilcileri için entelektüel, ya karışıklık çıkarmaktan hoşlanan, huysuz, hırçın, ukalâ bir "deklase"; vekâletnamesi olmayan bir avukat; şarkı söyleyeceğine bildiriler imzalayan bir ağustos böceği; yahut da heyecansız, suya sabuna dokunmayan bir bilgi uzmanıdır. Sol, aydına bazan dost, bazan düşman. Daha doğrusu entelektüel, kendilerinden olmak şartıyla alkışlanmağa lâyıktır. Sağ entelektüel, çoban köpeğidir. Esasen entelektüelin sağı olmaz. Entelektüel, yükselen bir sınıfın şuurudur, yani bir devrimcidir. Ayırıcı vasfı: Tenkit.

Şöyle bir taslak çizmek kabil:

1– Entelektüel, zamanının irfanına sahip olacaktır. Ülkesinin dilini, edebiyatını, tarihini bilecek, dünyadaki bellibaşlı düşünce akımlarına yabancı olmayacaktır.

2– Peşin hükümlere iltifat etmeyecek, olayları kendi kafasıyla inceleyip değerlendirecektir.

Başlıca vasıfları dürüst, uyanık ve cesur olmaktır. Yani bir bilgi hamalı değildir entelektüel. Hakikat uğrunda her savaşı göze alan bağımsız bir mücahittir.

Biz de Schumpeter gibi düşünüyoruz. Entelektüel, tariflere hapsedilemez. Mefhumu dalgalanışları içinde kavramak, tarihe başvurmakla kabil.

2 – Entelektüel'in[1] Soyağacı

En Uzak Ced: Sofist[2]

"İsa'dan önce beşinci asır", diyor Gomperz, edebiyatça pek zengin bir dönemdi, ama hiç de kitabî bir çağ değildi bu. Ozanlar nesli sona ererken, Helenlerin sosyal hayatında yeni bir insan belirmişti. Oyunları izlemek için Olempi'ye veya başka bir siteye koşan kalabalığın önünde sofist vardı şimdi. Mor bir kaftan giymişti ozanlar gibi, ama, eski destanları değil, kendi yazdığı nutukları okuyordu. Aynı adamı daha dostça toplantılarda, ilmî ve sosyal konular üzerinde konuşurken görüyoruz. Asrın son otuz yılında ortaya çıkan eğitim devrimi de onun eseri. O zamana kadar gençliğin bütün kültürü okuma, yazma ve hesaptan ibaretti; bunlara müzikle jimnastiği ve sonraları resmi de ekleyebiliriz. Ne var ki siyasî hayatın icaplarına, gelişen fikrî hayatın ihtiyaçlarına yetmiyordu bu. Günümüzün liselerine ve yüksek okullarına benziyen herhangi bir müessese de yoktu Eski Yunan'da. Bu boşluğu doldurmak lâzımdı, olgun ve şuurlu bir avuç insan hocalığa adadı kendini; şehirden şehre gidiyor, topladıkları gençlere ders veriyorlardı. Delikanlı, müspet ilimleri, tabiat felsefelerini, şiirlerin yorumunu ve eleştirisini, gramer inceliklerini, metafiziğin ana sorunlarını onlardan öğreniyordu. Ama sofistlerin asıl amacı, gençleri

1 Entelektüel önceleri sıfat: zihnî, fikrî, manevî. Geçen asrın sonlarında isim olmuş: aydın.

Lügatların tarifi: "Zihnî faaliyetlere büyük ilgi duyan, fikir hayatı ağır basan". Zihnî faaliyet ne demek? Çağdaş toplumda her faaliyet bir parça zihnîdir. Alet yapan insan'ı, düşünen insan'dan ayırabilir miyiz?

2 Kamuslara başvuralım: "Sofist, Sokrat ve Eflatun'dan evvel hikmet ve mahareti tâlim ve tedris etmeyi sanat ittihaz etmiş kimse; sonra mugalatacı, safsatacı." (İsmail Fenni, *Lügatçe-i Felsefe*).

"Önceleri, herhangi bir meslekte üstat olan. İ.Ö.. V. yüzyılda belâgat ve felsefe hocası. Nihayet: Şarlatan." (Foulquié, *Dictionnaire de la Langue Philosophique*, 1962).

pratik ve sosyal hayata hazırlamaktı. Oysa amelî politikanın ruhu, hitâbet sanatıydı. Bilgelik öğreten bu insanlar, gençliğin hocası olmakla yetinemezlerdi; kabiliyetlerini hitâbet ve yazı alanında da gösterdiler. Buna mecburdular da, devletten herhangi bir ücret almıyorlardı; hayatlarını kazanmak için çeşitli alanlara yayılmak zorundaydılar. Sofist, zamanımızın hocalarına benzemez, devletle hiçbir münasebeti yoktur, kendini belli bir ihtisasa da hapsedemez. Çağının bütün ilimlerini kucaklamalıdır; hatip ve yazar olarak da binbir güçlükle karşı karşıyadır. Başarı kazanmak için her tartışmayı göze almak, rakiplerini altetmek zorundadır, bizim gazeteciler gibi. Bir kelimeyle beşinci asırda sofist, yarı hoca, yarı gazetecidir.

Sofistlerin ortak bir düşüncesi var mıydı? Hayır. Herbiri bir ülkeden geliyordu. Onlar da bütün zamanların alkışlanan hocaları gibi, çökmeye yüz tutan eğilimleri değil, başarı kazanacağına inandıkları yeni fikirleri savunurlar. Parayı dinleyicilerden alıyorlardı; bunların büyük çoğunluğu gençlerdi; sofistler ister istemez bu coşkun kalabalığın emellerine tercüman olacaklardı. Sofistlerin hepsini ilerici saymak yanlış. Daha doğrusu, ilerici düşüncenin bütün temsilcileri sofistti diyemeyiz. Ama, genel olarak, birer ışık yayıcısıydılar.

Kelimenin garip bir kaderi var. Önceleri üstat anlamındadır. Büyük şairlere, büyük filozoflara, ünlü müzisyenlere, Eski Yunan'ın Yedi Bilgesi'ne.. hep sofist denir. Yavaş yavaş itibarını kaybeder kelime. Meçhulün fethi, maziye bağlı olanları rahatsız eder. Her tecessüs tehlikelidir. Bilgi ve ahlâk alanında yeni araştırmalar yapan sofistler, çevrelerinde kuşku uyandırırlar. Dinleyicilerden para almaları da dedikodulara yol açar. Kamuoyunu sofistlerin büsbütün aleyhine çevirir Eflatun'un hücumları. Hür düşünceyi bayraklaştıranlar birer safsatacı, birer lâf ebesi olarak damgalanır."

(Gomperz Théodore, *Les Penseurs de la Grèce.* Payot Paris, 1928. s. 452 v.d.)

XIX. asrın başlarına kadar Avrupa, Eflatun'un gözleriyle görür sofistleri. O serazat düşünce fatihlerini gerçek hüviyetleriyle tanıtan Hegel ile Grote. Bu iki büyük araştırıcının yorumları sayesindedir ki "sofistaiyenin tarihî bir zaruret ve ihtiyaç ile meydana geldiğini ve bir medeniyet vazifesi ifa eylediğini anlıyoruz" diyor Karl Vorländer.. "Sofistlerin hizmeti, devirlerinin ilmî belgelerini halkın anlayacağı bir tarza koymak, malumatı yaymak, herkesi tenvir eylemek olmuştur.. Onlar daha ziyade insanı; idrakiyle tefekkürüyle, iradesiyle ve temayülleriyle, hususî ve umumî faaliyetleriyle, insanı tetkik ediyorlardı" (*Felsefe Tarihi*, M. İzzet tercümesi, 1927).

"Sofistler, hem ahlâk, hem de düşünce alanında birer devrimciydiler", medeniyet tarihlerine göre. Yerleşmiş inançlara savaş açtıkları için tutucu çevrelerin kuşkusuyla karşılandılar. Soyut delillere itibar etmiyorlardı. Onlar için tek ölçü vardı: insan. Nesnel bilgiye ulaşamazdık, her düşünce sübjektifti. Tanrı'nın varlığı da, yokluğu da ispat edilemezdi. Yasalar, insan içindi ve insanla beraber değişirdi. Mutlak doğru, mutlak iyi, birer vehimdi, bu mefhumlar faydalıya bağlıydı, ondan ayrılamazdı; mühim olan başarıydı. Almanlar, bu düşünce devrimini ifade için "Aufklarung" kelimesini kullanırlar. Dikkate lâyık değil mi? XVIII. asır felsefe devrimi de aynı isimle belirtilir. Filhakika her iki hareket genişlik ve genel doğrultu bakımından çok benzer birbirine. Sofistlerin başlattığı yenilikler, yirmi üç asır sonra filozofların başardığı düşünce devrimi kadar önemlidir. Bu düşünce devrimi, sosyal elit aracılığıyla geniş tabakalara yayılmıştır. Bir kelimeyle sofistler, kültürü dar çevrelerin tekelinden kurtarmış, entelektüel hayatın bütün yönlerine dikkati çekmişlerdir. Felsefeye ve ilme, tenkit zihniyetini ve öl-

çüsüz soyutlamalardan kaçmak alışkanlığını getirmişlerdir. Bireycilik, sosyal müesseleri sarsacak ve medeniyeti baştan başa değiştirecek olan zaferlerini, geniş ölçüde sofistlere borçlu. Aristofanes'e göre Sokrat da sofist, hem de sofistlerin en kötüsü. Şüphesiz ki aşırı bir itham bu, ama sofistler olmasa Sokrat da olamazdı. Sokrat da onlar gibi ve onlardan sonra, madde ve hareket üzerinde laf ebeliği yapmaktan kaçar. Sokrat'ın araştırmalarının merkezinde de insan vardır (Bkz. *Histoire Générale des Civilisation*, P. U. F., Paris, cilt 1, s. 365).

"Perikles'i onlar yetiştirdi, Öripid dramlarının, Tüsidid tarihinin ilhâm kaynağı onlar. Dil ve gramer çalışmalarını, eski metinlerin tahlillerini onlar hızlandırdı. Ortak yönleri var mıydı? Evet, ama bu belli mekteplerin müdafaasını yapmak mânâsına gelmez. Hiçbir yenilik önünde çekinmemek, daha önce kurulan metafizikleri küçümsemek, akla inanış, yenilik sevgisi ve şüphe. İşte sofistlerin ayırıcı vasıfları." (Bkz. *Histoire de L'Humanité*, UNESCO, Paris, cilt 2).

Kısaca, entelektüel sofistlerin torunudur, çılgınlığı, hayâsızlığı, tecessüsü ile sofistlerin torunu.

Sonra Rahip[3]

Taine der ki: "1789 Fransa'sında, üç nevi insan, devletin en yüksek makamlarını işgal ediyordu: Rahipler, soylular, kral.

3 "Clerc" (kler), Batı dillerinde hem rahip, hem aydın, hem noter adayı.. Kelime bu çeşitli mânâları nasıl kucaklamış?

Sözlüğe göz atalım: "Barbar istilâları sırasında, ilimle irfan manastırlara ve kiliselere sığındı ve asırlarca orada kaldı. Halk, karanlık bir cehalet içindeydi, çağdaşlarına kıyasla azıcık bilgisi olan, alfabeyi söken herkes, hiç değilse cübbesi ve kafasının traşı ile, kiliseye mensuptu. Bu itibarla bütün aydınlara kler dendi. Kiliseye bağlılık birçok imtiyazlar sağlıyordu: Papaz olan köle, hürriyete kavuşurdu; şehirli için daha sakin bir yaşayış demekti papazlık, haraçlardan, saldırılardan kurtulmak demekti. Papazların bir başka imtiyazı da kilise adaletine bağlı olmaktı, beylerin, subayların adaletinden çok daha yumuşak ve insancaydı bu adalet. Hükümdarlar, maarifin yayılmasına o kadar teşne idiler ki, okuma yazma bilen mahkûmların çok defa hayatı bağışlanırdı. Bütün mevkiler, bütün makamlar kilise mensuplarınındı. Rahipler yalnız bakan, yalnız elçi, yalnız müşavir değildiler; bugün tamamen din dışı kimselerin işi olan meslekler de onların tekelindeydi: avukatlık, üniversite hocalığı, noterlik, doktorluk gibi. Serbest meslekle uğraşanlar ancak XIV. asrın sonlarında evlenme izni alabildiler. Rahiplerle rahip olmayanların ayrılışı o asırda başlar. Rahiplerin sayısı azalır ama yine nüfuzludurlar; mahkemelerde, krallık divanlarında ağır basarlar. İhtilâle kadar sürüp gider bu durum. Kilise kurallarından kurtulan, bekârlığı reddeden nice kler, kilise adaletinden faydalanmak için klerliğe bağlı kalır. Kilise de bu sadakat gösterisini hoş karşılar, böylece her meslekten kler türer: Zanaatkâr kler, bezirgân kler, savaşçı kler, asil kler, evli kler... Hükümdarların iktidarı arttıkça, kilise mahkemeleri önemini kaybeder, yalnız papazların dâvâsına bakar bu mahkemeler. Ve kler kelimesi artık aydın mânâsına değil, bugün olduğu gibi noter yamağı, avukat adayı anlamına gelir" (Larousse Pierre, *Dictionnaire Universel du XIX eme siècle*, Paris 1865-1876).

Bütün nimetler onlarındı: İktidar, servet, itibar, yahut hiç değilse, imtiyazlar, vergiden muafiyet, ihsanlar, arpalıklar, tercihler, v.s. Uzun zamandan beri başta bulunduklarına göre, haketmişlerdi bu mevkileri. Filhakika, yüzyılları kucaklayan büyük bir emek sayesinde modern toplumun üç esas temelini birbiri ardınca onlar inşa etmişlerdi. Üst üste kurulan bu üç temelden en eskisi ve en derini rahiplerin eseriydi. Bin iki yüz yıl, hattâ daha fazla, hem mimar, hem işçi olarak çalışmışlardı. Önce yalnızdılar, sonraları aşağı yukarı yalnız. İlk dört asır boyunca, dini ve kiliseyi kurdular. Bu iki kelime üzerinde duralım biraz:

İstilâya dayanan bir dünya, tunç bir makine gibi sert ve soğuk.. Yapısı icabı, kendi insanlarında hareket kabiliyetini ve yaşama arzusunu yok etmeye mahkûm. Rahipler böyle bir dünyaya "kurtuluş" müjdelemiş, cenneti vaad etmiş, Tanrı'ya tevekkülü öğretmiş, sabrı, iyiliği, alçak gönüllülüğü, feragatı, şefkati telkin etmiş; Roma'nın yeraltı zindanlarında boğulan insanoğluna nefes alabileceği, gün ışığını görebileceği pencereler açmıştı. Din buydu işte. Gittikçe ahalisi azalan, gittikçe çözülen ve ister istemez her saldırıya açık

hale gelen bir ülkede, disipline ve kanunlara bağlı, bir hedef ve bir doktrin etrafında birleşmiş, inanmışların itaatı ve baştakilerin fedakârlığı ile payandalanmış, yıkılan imparatorluğun gediklerinden akın akın gelen barbar dalgalarına karşı ayakta durabilecek canlı bir toplum yaratmıştı rahipler. Kilise de buydu işte.

Bu temeller üzerine inşaata devam edilir. İstilâdan başlayarak beş yüz yıl boyunca, rahipler, beşerî kültürden ne kurtarılabilirse kurtarırlar. Rahip, barbarları ya karşılar, ya sınırdan girer girmez etkisi altına alır. Ne büyük hizmet! Oysa Galya gibi Latinleşen, fakat fatihleri bir buçuk asır putperest kalan Büyük Britanya'da, sanat, endüstri, toplum, dil, her şey yok edilir. Halk ya kılıçdan geçirilir, ya kaçar. Yalnız köleler kalır ortada. Onların da izi silinip gider. Rahip, o yırtıcı insanları büyülemeseydi, Avrupa'nın akibeti de aynı olacaktı.

Cübbesi yaldızlı piskopos veya posta bürünen sıska, sarı, pasaklı keşiş önünde, Hıristiyanlığı kabul eden Germen, bir sihirbaz karşısındaymış gibi korku duyar. Av dönüşü veya içki sonrası kendine gelince esrarlı ve muhteşem bir mavera rüyasına kapılır, bilinmeyen bir adalet hülyasına dalar. Uykudaki vicdanı beklenmedik tehlikelerin tehditiyle sesini yükseltir. Bir mâbedi mi soyacak, sakın gözlerim kararıp acılar içinde kıvranmayayım diye, duraklar. Onu rahibin himayesi altında yaşayanların toprağına, köyüne, kentine saldırmaktan alıkoyar bu endişe. Hayvanca bir öfkeye veya ilkel bir içgüdüye kapılır da cana kıyar veya hırsızlık ederse, felâket veya hastalık günlerinde pişman olur. Çaldığının iki katını, on katını, hattâ yüz katını ödemeye kalkışır ve adaklar verir kiliseye. Rahipler böylece bulundukları her ülkede yenilenler ve ezilenler için sığınaklar kurdular ve gittikçe genişlettiler onları. Uzun saçlı başbuğların, kürklü hükümdarların yanında taçlı piskoposla başı traşlı

papaz da yer almaya başladı. Eli kalem tutan ve konuşmasını bilen yalnız onlardı.

Kâtiptiler, müşavirdiler, din bilgini idiler. Fermanları yazar, yönetime katılırlardı. Hükümet aracılığıyla cihanşümul düzensizliğe bir parça düzen vermeye, kanunları daha akla uygun, daha insanca yapmaya, takvayı, irfanı, adaleti, mülkiyeti ve bilhassa aileyi sağlamlaştırmaya veya ayakta tutmaya çalışırlardı. Şüphe yok ki medeniyeti onlar kurdu, evet yarım yamalak, şöyle böyle, zaman zaman yok olan bir medeniyet. Ama Avrupa'yı bir Moğol anarşisine yuvarlanmaktan bu medeniyet korudu. XII. asrın sonlarına kadar hükümdar rahibin baskısı altındadır. Ne var ki rahip bu nüfuzunu hükümdarın ve daha aşağıdakilerin hayvanca iştihalarını, kanın ve etin ayaklanışlarını ve toplumu tahrip eden vahşet nöbetlerinin nüksetmesini önlemek için kullanır. Yalnız o kadar mı? Kiliselerinde ve manastırlarında insanoğlunun irfan hazinelerini de korur rahip: Latinceyi, hıristiyan edebiyatını ve din bilimini, Eski Çağ edebiyat ve ilimlerinin bir kısmını, mimariyi, heykeli, resmi, ibadete yardımcı sanat ve hirfetleri, insana ekmek, giyecek, mesken sağlayan daha değerli sanatları, yağmacı ve tembel barbarın serseri mizacına ters düşen ve beşerî fetihlerin en mühimi olan çalışma zevkini ve alışkanlığını. Roma'nın haracı, isyanlar, Germen istilâsı, eşkiya saldırıları yüzünden harabolan köylerde çalışır ve dikenler arasında kulübesini yükseltir papaz. Etrafında bir zamanlar ekilip biçilen geniş kıraçlar vardır. Yoldaşları ile el ele vererek bu çorak toprakları temizler, yarı vahşî hayvanları ehlileştirir, bir çiftlik, bir değirmen, bir demir ocağı, bir fırın, kundura ve elbise atölyeleri kurar. Tarikatın emrine uyarak her gün iki saat okur, yedi saat elleriyle çalışır. Kût-u lâyemutla yaşar. Kafasıyla çalışır, can-u gönülden ve istikbali düşünerek; öteki insanlardan daha çok üretir. Kanaatkârdır, tedbirlidir, tutumludur; ve onların başarısızlı-

ğa uğradığı yerde direnç gösterir, refaha kavuşur. Yoksulları korur, besler, evlendirir, iş bulur onlara; dilenciler, serseriler, yersiz yurtsuz köylüler mabede koşarlar akın akın. Köyler, kasabalar doğar yavaş yavaş, yeni tarım ve sanayi merkezleri kurulur.

İnsanlar yalnızca ekmekle yaşamaz, ruhun da gıdaya ihtiyacı var. Onlara yaşamak arzusu, hiç değilse tevekkül telkin etmek lâzım, mevcut olmayan mutluluğun yerine şairane bir rüya.. XIII. asrın ortalarına kadar böyle bir teselliyi yalnız rahipler sunar. Sayısız azize masallarıyla, katedralleriyle, heykelleriyle, ayinleriyle, Rabbin melekûtunu gözler önüne serer ve çamurlu bir alanın sınırında muhteşem bir köşk yükseltir gibi gerçek dünyanın sonuna ideal dünyayı yerleştirir. Huzura ve sevgiye susamış gönüller bu ilâhi âleme sığınırlar. Rahip yaraları sarar, dertleri avutur; söz yerine iyilik, takva ve gufran dökülür dudaklarından, bakışlarını semaya çevirince Rabbi görür ve rüyadaymışcasına kanatlanır göklere.

Masal deyip geçmeyelim. İnsan, kaba kuvvetin hükümran olduğu bir devirde, hayata katlanmak için bambaşka bir dünyanın varlığına inanmak zorundadır. Rahip bin iki yüz yıl insanları bu masallarla yaşattı, hizmetinin büyüklüğünü yarattığı şükrandan anlayabiliriz. Papalar iki yüz yıl Avrupa'nın efendisi oldular; Haçlı Seferleri rahiplerin eseridir, kralları tahttan indiren, ülkeleri dilediklerine dağıtan rahipler. Şimdi hükümdardırlar, şimdi hanedan kurucusu; Avrupa'daki servetin üçte ikisi, toprakların üçte biri ve gelirin yarısı onlarındır. İnsan bedava minnet duymaz, meşru bir sebep olmadıkça zırnık vermez kimseye, bencildir, kıskançtır. Müesseseler ister dinî, ister dünyevî olsun, rahipler ister Buda'ya inansın, ister İsa'ya, onları kırk nesil boyunca izleyen çağdaşları aldanmış olamazlar; iradelerini ve mallarını rahiplere teslim edenler, fedakârlıklarını yapılan işe göre

ayarlamışlardır. Bir kelimeyle bu aşırı bağlılık rahibin ne büyük bir hizmet gördüğünü ispat eder" (Taine H. *Les Origines de la France Contemporaine*, 10 cilt, Hachette Paris 1909, cilt 1, s. 3-10).

Bu coşkun methiye bizi şaşırtmamalı. Mukaddeslerini kaybeden aydın, rahibin hasreti içindedir. Entelektüel, rahip gibi olmalıdır, Fichte'ye göre. Onun vazifelerini benimsemelidir. Bilgisi ile topluma hizmet etmeli, halka gerçek ihtiyaçlarını sezdirmeli ve onları nasıl karşılayacağını öğretmelidir.

Benda, insanlığı ikiye ayırır: Rahipler, laikler. İnanan veya inanmayan her fikir ve sanat adamı klerdi Benda'ya göre. Laik ise insiyâkları, iştihaları, ihtiraslarıyla sokaktaki adam.

Demek ki kler, hıristiyan dünya için hâlâ sihirli bir kelime. Bütün hıristiyan dünya için mi? Hayır. Sartre'a göre rahip, beyle köylü arasında aracıdır. Görevi: Sınıf tezatlarını gizlemek. Kilisenin büyük bir serveti, geniş bir siyasî nüfuzu ve bu itibarla kendini ifade edecek bir ideolojisi vardır: Hıristiyanlık. Beyle köylü onun telkinleri sayesinde ortak çıkarları olduğuna inanırlar. Yani rahip, toprak aristokrasisinin emrinde bir ideologdur.[4]

Filozof veya İntelijansiyanın Öncüsü

Romancı Koestler için filozoflar, çağdaş intelijansiyanın ilk temsilcileri. İntelijansiya nedir? Bir ülkede hür düşünmek

4 16. asırda aydının adı şüphecidir. 17. de dinsiz yani "Libertin" (Liberten). Liberten, Eski Romada azat edilmiş köle, yüzyıllarca sonra ön yargılardan sıyrılmış kimse, sıyrılmış veya sıyrıldığını sanan. Ne var ki kelimenin ikbali kısa sürer: Liberten, çok geçmeden aşağılayıcı bir mânâ kazanır: Çapkın, sefih, ahlâksız.

Entelektüel kelimesi doğmadan önce filozofun yerine ideolog veya ideolojist kullanılır. Kelimenin doğuşu 1796, kelimeyi uyduran Destutt de Tracy. Mânâsı, ideolojiyle uğraşan. İdeoloji, düşünceler ilmi. (Bkz. *Umrandan Uygarlığa*, Bir Kelimenin Serüveni, İletişim Yayınları, 1. baskı 1996, s. 259 v.d.)

isteyen insanlar topluluğu. İntelijansiyanın oluşumu sosyal bir vetire. Bu vetire çağdaş Avrupa'da Fransız Devrimi ile başlar. "Üçüncü sınıfın üst tabakalarında hür düşünme eğilimi bir lüks değil, hayatî bir ihtiyaçtır. Ortaçağın dar yapısı içinde sıkışıp kalan burjuvazi, hayat sahasını (Lebensraum) fethetmek zorundaydı. Feodalitenin totem ve tabuları, hür düşüncenin dinamitiyle artırılmadıkça böyle bir fetih gerçekleşemezdi. Çağımızın ilk entelektüelleri Ansiklopedistlerdir: Tarih sahnesine birer put kırıcı olarak çıkarlar. Goethe'yi aramızda düşünün, mümkün mü? Oysa Voltaire, on beş günde bizden biri olabilirdi. Goethe, Rönesansın son dâhisidir, doğrudan doğruya Leonardo'nun çocuğu. Toplum karşısındaki davranışı, herhangi bir nedimin Floransalı bir prens karşısındaki davranışının tıpkısı. Voltaire öyle mi? Voltaire ile beraber feodal değerlerin topyekûn tahribi başlar.

Demek ki çağdaş intelijansiya, toplumun hür düşünmek isteyen bir parçasıdır. Mevcut değerler hiyerarşisinde yeri olmayan bu zümrenin başlıca amacı eski hiyerarşiyi yıkmak ve yeni bir değerler dünyası kurmaktır. İntelijansiyanın ikinci temel vasfı bu inşa temayülü. Gerçek putkırıcılar bir yanlarıyla peygamberdirler, her yıkıcı bir parça hocadır. İyi ama teklif edilen yeni değerlerin kaynağı ne?".

Yazar, Marx'ın izahlarını yeterli bulmaz. "Marx'ın toplumunda iki türlü üretim var", der, "birisi toprak altında yapılan maddî üretim, ikincisi tavan arasında yapılan zihnî üretim; arada merdivenlerle asansör yok. Oysa zafere ulaşan burjuvazi, ölçü üzerine elbise yaptırır gibi, üretim tarzına uygun felsefî bir üstyapı yaratmaz. Ansiklopediyi 'Ulusal Meclis' ısmarlamadı. Bir sınıf veya bir zümre kavgadan başarı ile çıkınca kendine uygun ideolojiyi hazır olarak bulur." Koestler'e göre, "iktisadî inkişafla kültürel inkişaf aynı temel gelişmenin iki ayrı yönünden ibaret. Yani üçüncü sınıfın yükselişi, liberal hümanist düşüncenin ne sebebi, ne de sonucu. İki olay aynı kökten doğmuş, aynı nesnenin rengi ve biçimi gibi, birbiriyle kaynaşmıştır. Başka bir deyişle, ansiklopedistlerle onları takip eden intelijansiya gruplarının başlıca vazifesi, sosyal gelişme ile entelektüel gelişme arasında bağ kurmak olmuştur; bir kelimeyle, toplumun gözlemcisi ve yorumcusudurlar" (Bkz. Koestler Arthur, *Le Yogi et le Commissaire*, Charlot, Paris 1946 s. 93-97).

Şimdi de Sartre'ı okuyalım:

"Burjuvazi yeni bir ideoloji kurmak zahmetine katlanmaz önceleri, çocukları arasından bazılarını teknik yardımcı ve müdafaacı olarak yetiştirir. Ticaret gemilerinin bilginlere, mühendislere ihtiyacı vardır; defter tutmak matematikçileri, aynî haklar ve akitler kanun adamlarını gerektirir... Bu uzmanlar burjuvaziden gelirler, ne ayrı bir sınıftırlar, ne bir elit: Ticaret kapitalizmi denen geniş işletmenin parçasıdırlar. Burjuvazi ile kilise ideolojisi arasında başgösteren ihtilaflara pek karışmazlar. Meseleler rahipler seviyesinde ve rahipler tarafından ortaya atılır. Ticaret gelişir, burjuvazi toplum yapısına katılması gereken bir güç olur. Rahipler dinî ideolojiyi, yükselen sınıfın ihtiyaçlarına uydurmak isterler. Reform da (Protestanlık, ticaret kapitalizminin eseridir) kontr-reform da (cizvitler, burjuvaları Protestan kilisesine kaptırmak istemezler, onlar sayesinde, kredi mefhumu yerine faiz mefhumu geçer) onların eseri. Ama nasıl yorumlanırsa yorumlansın, hıristiyanlık burjuvaziyi tatmin edemezdi. İş hayatı bütünü ile dindışılaştırılmalıydı.

Şuurlanan burjuvazinin yeni bir ideolojiye ihtiyacı vardır. Bu dünya görüşünü rahipler değil, pratik bilgi uzmanları kuracaktır: Kanun adamları (Montesquieu), edebiyatçılar (Voltaire, Diderot, Rousseau), matematikçiler (d'Alembert), bir vergi mültezimi (Helvetius), hekimler v.s. rahibin yerine

geçecek ve filozof adını benimseyeceklerdir, filozof yani Bilgelik dostu. Bilgelik akıldır. Filozof, çağın ilmî gelişmesinde değerini ispat etmiş olan bir yöntem kullanır: tahlil. Akıl dışı bir uzlaşmacılığa, soyluların geleneklerine, imtiyazlarına ve mitoslarına karşı en güçlü silâhtır bu. Aydın ihtiyatlı davranır. Hâkim ideolojiyi kemirecek olan kezzabı, müphem birtakım mefhumlar arkasında gizler: Tabiat kanunu gibi. Bu kaypak mefhumlara sığınılarak hem dindar, hem dinsiz olunabilir. Filozof, bunu gerçekleştirmek için tabiat kanunu fikrinin iktisadî alanda da geçerli olduğunu ileri sürer. İktisat laikleşir ve insan dışı bir ilim olur.

Filozoflar hürriyet ve serbest araştırma hakkı isterler. Bu, düşüncenin bağımsızlığını istemektir, amelî çalışmalar başka türlü yapılamaz. Ama burjuvazi için bu taleplerin mânâsı başkadır: Ona göre, hürriyetçilik (yani liberalizm), ticarette feodal engellerin kaldırılması, başka bir deyişle tam rekabet şartlarının gerçekleşmesidir; bireycilik ise tam mülkiyet hakkı. Burjuva, sosyal organizmaları reddetmek için sosyal atomculuğu benimser. Sosyal atomlar birbirine eşittirler. Bu hüküm analitik akla dayanan ilimci ideolojinin kaçınılmaz bir neticesidir. Burjuvalar soyluların karşısına soylulardan başka bütün insanları çıkarırlar. Dünyada tek sınıf vardır: İnsanlar. Yani Burjuvazi.

Filozoflar da, bugünkü entelektüeller gibi, bir ideoloji kurucusudur; mekanik ve analitik ilimciliğe dayanan bir ideoloji. Amaçları diğer sosyal sınıfların ideolojilerini eritmek ve yıkmaktı. Demek ki onlar da, Gramsci'nin anladığı mânâda, organik birer entelektüeldiler. Başka bir deyişle, burjuva sınıfının çocuğu. Görevleri, sınıflarının objektif zihniyetini ifade etmektir. Bu zihniyet şöyle hülâsa edilebilir: Otorite prensibinin reddi, serbest ticareti güçleştiren engellerin yok edilmesi, ilmî kanunların dünyaca geçerliliği, feodal ayrıcalık ve ayrıcalıklara karşı insanın cihanşümul değeri ve sonunda burjuva hümanizmini bayraklaştıran formül: Her insan burjuvadır, her burjuva insandır.

XVIII. asır, aydınların Altın Çağıdır. Burjuvazinin kucağında doğan, terbiye edilen, yetiştirilen filozoflar onunla tam bir anlaşma halindedir" (Bkz. Sartre Jean-Paul, *Plaidoyer pour Ies Intellectuels*, Gallimard, Paris 1972 s. 18 v.d.).

Burjuvazi bugün de iktidardadır, ama onun tek bir sınıf olduğunu kim iddia edebilir? Bu bile burjuva hümanizminin bir masal olduğunu ispat etmez mi? Aile kapitalizmi döneminde geçerli olan bu ideoloji, monopoller döneminde yetersiz, yetersiz ama hâlâ sahnede. Sartre'ı yakınışlarıyla baş başa bırakıp çağımız aydınına gelelim.

Nihayet Entelektüel

Filozofların torunları, XIX. asrın son otuz yılında yeni bir ad taktılar kendilerine: Entelektüel. İktisadî altyapı oldukça değişmiş, işçi sınıfı güçlenmiş, burjuva ideolojisi parçalanmıştı. Entelektüeller yine bilgi teknisyenleri arasından çıkar, ama hâkim sınıftan değildirler artık, sadece onun tarafından seçilmekte, onun tarafından görevlendirilmektedirler. Üniversite, sanayiin emrindedir. Entelektüellerden beklenen iş, teknik bilgilere dayanarak hâkim sınıfın çıkarlarını korumak, düşman ideolojilere karşı onun ideolojisini güçlendirmek, ayakta tutmaktır. Görevleri, insanlığı birleştirmek değil, imtiyazları devam ettirmek. Bu ayrıcalık bazen gizlenir, nazi aydınlarının saldırgan milliyetçiliği gibi; bazen açıkça haykırılır: liberal hümanizma yani sahte bir insaniyetçilik gibi. Bir kelimeyle aydın, ajandır artık. Ajanın düşünce hürriyeti olur mu? Meselâ sömürgeler çağında, psikiyatrlar, Afrikalıların aşağılığını ispat için bilimsel teoriler kurarlar: Sömürge halkının beyni gelişmemiştir, onlar görünüşte insandır sadece. Kadınları da pek ciddiye almamak gerek. İnsan-

lık demek burjuva demek: Avrupalı, yetişkin ve erkek burjuva. Ne ilmî bir insaniyetçilik değil mi?

Kısaca, XVIII. asır filozofu, sınıfının organik entelektüeli idi. Yani burjuva ideolojisi, ilmî araştırmanın prensiplerinden tabiî olarak doğuyordu âdeta. Oysa bugün burjuvazinin ideolojisi, entelektüelin bilgi ve metoduna ters düşmektedir. Entelektüel bütüncüdür, çünkü dünyaca geçerli bilgiler ve işlemler peşindedir. Halbuki, hâkim sınıfın ideolojisi (bu aynı zamanda kendi ideolojisidir) sinsi bir ayırıcılık güder. Sonra aydın, araştırmalarında dahi bir yabancılaşma olduğunun farkındadır, ne hedefler kendi hedefleridir, ne vasıtalar. Aydından içtimaî realite gizlenmiştir, sahte bir bütüncülük telkin edilmiştir ona. İşçinin ve köylünün içinde bulunduğu şartlar, sınıf kavgası.. hümanizm maskesi altında saklanmıştır. Ona, ne emperyalizmden söz edilmiştir, ne sömürgecilikten.

Kitaplardakilerle, yaşanan gerçek arasındaki uçurum entelektüeli yaralamaktadır. Artık o, kutsiyetine inandığı bir dâvânın alemdarı değil, muzdarip bir vicdandır. Karşısında iki yol var: Kurulu düzenin yalanlarını ilmileştirmek, yani bir hakikat çarpıtıcısı, daha doğrusu bir çoban köpeği olmak veya ezilenlerin yanında yer almak, her haksızlığa karşı gelmek, her yalanı susturmak, her samimiyetsizliği ifşa etmek.

Demek ki, namuslu aydın, kucağında yaşadığı çevreye uymayandır. Yine Koestler'i dinleyelim: "Keyfi yerinde olanların hür düşünceye ne ihtiyacı var? Bilgi susuzluğu, meçhulun bir endişe kaynağı olduğu sosyal zümrelerin imtiyazı. Mutlular pek mütecessis olmazlar. Ezilen büyük çoğunluğun ise hür düşünceyi kullanmaya zamanı da, imkânı da yok. Mevcut değerleri ya kabul eder, ya ret. Her iki durumda da ne objektiflik, ne de vuzuh söz konusudur. Kısaca, düşünmek bu iki zümre arasında (mutlular ve sömürülenler)

sıkışıp kalanların işidir. İntelijansiya bir nevi zardır; çeşitli vasıfları olan bölgeler arasında uzanır.

Ne var ki, intelijansiyayı orta sınıfla karıştırmamalıyız. Hür düşünce, bir yokluk duygusundan, ılımlı bir sosyal tedirginlikten, bir dengesizlikten doğar. Kendine özgü bir tedirginlik bu. Bir çeşit aydın hastalığı. Entelektüel, ne maden ocaklarında, ne fabrikalarda çalışmak zorundadır. Kabiliyetlerini geliştirmek için belli imkânlara sahiptir, ama bu imkânlar yetmez ona. Kurulu düzene baş kaldırması bundan. Düşünce, mutlular için bir lüks, eksiklik duyan için ihtiyaç. Kitapla hayat, nazarî bilgi ile günlük rutin arasındaki uçurum doldurulmadıkça, tefekkür iki kutuptan birine yönelecektir: Ütopya veya beyin yıkama.

Üçüncü sınıfın yükseliş devrinde, onun şuuruydu intelijansiya. Hassas bir zardı. Burjuvazi iktidara kurulduktan sonra bir nevi zamk oldu: toplumu ayakta tutan bir zamk, cansız ve yapışkan. Artık yeni bir değerler dünyası kurmak istemez; mevcut hiyerarşinin zirvesine yükselmek peşindedir. Bir kelimeyle, ilerleyen burjuvazinin öncüsü olan intelijansiya, bu sınıfın alçalış devrinde bir lumpen-burjuvadır artık.

Şöyle diyelim: Üçüncü sınıf yavaş yavaş ilerici vasfını kaybetmiş, önce tutucu, sonra gerici olmuştur. İntelijansiya da gittikçe kopar bu sınıfdan ve daha güçlü yandaşlar arar: Görevi, yıkıcılık ve yapıcılık. İntelijansiya tek başına gerçekleştiremez emellerini...

Marksist teoriye göre: Namuslu aydınlar işçi sınıfının saflarına karışacak, ona tabiye ve sevkülceyş (strateji ve taktik) hocalığı yapacaktı. İntelijansiya korkak veya ehliyetsiz olduğu için mi yapamadı bunu? Hayır. 1848'de işçilerle öğrenciler yan yana dövüştüler barikatlarda: Paris Komünasında, Almanya'da son savaşı izleyen devrimci hareketlerde, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'da, hattâ İspanya'nın milletlerarası tugaylarında başarılı bir tecrübeden geçti, inteli-

jansiya. Ne var ki, 1850'den bu yana merkezî ve Batı Avrupa'nın işçileri örgütlerini, partilerini, sendikalarını hızla geliştirdiler: Kendilerine mahsus liderler, kendilerine mahsus bir bürokrasi buldular. Çelik iradeli ve odun kafalı liderler. Hızlı bir gelişme dönemiydi bu, dördüncü sınıf, üçüncü sınıf kadar da ayakta duramadı ve iktidara bile geçemeden donup kaldı. II. Enternasyonalin çeşitli seksiyonları, hükümetlerden maddî birtakım tavizler ve bir nebze siyasî nüfuz koparabilmişti, bu başarılar işçi sınıfının atılımlarını felce uğratmaya yetti de arttı bile. Batı intelijansiyasının üyeleri, parlamentoda işçi mebusu, sol gazetelerin yazı işleri müdürü, o çekilmez gece derslerinin konferansçısı falan filan oldular; ama "hür düşünce"nin manivelası ile oynatılacak dağ kalmamıştı artık. Asrın sonlarına doğru Batı intelijansiyası, şöyle bir tercih yapmak zorundaydı: Gerici birer burjuva olmak, yahut proletaryanın akıl hocalığını seçmek. Grupları ve kilisecikleri bu iki kutba göre gelişti. Shaw'la Voltaire'i, Aragon'la Saint-Just'ü karşılaştırın, farkı anlarsınız. Bir çap meselesi mi? Hayır, daha çok tarihî bir tesadüf meselesi.

Birinci Dünya Savaşı, değerleri yeniden düzenlemek, yeniden inşa etmek fırsatını veren şartlar yaratmış gibiydi. Düşüncelerin bütünü değişmişti: İzafiyet ve Quantum nazariyeleri, hormonların ve psikanalizin keşfi, Leninizm ve davranış psikolojisi, uçak ve radyo, ekspresyonizm, sürrealizm.. kütüphanelerde yepyeni bir dünya doğmuş; oradan fışkıran ışık intelijansiyayı uyarmıştı. Hâlâ inanç ve eylemlerimizi yönetmekte olan küflü, çağ dışı geleneklere savaş açmıştı intelijansiya. Yıkmanın ve kurmanın tam zamanıydı, ama bu çabayı destekleyecek yandaşları yoktu aydınların. Bu seksen yıl boyunca, ütopya uğrunda savaş II. Enternasyonal'in tekelindedir. Enternasyonalin Avrupa devrimi anlayışı, yüzde sekseni okuma yazma bilmeyen, on köylüye bir kentli düşen bir ülkeye göre ayarlandı. Yirmi yıl bu devrimci hareket bir yarı Asyalı diktatörlük tarafından yönetildi. Devrimci hareketin Avrupa'ya yayılması için aydınlara ihtiyaç yoktu: Hâyâsız, tenkit zihniyetinden mahrum ve uysal bir bürokrasi yeterdi. Bu bürokrasinin saflarına kabul edilen Batı intelijansiyasının bazı üyeleri, önce düşünce bağımsızlığını elde etmek hakkını kaybettiler. Sonra böyle bir kayguları da kalmadı; partinin uşakları oldular, sekter ve bağnaz birer uşak. En iyileri ise, feci bir akıbete uğradı. Devrimci entelektüelin kaderi, daha çok devrimin başarıya ulaşacağı sanılan bir ülkede, yani Almanya'da hazin oldu. Ama Batı intelijansiyasının büyük çoğunluğu bu kanlı Olemp'e hiçbir zaman kabul edilmedi: Kimse istemiyordu onları, olsa olsa birer yol arkadaşıydılar; bir arabanın beşinci tekerleği. 1920 ile 30 arasında intelijansiya sorumsuzdur, çünkü elinden alınmıştır bu imtiyaz. İntelijansiyayı teşkil eden insanlar, hareketin dışında, boşlukta bırakılmışlardır; böyle olunca da burjuvazinin yozlaşmış birer üyesi olmaları mukadderdi. Kendi suçları değildi bu. Onlardan istenen aydınlatmaları değil, ayna olmalarıydı.

İntelijansiya toplumun bir bölümüdür; en hassas bölümü, vücut hasta olunca deride yaralar belirir. İntelijansiyanın çözülüşü bir hastalık belirtisidir, hem hâkim sınıfın bozulduğunu, hem proletaryanın duygusuzluğunu gösteren bir âraz. Aynı temel vetirenin ârazı. İntelijansiyayı alaya almak, bir taraftan onu eylemin sorumluluğundan uzaklaştırmak, bir taraftan da başarısızlığın günâhını ona yüklemek ya şapşallıktır, yahut da sebepleri açık seçik meydanda olan bir madrabazlık. Nazizm, Avrupa kıtasının intelijansiyasını yok ederken, ne yaptığını pekalâ biliyordu". (Koestler, *a.g.e.*, ss. 100-109).

3 – Entelektüelin İhtişam ve Sefaleti

Entelektüel ve Kapitalizm

Rasyonel düşüncenin doğuşu, kapitalizmden binlerce yıl önceye uzanır. Kapitalizmin yaptığı, rasyonel düşünceye yeni bir atılım gücü vermek ve onu belli bir doğrultuya yöneltmektir. Eski çağları bir yana bırakalım. Kapitalizm öncesi toplumlarda da entelektüellere rastlıyoruz. Ne var ki, az sayıda idiler. Yazıları da toplumun küçük bir kesimi tarafından okunabiliyordu.

Aydınları hürriyete kavuşturan ve matbaa gibi bir silâhla donatan kapitalizm olmuştur. Aydınların seslerini duyurmaya başlamaları, iktisadî gelişmenin safhalarından biridir Schumpeter'e göre, Kapitalizm ile hümanizm aynı zamanda sahneye çıkar. Hümanistler aslında filologtular. Ama çabucak ahlâk, siyaset, din ve felsefe alanlarını da ele geçirdiler. Ele geçirdiler çünkü yalnız gramerle uğraşmıyorlar, klasik eserleri de yorumluyorlardı. Metinleri tenkitten, toplumu tenkite geçtiler. Hümanistler, okuyucusu olan ilk aydınlar. Yalnız onların devrinde dünya nimetleri kilise prensleri ile soylu zenginlerin elindeydi. Sosyal tenkit böyle bir iklimde gelişemezdi şüphesiz. Schumpeter, aydının gölgede kalışını, kapitalizmin kara Avrupasında duraklamasıyla izah eder, kapitalizm tekrar hızına kavuşunca aydınların etkisi de artar. Kitap ve gazete fiyatlarının ucuzlaması, sanayi burjuvazisinin gelişmesi okuyucu sayısını arttırır, kamuoyu önem kazanır, baskılar gevşer. Bütün bunlar kapitalizmin yan ürünleri.

XVIII. asrın başlarında, aydının kaderi kişilerin elindedir. Bu nüfuz yavaş yavaş azalır, ferdî koruyucunun yerine kolektif koruyucu, yani burjuva okuyucuları geçer. Meselâ bir Voltaire, çağdaşlarını büyülemiş, kitaplarına bol bol okuyucu bulmuştur. Kamuoyu üzerinde başka türlü nasıl etki yapabilirdi? İngiltere'de John Wilkes'in saldırıları Lord Bute hükümetinin düşmesine –kısmen de olsa– yol açmıştır. Bir kelime ile, aydınlar XVIII. asırdan bu yana hükümetler tarafından ciddiye alınmaya başlarlar. Kapitalizm çerçevesinde aydınları hizaya getirmek âdeta imkânsızdır. Kapitalist bir toplumda aydınlara yapılan her hücum, burjuva iş çevrelerinin kalesine çarpacaktır ister istemez. Bu çevreler saldırıya uğrayan aydınlara kanat gereceklerdir. Unutulmasın ki yasama da, yürütme de belli prensiplere dayanır. Aydınlara karşı girişilecek hücumlar, bu prensiplere uymak zorundadır. Kurallar çarpıtılabilir ama bir dereceye kadar. Burjuvazi telâş ve endişeye kapılınca kanunsuz baskılara göz yumabilir, ama geçici olarak. Burjuva bir hükümette, polis grevcilere ateş açabilir, ama aydınları topyekûn tutuklayamaz. Tutuklasa da hemen salıvermek zorunda kalır. Salıvermezse burjuvazi o müthiş çocuklarının yaptıklarını beğensin beğenmesin, onlarla birleşir. Çünkü tasvip ettiği hürriyetlerden vazgeçmedikçe, tasvip etmediği hürriyetleri imha edemez. Burjuvazi, topluluk olarak aydınları –teker teker her aydını değil– korurken kendi dâvâsını, kendi yaşama programını korumaktadır. Ancak –mahiyet ve doktrin bakımından burjuva olmayan bir hükümet– zamanımızdaki sosyalist veya faşist hükümetler gibi, yazıyı ve sözü disiplin altına almak gücüne sahiptir. Ne var ki, bunu yapmak için burjuva müesseselerini değiştirmek ve hürriyetleri zecrî tedbirlerle kısıtlamak zorundadır.

Demek ki, kapitalist rejim, aydınlar kesimini ciddî olarak kontrol altına almak istemez. İstese de gücü yetmez buna. Böyle olunca da tartışma hürriyeti kendini kabul ettirir. Kapitalist toplumun temellerini kemiren bir tartışma. Çünkü aydınlar mahiyetleri icabı kemiricidirler, işleri güçleri: Tenkit. Kişileri ve olayları eleştirmeye o kadar alışıktırlar ki, hiç-

bir tabunun kalmadığı toplumlarda, sınıfları ve müesseseleri de dillerine dolarlar.

Avrupa aydınının ayırıcı vasfı kapitalizme düşmanlık. Nereden geliyor bu düşmanlık? Kaynaklar artmış, hayat seviyesi yükselmiş, boş zamanlar fazlalaşmıştır. Okuyucu geçen yüzyılların okuyucusu değildir artık. Kitap ve gazete fiyatları boyuna ucuzluyor. Büyük tirajlı yayım şirketleri, radyo, her türlü baskıyı yok etmeye çalışmaktadır. Dahası da var: Gelişen kapitalizmin en mühim özelliklerinden biri de eğitimin, bilhassa yüksek öğretimin yaygınlaşması. Üretimin artışını önlemek nasıl kabil değilse, eğitimi sınırlamak da öyle imkânsız. Kamuoyu da, devlet de bu gelişmeyi hızlandırmaktadır. Bu üretim fazlası ister istemez bazı bölgelerde işsizliğe yol açıyor. Kaldı ki işsizlik olmasa da aydınlar, kendi sahaları dışında vasıflı işçilerden daha az ücretle çalışmak zorundadırlar. Herkes yüksek öğrenim peşinde. Ama yüksek öğrenim yapanlar alındıkları işlerde başarı gösteremiyorlar. Bu bir dengesizlik doğurmaktadır. Şöyle ki, iş bulmayan veya alındığı işte başarı gösteremeyen üniversiteliler hazırlanmadıkları sahalara yöneliyorlar. Toplum, belli bir mesleği olmayan aydınlarla doluyor: Bir gayrı memnunlar ordusu. Memnuniyetsizlik kin doğuruyor. Kurulu düzeni yerme biçiminde beliriyor bu kin. Batı medeniyeti akla ve faydaya dayanmaktadır. Toplumun tezatlarını gören aydın, kişilere de, müesseselere de ateş püskürmesin de ne yapsın.. Çağımız aydınları kalabalık bir zümre. Bu zümrenin hâkim vasfı proleterleşmiş olmak. Kapitalizm başarı kazandıkça, bu zümrenin kapitalizm düşmanlığı da alevlenmektedir.

Kapitalizmin gelişmesi bir işçi hareketi yaratır. Aydının hiçbir payı yok bu hareketin doğuşunda. Sendikacılık hiçbir zaman aydınların kılavuzluğunu istememiştir ama, aydınlar sendikalara üşüşmüşlerdir. Böylece hareketi şuurlandırmış, daha doğrusu ona yepyeni bir mânâ kazandırmışlardır. Yani devrimci bir doğrultuya yöneltmişlerdir hareketi. İşçiyi kazanmak amacıyla demagoji yapmış, dalkavukluğa başvurmuş, tutamayacağı vaatlerde bulunmuşlardır. Aydınlar olmasa, işçi hareketleri böyle bir istikamet alamazdı.

Aydınların etkisi siyasî şartlara göre değişir. Bazan iktidardakilere programlar sunar, bazan gerçekleşebilecek veya gerçekleşmesi imkânsız tedbirler teklif ederler. Fakat etkileri daima geniş bir alana yayılır. Politikacılarla partiler sınıf çıkarlarının temsilcisidirler iddiası, hakikatin bütününü kucaklamaz. Siyasetçiler kendi çıkarlarını gözetirler demek belki daha doğru olur. Bu çıkar, temsil ettikleri zümreninkilerle çatışır zaman zaman. Politikacının veya partinin görüşü, doğrudan doğruya meslekleri veya durumları ile ilgili siyasî şartlar tarafından biçimlendirilir. Aydınlar bu şartların bir kısmını kendi çıkarlarına uydurabilirler. Bazı dönemlerde birtakım çıkarları yüceltir, onlarla ilgisi olmayan değerleri hasır altı ederek bir nevi ahlâk kodu vücuda getirirler.

Bu içtimaî iklim veya ahlâkî kod yalnız politikayı, yalnız kanunların ruhunu değil, idarî uygulamaları da etkiler. Ama bu alanda da aydınlar zümresi ile bürokrasi arasında çok daha doğrudan bir münasebet vardır. Avrupa bürokrasisi kapitalizmden önce doğmuştur. Ve menşei kapitalizmdışı'dır. Gerçi terkibi çağlar boyunca değişikliğe uğramıştır ama hiçbir zaman burjuvaziyle, burjuvazinin çıkarlarıyla veya değerler manzumesiyle kaynaşmamıştır tamamen. Bürokrasi, burjuvaziye, hükümdarın veya milletin menfaatlerine en elverişli biçimde yönetilmesi gereken bir alacaklı gözüyle bakmıştır.

Demek ki bürokratlar, çağdaş aydınlarla kolayca anlaşabilirler. Birçok ortak tarafları vardır. Aşağı yukarı aynı öğrenimi görmüşlerdir. Eskiden bir kasttılar. Entelektüelle aralarında aşılmaz duvarlar vardı. Son zamanlarda yıkılmıştır bu

duvarlar. Dahası da var: Amme idaresi alanı gittikçe genişlemekte, lüzumlu personelden bir çoğu entelektüeller arasından seçilmektedir. Amerika'da olduğu gibi.

Entelektüel ve Devrim

Entelektüelin bir imtiyazı da kucağında yaşadığı toplumu başka toplumlarla karşılaştırmak, çeşitli fikir hareketlerini izlemek, sosyal nazariyelere açık olmak. Toplumlarını çağdışı bulunca çevrelerine yeni teklifler sunar entelektüeller: Kurulu düzen bir an önce değiştirilmelidir.

Ama bütün entelektüelleri devrimci saymak da yanlış. Tarihî olayların bir çoğunda entelektüellerin ancak bir bölümü devrime katılmıştır: Belli bir yaştakiler veya belli bir meslekten olanlar.

Menşe, seciye, tahsil ve görüş bakımından farklı olan entelektüeller bütün orduların ve bütün silâhların emrinde olabilirler; başka bir deyişle, herhangi bir çağın siyasî hayatında devrimci, kurulu düzenci veya gerici partilerin hepsi de kendilerini temsil eden entelektüeller bulmuştur. Menfaatlerin çatıştığı sınıflı toplumlarda entelektüel faaliyetin aynı yönde gelişmesi beklenmez.

XIX. asır boyunca aydınlar milliyetçiliği geliştirdiler Avrupa'da. Bütün engellere karşı zafere ulaştırdılar. Bugün de Asya ve Afrika'nın geri kalmış ülkelerinde milliyetçi güçlerin başında öğrencileri görüyoruz. İntelijansiya olmasa millî devletlerden hiçbiri kurulamazdı. Tâbilerin, nâşirlerin, yazarların, gazetecilerin maddî menfaatleri, belli bir dilin yaşamasına ve ilerlemesine bağlıdır. Aydınlar, dilin ve o dille yazılmış edebî eserlerin tabiî müdafiidirler; çünkü ana dillerine hissen de bağlıdırlar, meslekî bakımdan da. İtalyan üniversitesi olmadan bir İtalyan âliminin, Çekçe okutan mektepler yoksa bir Çek şairinin ne mânâsı kalır?

Entelektüellerin geniş ölçüde katıldıkları bir başka eylem de sosyalizm. Tarihî bir kanun bu: Sınıf kavgalarını körükleyenler kendi sınıflarına karşı savaşırlar.

Burjuvazinin acıklı bir kaderi var: Baş düşmanının hocası olmak. Önce soylularla, sonra çıkarları sınaî gelişmeye ters düşen yerli burjuvalarla ve her zaman öteki ülkelerin burjuvazisiyle savaşmak zorunda. Tek yardımcısı: Proletarya. Proletaryayı kavgaya hazırlamak, yetiştirmek ona düşüyor. Kendi mezarını kazmak gibi bir şey bu" (Schumpeter, *Le Capitalisme et la Démocratie*, 1952).

Sosyal İlimler Ansiklopedisi sosyalizme katılan aydınları üç zümreye ayırır:

"1– Ahlâkçılar: Toplum vicdanını temsil etmek iddiasındadırlar.

2– İlimciler: Sosyalizmin kaçınılmazlığına, hiç değilse gerçekleşebileceğine inanırlar.

3– Demagoglar: Karışık bir zümredir: Şarlatanlar, ideoloji bezirgânları, toplumdan öç almak isteyenler, sınıflarından kopmuş olanlar, insan severler v.s.

Daha genel bir deyişle sosyalist aydınları misyonerler, çıkarcılar diye ikiye ayırabiliriz.

Ama unutmamak gerekir ki, tiplerin çoğu karmadır. Sosyalizme katılan burjuva entelektüelleri kaderlerini yabancı bir kaderle birleştirmek ihtiyacını duymuşlardır. Yani davranışlarının sebebi ahlâkî ve psikolojiktir. İşçiler ise insiyâkî bir itilişle katılırlar sosyalizme. Entelektüelin şüpheyle karşılanması bundan. Aydın sosyalizme niçin girer? Kendi sınıfından tiksindiği, proletaryada insanüstü meziyetler vehmettiği için. Ama çok defa hayal kırıklığına uğrar ve hâyâsızlığa döker işi. Niyetleri ne kadar halis, idealleri ne ne kadar yüksekse o kadar çabuk, o kadar kolay yaralanır. Gerçek acıdır, kütleler tabansız, işçiler kaba ve bencildirler. Aydın cesaretini kaybeder ve öc almaya kalkışır. Mizacının bir

yanıyla kadındır. Kaderi, aşırı uçlarda dolaşmak. Dönek, kavga kaçağı, nane-molla olarak damgalanmamak için katı prensiplere sığınır. Ne yapsa boş.. Yığın için daima şüpheli bir yandaştır. Gerçi işçi kökenli liderlerin burjuva kökenli liderlerden daha büyük bir sadakat gösterecekleri söylenemez. Söylenemez ama işçi sınıfından gelen liderler, daha disiplinlidirler; sınıf kavgasına daha gönülden inanmışlardır. Bir kelimeyle dâvâ kendi dâvâları" (Bkz. Roberto Michels, *Intellectuals, in Encyclopaedia of the Social Sciences*, The McMillan Company, 1949).

Entelektüelin Dramı

Hülâsa edelim: Aydın, hiçbir çağda ve hiçbir ülkede bağımsız bir sınıf değildir. Sofistler, sarsılan bir toplumda, gelişmeye başlayan sosyal tabakaların öncüsüydüler. Rahip, uzlaştırıcı bir dünya görüşünün yapıcısı ve yayıcısıydı. Filozof, üçüncü sınıfın bayrağını taşıyordu, üçüncü sınıfın yani yükselen burjuvazinin. Onun bir parçasıydı: Düşünen parçası. Mimarı olduğu dünya görüşüne gönülden bağlıydı. Sahnede yeni bir sosyal sınıfın belirmesi, ikiye böldü aydınları. Bir kısmı, en yoksul ve en kalabalık sınıfa katıldı; onun sözcüsü ve şuurlandırıcısı olmak istedi. Bir kısmı, kaderini hâkim sınıfa bağladı; onun yer yer çürüyen ve çözülen ideolojisini onarmaya çalıştı. Sol intelijansiya, sağ intelijansiya. 1917 Devrimi sol intelijansiyayı da ikiye ayırdı. Komünistlerle sosyalistler. III. Enternasyonal'in emrine giren komünistler için Moskova'nın hükümleri itiraz kabul etmez birer nasdır. Nas'ın hükümran olduğu yerde hür düşünceden söz edilemez. II. Enternasyonal'e bağlı kalan sosyalistler işçi kitlelerinin güvenini kaybetmişlerdir. Adları sosyal haindir. Seslerini yükseltemezler. Bağımsızlığa özenen üç-beş aydın, çölde vaazlar vermeye mahkûm. Teklif edecekleri orijinal bir dünya görüşleri de yok.. Marksizmi yeni bir salçayla sulandırmak başlıca hünerleri.

Dünya, iki düşman cepheye bölünmüş. Her cephenin başında belli menfaatlerin temsilcisi olan aydınlar var. Savaş devam ediyor. Silâhların yerini ideolojiler almış. İdeoloji, bir sınıfın hakikatıdır. Siyasî ihtiraslar ilimleri de damgalıyor. Aydın muzdarip ve şaşkın. Kime ve neye bağlanacak? Ülkesini Marksizmin istilâsından korumaya çalışan Aron'a göre Batı intelijansiyası bu yeni dinle afyonlanmış gibi. Fransız aydınları bedbin, bedbaht, müteredditt. Bir yanda yöneticilerle sermayenin tahakkümü, bir yanda politikacılarla polisin adilikleri. Aydına öyle geliyor ki, insanların felâketinden biraz da kendisi sorumlu.

Ama bocalayan yalnız Fransız aydını da değil. Aydın, halk cumhuriyetlerinde de tedirgin ve öfkeli. Kızmak onların da hakkı. Ama yalnız kapitalist dünyaya. Oysa bu düşman dünyayı yakından tanımak ve ziyaret etmek hürriyetleri yok. Kendilerini çevreleyen gerçeği kabul eder, uzak ve başka gerçekleri yok sayarlar. Hür Avrupa'da yaşayan, komünizme yakın intelijansiyanın davranışı ise tamamen tersi.

Bunlar, burjuva demokrasisini halk demokrasilerinden daha yakın bulurlar kendilerine. Bazan yayımlanan her bildiriye imza atarlar; bazan belli bildirileri imzalarlar yalnız: Meselâ Sovyet kampları aleyhindeki bildirileri.

Moskova komünisti, Avrupa komünisti (veya ilericisi), Washington, Londra veya Paris anti-komünisti. Bu üç aydın zümresinden hiçbiri talihinden memnun değildir. Sovyet intelijansiyasının rejimle, uzaktan göründüğü kadar, bütünleşmiş olduğu şüpheli. Fransız aydını da, zannedildiği veya zannettirmek istediği kadar isyankâr değil.

Sovyetler Birliği ile A.B.D. iki imparatorluk-millet.. her iki ülkenin devletleriyle rejimleri bir; ve ikisinin de aydınları, ayrı ayrı üslupta olmakla beraber rejimle kaynaşmış (ya-

ni karşılarında ne bir "contre-idéologie", ne bir "contre-état" var). Bu aşağı yukarı birlik, ne aynı metotlardan doğuyor, ne de ifade şekilleri aynı. Amerikan hayat tarzı (way of life)ile Batı aydınlarının ideoloji diye adlandırdıkları mefhum taban tabana zıt birbirine.

Amerikanizm, bir kavramlar ve kaziyeler bütünüyle ifade edilmeyecek bir bileşim (halita): Anayasa saygısıyla ferdî teşebbüs muhabbetini, güçlü ve müphem inançlardan kaynaklanan bir hümanizmayla kaynaştırır. Kiliselerin rekabetine aldırış etmez. İlme ve netice almaya (efficacité) düşkündür. Bu hayat tarzını mektepten öğrenir ve toplum ona uymaya zorlar kişiyi. Gelenekçilik diyeceksiniz, belki ama, baskısı nadiren hissedilen bir gelenekçilik. Çünkü iktisat ve siyaset konularında serbestçe tartışmayı yasaklamaz. Gelenekçi olmayan, yani komünizme muhabbet besleyen, belki cezalandırılmaz ama topluma ters düşer. Fert, millet mefhumunun tamamlayıcı parçası olarak kabul edilen düşünce tarzlarının ve müesseselerin karşısına çıkmaz. Çıkarsa vatanperverliği zedelenmiş olur.

Sovyet ideolojisi, görünüşte Amerikan ideolojisizliğinin tam tersi. Maddeci bir metafiziğe bağlı olduğunu ileri sürer. Gündelik tedbirlerle insanlığın kaderi arasında sıkı bir münasebet vardır ona göre. Ameli'nin bütün cephelerini nazariye şekline sokar. Oysa Amerikalılar manevî mahiyetteki kararlarına bile pragmatik bir meşruiyet kazandırmak isterler. Rusya'da, doğru doktrini ilân ve topluma kabul ettiren devlettir. Dogmanın her zaman için geçerli yorumunu o yapar. Kendisi kanunların üstündedir; polis dilediğini yapmakta serbesttir. Oysa Amerika Birleşik Devletleri hâlâ yargı gücünün üstünlüğüne inanır ve geniş ölçüde saygı gösterir bu güce...

Topluluk işe yarayacak bir bilgi kazanmayı, kültürün devam ettirilmesinden üstün tutar. Dün kültürü temsil edecek

olan insanlar bugün sadece uzmandırlar. Rusya'da da, Amerika'da da insanların yönetilmesi ilme ve tekniğe dayanır. Radyo, televizyon, propaganda, psikoteknik uzmanları, kalabalığın kafasını istedikleri gibi yoğururlar. Gördükleri işin temeli olan psikoloji, her zaman Pavlov'un maddeci psikolojisi (refleksoloji) değildir. Ama bu psikoloji de, insanları, yerleri tutulmayacak birer kişi olarak değil, tepkileri önceden hesaplanabilir bir yığının fertleri olarak ele alır.

Tekniğin kültürü arka plana itişi, aydınlardan bir bölümünü yalnızlık içine atmaktadır. Bu sıkı uzmanlaşma başka bir düzenin özlemini kamçılar. Bu düzende aydın, ücretli bir işçi gibi ticarî bir teşebbüsle bütünleşmek yerine, bir fikir adamı olarak bir insan topluluğuyla bütünleşecektir.

Rusya'da bu nisbî yabancılaşma daha serttir, zira teknisyen, fikir adamından daha çok itibardadır. Yazar, sanatçı, propagandacı, kendilerine ruh mühendisi denilmesinden hoşlanırlar. Sanat için sanat, veya hasbî araştırma, prensip olarak yasaktır, kötüdür.

Sovyet intelijansiyası, bu kısıtlamalardan hoşlanmayabilir ama yine de rejimin kendisine düşman değildir. Amerikan aydınları özel teşebbüsü nasıl tabiî telakki ediyorsa, onlar da ekonominin devletleştirilmesini ve partinin otoritesini tabiî bulabilirler. Meslekî hürriyetleri bu kadar sınırlanmış olmasa, belki de hallerinden basbayağı memnun olurlardı.

Amerikan intelijansiyası Sovyet intelijansiyasına imrenmez; Amerikan kapitalizminden ürken memleketlerin intelijansiyasına gelince, onlar her iki canavara da dehşetle bakar; acaba biz yarın hangisine benzeyeceğiz bunların, hangisi daha iğrenç, diye acı acı düşünürler.

Laboratuvarını yetersiz bulan Fransız bilgini, Amerikancılığa da Sovyetciliğe de imrenerek bakar. Ama kendisininki gibi kapitalist diye adlandırılan Amerikan rejimi,

hali devam ettirmektedir; yani bir kopuş söz konusu değildir. Fransız, tabiî olarak devletten umumî refahı gerçekleştirecek vazifeler yüklenmesini ister. Devletin ilmî araştırmalar için cömertçe para harcadığı ülkeye gıpta ile bakar. Kültür işleriyle görevlendirilen memurların despotizminden endişe eder. Yorumcu, yayın, radyo, basın uzmanı gibi zümrelerin zevkine uymak mecburiyeti de sıkıcı aydın için. Ama düşünce ürününü satmak mecburiyeti de devlet ideolojisine boyun eğmekten daha az hazin değildir. Orospulaşmak veya yalnız kalmak: İşte fikir adamının kaderi.

Aydını, bu alın yazısından kurtaracak düzen, tekniği bir felsefenin emrine veren düzen değil midir? Rusya'da yazar büyük bir eserin mimarları arasında: Tabiatın ve doğrudan doğruya insanlığın ıslahı. Rusya'da yazar, beş senelik planların başarısına yardımcıdır; bir madenci gibi üretime katılmakta, mühendis gibi yöneticilik yapmaktadır. Kitabının satışı dert değildir onun için, bu devletin işidir. Yazar, kendini köle olarak görmez; çünkü halkı, partiyi ve iktidarı kaynaştıran ideolojiyi benimsemektedir. Yalnız değildir; hayatını kalemiyle kazanmak gibi bir mecburiyeti yok; ikinci bir meslek seçmese de olur; reklama karşı istiğna gösterebilir. Kendisinden beklenen tek fedakârlık: Rejime, dogmaya, dogmanın yorumlarına "hay hay" demesi. Kaçınılmaz bir taviz bu. Ama ömür boyu sürecek rezilliklerin de kaynağı olabilir.

Batılı yazar, ya görevine ihanet edecek, yahut da tanınmadan yaşayıp ölecektir. Bir bitki hayatı.. Yarını yaratanlarla kaynaşmak, devlet yardımlarının sağladığı refahtan pay almak gözünde tüter. Beklenmedik bir anda tasfiyeler oluyormuş, adam sende. Ama, Sovyet yazarının çetin bir görevi daha var: Coşkun görünmek. Malum ya, kurtulan proletaryanın alkışçıları efendilerinin yüceliklerini terennüm ederler.

Rejime katılışları içtendir, ama bu samimiyet, devletin zorladığı yükümlülükler karşısında ne kadar devam edebilir?

Evet.. Fildişi Kule yok artık. Aydın ister istemez politikanın içinde. Ama politikanın çok çetin, çok insafsız mecburiyetleri var. "Yarın için adalet müjdeliyen, bu adaletin gerçekleşmesi için en kıyıcı araçlara başvurur. Kan dökülmesin diye direnen, şartlar arasındaki eşitsizliği kolayca sineye çeker. Devrimci, cellat olur; tutucu hâyâsızlığa döker işi.

Yeryüzünde işlenen bütün cinayetlere karşı bildiriler imzalamak, rahipliğin ("clerc"liğin) gülünç bir taklidi değil de nedir?

Zaafları veya iç parçalanışları yüzünden tam bir düşünce birliği kuramamış olan ülkelerin aydınları sözlerinin işe yarayıp yaramayacağından da, haklı olup olmadığından da kuşkulanır. Amerikan işgalinin mandarenlere en büyük tehlike olarak göründüğü bir sırada Sovyet toplama kamplarını ifşa etmek doğru mu, değil mi? Ama barikatın öbür tarafındakiler de pek farklı değil: Antikomünistler de her şeyi kavganın icaplarına feda etmektedirler. Aydınlar da öteki faniler gibi tutkuların mantığından sıyrılamazlar. Aksine onlar mantığa daha çok susuzdurlar, çünkü hareketlerinde ve sözlerinde şuuraltının payını azaltmak ihtiyacındadırlar. Bence sitenin akla uygun bir düzen içinde olmasına ehemmiyet veren aydın, darbeleri saymak, haksızlıklara karşı tertiplenen manifestoların altına imza atmakla yetinmez. Bütün partilerin iyi niyetlerine hakaret de olsa, insanoğluna en bahtiyar imkânları sunduğuna inandığı partiye bağlanacaktır. Tarihî bir seçimdir bu. Hâtâ etmek, tarih içinde yaşamanın kaçınılmaz riskidir. Aydın bağlanmamazlık edemez ve eyleme katıldığı gün eylemin zalimliğini de sineye çeker. Ama hiçbir zaman unutmaması gereken şeyler var: Düşmanının ileri sürdüğü deliller, geleceğin kararsızlığı, dostlarının haksızlıkları, dövüşenler arasındaki gizli kardeşlik".

Benda, "Önce hakikat, sonra vatan" diyor. Bu mümkün mü? İki millet dövüşürken, yükselen bir sınıf eski imtiyazların yerini almaya hazırlanırken, hakikatı nasıl söyleyebiliriz? Her cephe belli değerleri temsil eder. Değerler soyut kelimelerle tarif edilince, partiler, rejimler, milletler arasında bir seçim yapmak çok güç. "Clerc"in bütün ruhu ile tatmin olmasına imkân yoktur.

Marksizm dünyevî bir din Aron'a göre, bir kışla düzeni. Kendini gurbette hisseden, mavera ile bir alışverişi kalmayan Avrupa aydını kurtuluşu bu afyonda mı arayacak?

Stalin'in ölümü, Batı intelijansiyasını böyle bir buhran içinde yakalar. Eski komünistlerden bazıları garip bir nedamet duyarak merkeze kafa tutmaya başlar ve partiden uzaklaştırılırlar. Böylece sol entelijansiya nisbî bir istiklâl kazanır. İnzibatsızlık, bedbaht intelijansiyayı ipliği kopmuş tespih taneleri gibi darmadağın eder. Düzinelerce kiliseye bölünür intelijansiya. Artık ne Avrupa efkâr-ı umumîyesi vardır, ne milletlerarası bir işçi sınıfı (Bkz. Aron Raymond, *L'Opium des Intellectuels,* Gallimard Paris 1968, ss. 398-409).

Entelektüel ve Nevroz

Koestler, Batı aydınlarının acıklı durumunu anlatmak için sosyolojiden marazî psikolojiye atlar. Koyduğu teşhis: Nevroz. İntelijansiya ile nevroz arasındaki münasebet tesadüfî değildir, ona göre.. fonksiyoneldir. "Hür olarak düşünmek, hür olarak yaşamak, insanı çoğunlukla çatışan bir hale getirir. Çoğunluk, babadan kalma geleneklere uyarak düşünür ve yaşar. Azınlığa düşmek, insanı nevroza elverişli bir iklime sokar. Kurallara baş kaldıranla yarı deli (eksantrik) arasında bir adım mesafe var. Toplumun düşmanca baskısı bu mesafeyi hemen aştırır insana.

Tiyatroda biri öksürünce herkes öksürür, boğazında bir kaşıntı duyar herkes. Taklit insiyâkı, insiyâkların en güçlülerinden biri. Karşı koydunuz mu sinirleriniz gerilir, bir suçluluk duygusu içine düşersiniz. Herkes tarafından kabul edilen bir haksızlığa isyan etmek kolay mı?

Topluma baş kaldırmak kendi şuuraltımıza da baş kaldırmaktır. Ödip kompleksiyle aşağılık kompleksi, utangaçlık ve küstahlık, telâfi ve içeri dönüklük, çeşitli bozuklukları belirten birer mecaz. Hepsinin de ortak yönü: Uyumsuzluk. Yükselen bir sınıfın desteğinden mahrum kalan bir intelijansiya, kendi içine kapanır ister istemez: Bir limonluk (sera) havası, bir kızılbaşlık ve istimna iklimi içinde tükenip gider. Son on yılın (1936-1946) intelijansiyası böyle bir intelijansiya olmuştur işte.

Üstelik böyle bir intelijansiyanın, yarı aydınlar, asalaklar üzerinde marazî bir çekiciliği vardır. Yarı aydınların başlıca kaygısı hür düşünce susuzluğu değildir. Dış dünyada üşüdükleri için seraların etrafında toplanırlar, daha doğrusu sızarlar limonluklara ve oranın meşru sakinlerini yavaş yavaş sınır dışı ederler. Ne var ki gerçek intelijansiya için de nevroz kaçınılmaz bir akıbettir çok kere... Çevrenin baskısı (benliğimizin içinde de, dışında da) korkunç; onun çarpıtıcı etkisi altında tabiatın bozulması mukadder. Çevreye meydan okumak belki kabil. Ama meydan okuyuşun kaçınılmaz ücreti, suçluluk nevrozu. İntelijansiya hiçbir zaman suçluluk kompleksinden kurtulamamıştır; bu başkalarını zenginleştirmek için ödemek zorunda olduğumuz gelir vergisi. Silâh tüccarlarının vicdan rahatlığı içinde olmaları mümkündür, gelgelelim bir barışçının bakışlarında böyle bir huzurun pırıltısını hiç görememişimdir.

İntelijansiyanın nevroza istidadı olduğunu kınayanlar pekâlâ maden işçilerinin vereme istidadı olduğunu da kınayabilirler. Profesyonel bir hastalıktır nevroz, aşağılamadan

ve utanç duymadan böyle olduğunu kabul etmeliyiz" (Koestler, *a.g.e.*, s. 110-113).

İşte Batı aydınlarının kendileri hakkındaki ifşaları. Zavallı ülkemiz, bu hasta, bu perişan intelijansiyanın hayranı!

4 – Entelektüel'in Düşmanı: Entelektüel

Homo Homini Lupus

İktidar aydından hoşlanmaz. Napolyon, çağının en büyük düşünce adamlarını ideolog diye küçümser. İdeolog; dalgacı, hayalperest, dünyadan habersiz kimsedir, Napolyon'un dilinde. Faşizm'ler, topyekûn aydın düşmanı. Galiba Goering, "kültürden söz edildiğini duyunca elim tabancama gider", demiş. Lenin'e göre aydın, "kendini dünyanın tuzu biberi sanır, ama pisliğidir sadece". Oyunun kuralı bu, baştakiler düşmandır aynalara; hele çirkinliklerini büyütüyorsa.. Ne var ki aydın, aydının da vur abalıyası. Bahane her devirde aynı: Göreve ihanet etmek.

Entelektüel kelimesini Dreyfus Dâvâsı'ndan sonra, kalabalığa maleden Péguy olmuş (1873-1914). Dergisinde, Jaurès'in "politikacı" sosyalizmine, Sorbon'da hâkim olan pozitivist ve laik düşünceye ateş püskürür hazret. Haşin üslubuyla Fransa'nın bütün ünlülerini tartaklar. Yazara göre seçkin, seçkin oldukları kadar da sıkıcı hocalar, ilerici, ilimci bir din aşılıyorlar gençliğe; budalaca bir din. Péguy, çağın bütün putlarını yıkar: Çocukça terakki inancını, tarihçilerin içine düştükleri yanlışları, cahil sosyologların her şeyi muayyeniyete (determinizme) bağlayan ukalâlıklarını, feylesofların cakalı saflıklarını.. Aşırı bir suçlama. Ama bu suçlamayı ilhâm eden, yazarın gerçek sosyoloğa, tarihçiye, feylesofa beslediği büyük saygı. Üstatların kültürsüzlüğüne ve kayıtsızlığına şaşar. Hümanizmanın geleceğini hiç de parlak görmez. İlimcilik ise can çekişmektedir. Onun yerini başka bir din almıştır: Siyaset. Kendisini dinleyelim: "Besbelli, politikanın dizginlerini elinde bulundurmak zevkli bir iş, yalnız, gerçek fikir adamlarının tanımadığı ve tadamayacağı bir zevk bu. Delil mi istersiniz? Bakın her yerde olduğu gibi, kendi çevremizde de entelektüel topluluklar nasıl kolayca birer siyasî topluluk haline geliveriyor.. Sanıyorduk ki entelektüeller, su katılmamış entelektüeldiler; tek kaygıları vardı, düşünce. Oysa ne görüyoruz, içlerinden politikacı imişler. Yolunu şaşırmış, tefekkürün gerçek dünyasından habersiz birer politikacı. Hiçbiri p'sini bilmez politika ilminin, ama anadan doğma politikacıdır. Tecessüsü felce uğramış entelektüelin. Bu alçalışın sebebi cehalet. Zaten "Allah'a şükür, Fransızların milyonda biri bile, devlet zoru olmadan" kitap okumak sıkıntısına katlanmaz (in Suffert Georges, *Les Intellectuels en Chaise Longue,* Plon 1974, s. 12-13)

Bir kelimeyle entelektüeller o çetin polemikçinin vur abalıyalarıdır. Çünkü görevlerine ihanet etmiş, siyasete bulaşmışlardır.

"Aydınların İhaneti" tâbirine bir slogan haysiyeti kazandıran: Benda (1867-1956).

Yazar, bu ismi taşıyan kitabına şu fıkrayla girer: Bir subay sırayı bozan bir eri tokatlayınca Tolstoy, "utanmıyor musun", diye çıkışır meslektaşına, "insana böyle muamele edilir mi? İncil'i okumadın mı sen?" Öbürü cevap verir: "Beni İncil değil, askerî yönetmelik ilgilendirir".

Dünya işlerini düzeltmeye kalkan her ülkücü, buna benzer bir karşılık alacaktır. Toplulukları maddî fetihlere götürenlerin, adaletle şefkate ne ihtiyaçları var? Ama insan, başka kavgalara, başka zaferlere de susuz. Bu cihatta kılavuzumuz kim olacak? Aydın yani rahip. Filhakika insanlık iki yola ayrılır, Benda'ya göre: rahipler, laikler. Birinciler ru-

haniyi temsil eder, ikinciler cismaniyi. Garip değil mi? Akıl adına konuşan o serazat düşünce adamı, iki bin yıldır tarih sahnesinde boy gösteren filozofları, sanatçıları, yazarları tek isim altında toplar: rahip ("clerc").

Aydın siyasetle uğraşmamalı. Kalabalık tarafından alkışlanıyorsa ihanet içindedir. Yığınların mahkûm ettiği aydın, gerçek aydındır. İyi ama hangi yığınların? Sınıflara, milletlere ayrılmış bir Avrupa'da yekpare bir kalabalıktan söz edilebilir mi?

Aydınların İhaneti 1928'de yayımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın hatıraları tazedir henüz. Ve yazar, Avrupa'nın günâhlarını yükleyecek bir "teke" aramaktadır. İnsanlar eskiden de politikaya düşkündüler ama bu bir tutkuydu sadece. Bugün ise, "Her siyasî tutku güçlü bir doktrinler ağına yaslanıyor. Tek işe yarıyor bu ağ: Politikacıyı eyleminin mutlak bir değer taşıdığına inandırmak". Benda'ya göre, "Asrımız siyasî kinlerin düşünceyle teşkilâtlanması asrı olacaktır". Herkesin dudaklarında aynı iddia: Benim tuttuğum yol, tarihin akışına uygun olan tek yol. Markscı da böyle söylüyor, Maurras'cı da, Chamberlain'cı da. Bütün ideolojiler ilme dayandıklarını ileri sürmektedirler.

Bir kelimeyle düşünce, tutkuları meşrulaştırmaya çalışıyor. Péguy de, Benda da aynı faciaya parmak basmaktadırlar; entelektüeller gerçek dünyalarından, zekânın dünyasından uzaklaşıyorlar.

Aron, entelektüeller topluluğunu "soğuk savaş" yıllarında ele alır. Bu yılların modası: Devrim, diyalektik, yabancılaşma. Entelektüel komünisttir. Savaş öncesindeki tasfiyeler, Prag'daki ilk darbe ve kamplar unutulmuştur. "Aydınların Afyonu" komünizmdir, Aron'a göre. Yazar, eski dostlarına "Geç kaldınız", diye seslenir.. "Artık devrim çağında değiliz, şimdi imparatorluklar çağı. Söylediklerniz Stalin'in umurunda değil. Bir gün farkına varacaksınız, sizi büyüleyen komünizm, totalitarizmlerin en su katılmamışı" (Suffert G., *a.g.e.*, s. 17).

Aron, Sartre ile Camus'nün eski bir arkadaşı. *Temps Modernes* dergisinin yazı ailesinden. Sonra sağa geçmiş. Üslubu sert, delilleri düşündürücü. *Aydınların Afyonu* yer yer insafsız, ama karşınızda ciddî bir ilim adamı var.

Suffert bir Fransız gazetecisi, 1974'lerde kaleme aldığı kitabı: *Şezlongdaki Aydınlar*, şaka ile ciddiyi kaynaştırıyor.

Yeni bir "Aydınlar İhaneti" karşısındayız Suffert'e göre. "Fransa'da efkâr-ı umumiyeyi çarpıtan, kirleten bir zümre var: Şezlongdaki Entelektüeller. Kültürsüzlük temeline dayanan ve Karşı-Kültür adına konuşan bir kafile-i acube, daha doğrusu bir parti bu. Peygamberi Marx. Devrimcilik oynayan bu efendilerin devrimcilikle uzlaşmayan huyları var. Bir defa gelenekçidirler. Bilgi dünyasını bir yasaklar ağı ile kuşatmışlardır. Mürşitlerinin talimatını bir papağan sadakatiyle tekrarlarlar. Arada bir sistem kurmaya özendikleri de olur. Parçaları Marksizm bedestenlerinden devşirilmiş hayalî sistemler."

Düşünmek onların imtiyazıdır sadece, onların ve dostlarının. Ama bu entelektüellerin asıl özelliği: Şezlong-nişin'lik. Hiçbir dâvâya bağlanmaz, hiçbir cihada katılmazlar. "Dehrin hây-u hüyuna meçhul-i hande" birer derviştirler ama "bülend servilerin" gölgesinde değil, muhteşem şatolarda yaşarlar. Suffert bu devrimci evliyalara entelektüel diyor, mandaren daha yerinde bir sıfat olurdu. Bir mahalle züppeliğinden doğan entelektüeller partisi çabucak dalbudak salmış. Belki bir moda ama çok yaygın ve çok tehlikeli. Tahribatı sanıldığından daha büyük ve daha derin.

"Efendiler solcudur tabiî", ama Paris'in en muhteşem semtlerinde otururlar. Normandiya'da yazlıkları vardır. Zekâlarını insanlığın mutluluğuna adayan o fedakâr devrimcilere bu kadarcık bir refahı çok mu göreceğiz. Kahrama-

nımızın masasında daima Marcuse gülümser. Okumamıştır ama ne beis var, sık sık zikreder ya! Marx'la Joyce öncesi hiçbir yazarı, hiçbir eseri, hiçbir düşünceyi bilmez (Marx'la Joyce'u bilir mi sanki?) Ve iki şampanya bardağı arasında, toplumun da, toplumsal çelişmelerin de üstesinden gelir.

Mandarenlerimiz arada bir modern üslupla döşenmiş kadim bir şatoda toplanırlar. Sigara dumanları ve içki kadehleri arasında ayin başlar. Dualar mırıldanılır, amentüler tekrarlanır, nutuklar çekilir, dinleyenler kendinden geçer. Konu, çok defa aynıdır: Tarihin mânâsı. Hegel boy gösterir arada bir. Efendi köleyi aşağılamış, köle de öfkelenip efendiyi öldürmeye karar vermiş. Bu son derece "akademik" toplantılardan birini tasvir eden yazar, sahneye beklenmedik bir misafir çıkarıyor: Tanınmış bir tarih hocası. Dokunulmaz hakikatler gibi ilân edilen bu beylik lakırdıların dayandığı biricik kaynak: Marx, tarihçiye göre. Marx kim? Aşağı yukarı bir asır önce yaşayan ezik bir entelektüel. Toplumları yöneten genel kanunları bulmak istemiş. Yazılanları okumuş, olayları izlemiş. İki laboratuvarı var: Kitap ve gerçek. Ama araştırma alanı oldukça sınırlı: Güney Almanya, Londra civarı, İngiltere ve Kuzey Fransa. Ve gözlemleri altmış yılı kucaklıyor sadece. Çok çalışmış. Yaman bir zekâsı, kılı kırka yaran bir dikkati var. Ama tarih ilmi gelişmemişti henüz. Sosyal ilimlerde genel kanunlar olmayacağını anlayamazdı. Sınıf kavgası, tarihî bir tespitten çok, Hegel diyalektiğine gösterilen aşırı bir saygı. Kabul edelim ki, Marx'ın incelediği çağ için faydalı bir ipucu ama yetersiz. XX. asrın ilk yarısına ait bütün hadiseleri aydınlattığı söylenemez. Hele Rönesansı anlamak istedik mi, hiçbir işe yaramaz. Ortaçağ için büsbütün mânâsız. Mısır'a gelince lütfen sus.

Kuzum siz filozoflar ne kadar cesursunuz. Fizik karanlıklarda, kimya kekeliyor, jenetik yeni dillendi. Tarih hata üstüne hata işlediğinin, metotlarını yeni baştan düzenlemek

gerektiğinin henüz farkına varıyor. Hakikatı bilen bir sizlersiniz. Evet dostum, sen XIX. asır sonu ilimciliğinin temsilcisisin. Ele aldığın şema, belli bir dünyanın telkinlerini aksettiriyor: komünist dünyanın. Delikanlıların kulağını dolduran da Prag'dan Pekin'e kadar mırıldanılan şarkı. Onların iltifatını kaybetmek istemiyorsun.

Şezlong entelektüelleri, yüz yıl önceki âlimlerin mirasçısı. Sözde ilimci, hakikatta yobaz. Bir kâhin edasıyla tekrarladıkları faraziyeler üç beş cümleye sıkıştırılabilir: İnsan hayatının mânâsı yoktur. Tarihin anahtarı, sınıf kavgası. İnsanlığın tek amacı var: mutluluk. Oysa fertler de bedbaht, toplumlar da. İnsan suçsuz olduğuna göre, kabahat toplumların. Yani kişiyi yozlaştıran, toplum; yozlaştıran ve yabancılaştıran. Demek, saygıya lâyık tek eylem: Yabancılaşmanın türlü biçimleriyle savaşmak.. dinî, iktisadî, kültürel, ailevî, ahlâkî yabancılaşma. İnsanları ikiye ayırabiliriz: Bu yabancılaşmaları kaldırmak isteyenler, sürdürmek isteyenler.

Çağdaş kelimelerle anlatılmak istenen eski bir hikâye bu. İhtiyar Mani'nin binlerce yıl ötesine uzanan akideleri: Hayır-şer, ışık-karanlık, iyiler-kötüler. Müritlerden istenen, topyekûn iman, topyekûn teslimiyet. Şezlong entelektüelleri, Graal'i (İsa'nın kullandığı son tas) aramaya giden şövalyelere benziyorlar. Ama bu yeni bağlanışın çok üstün bir yanı var: Taraftarlarından hiçbir fedakârlık, hiçbir ahlâk istemez. Ortaçağ şövalyesi, çetin bir maceraya girişiyordu. Ne Kudüs'ü bulacağından emindi, ne oradan sağsalim döneceğinden. Şezlongdaki entelektüelin böyle tehlikeli bir yolculuğu göze almasına lüzum yok. Entelektüel partiye geçen, yaşayışında hiçbir değişiklik yapmak zorunda değildir. Malı mülkü varsa âlâ; entelektüel parti, müreffeh insanların partisi. Orta halli mürit, zengin entelektüelden hesap soramaz. Nasıl sorsun? Hazret, onun mutluluğu için küçümsüyor serveti. Sahiden ezilenlerin ise, entelektüel partide işleri ne? Se-

falet, parti için bir mefhum sadece. Mefhumların insanlara nazaran çok iyi bir tarafları var: Ağızları yok, bağıramazlar.

Şezlong entelektüelleri, gençlik için büyük bir tehlike. İstedikleri: Kitaba ve düşünceye düşman bir nesil yetiştirmek. Bereket, gençlerin hepsi bu şezlong-nişin mürşitlere inanmıyor. Fabrikalar, daireler, üniversiteler, entelektüel partinin lakırdılarına boş veren delikanlılarla dolu. Susan çoğunluk diyeceksiniz. Doğru, çünkü emellerini dile getiren hiçbir kimse yok. 1969'dan beri sosyalist partinin safları gittikçe kalabalıklaştı. Bu, yirmi yaşındakilerin hareket susuzluğunu ifade etmiyor mu?

Ama gençlik geçici bir durum. Gençler birer ihtiyar adayı. Delikanlılığa okunan neşideler, bir fikir sefaletinin ifadesi değil mi? Yirmi yaşındakinin elli yaşındakinden istediği: Kendisi olması, düşündüğünü söylemesi, söylediğini yapması, madrabazlığa sapmaması, gençlik komedyası oynamaması. Oğlumun uçuruma doğru yürüdüğünü görürsem, onu durdururum, kaç yaşında olursa olsun.

Ama gençler bir yerde suçsuz. Şezlongdakiler elbette ki, üniversitelerin ilk sınıfında okuyan bir delikanlının başını döndürür. Kırkındakilere ne diyelim? Yazara göre, entelektüel partinin son on yıl içinde en büyük keşfi: karşı-kültür. Karşı-kültürün dayandığı beylik hakikat şu: Kültür kendi başına bir değer değildir. Kucağında doğduğu toplumun bir ürünü ve yansımasıdır. Oysa geçmişin bütün toplumları baskıcıydılar. Demek ki kültür dediğimiz bütünler, kendilerini yaratan aliyenasyon çağlarının insanları gibidirler. İnsan dışı toplumların kültürü de insan dışıdır. Burjuva kültürünün hümanistliğinden dem vurmak, müraiiliğin şaheseridir. Amacı, soyut sömürüleri gizlemek olan bir komedinin maskesi bu kültür. Kültürü tasfiye etmedikçe, toplumu da yok edemezsiniz. Kafayı eski zaman yazarları ile şişirmenin ne lüzumu var. Devrimci yazarları, çağdaş "itirazcıları" oku-

mak, yönlü sinemaları seyretmek, yeter de artar bile. Entelektüel parti, kitapları yakmaz, sadece yirmisindeki çocuklara değersiz olduklarını söyler. Onları eleştirici bir gözle okumalı der. Eleştirici bir gözle, yani devrimci yazarların yorumlarından faydalanarak. Entelektüel partiye göre, Marx, Freud, Foucault'den başka herkes tehlikeli. Çok okuyan, hıyanet eder. Şüphe eden felâket yoluna sapar.

Ne güzel değil mi? Bu tehditlerle üyelerin gözlerini yıldırınca her türlü ayaklanma önlenmiş olur. Öyle ya.. ilmin kendi kendinden emin olmadığını, dünkü hakikatların bugünkü yalanlar olduğunu, doğru ile yanlış arasındaki sınırın oynak bulunduğunu bilmezler ki. Şezlongdaki aydın, bilgisizliği ile övünen bir ukalâ. Kendini rüzgârlara kaptırmış, aydınlık yarınlara doğru ilerlemektedir" (Suffert Georges, *a.g.e.*, ss. 129-153).

Kitap, bu. Yazarın hedefi, mesuliyetsiz fikir züppeleriyle alay etmek. Bunlar, bizde de büyük bir bereketle çoğalan düşünce jigoloları.

İNTELİJANSİYA YAHUT RUSYA'DA AYDIN[5]

1 – Genel Yaklaşım

İntelijansiya Nedir?

İntelijansiya, Batı dillerine Rusçanın armağanı: Bir ülkedeki aydınlar topluluğu. Ama Rusya'da kelimenin daha kesin bir anlamı var: Belli bir dönemde yaşayan, ortak eğilimleri, ortak davranışları olan sosyal bir tabaka veya sınıf. Avrupa entelektüelini tanıyoruz, şimdi de Rus intelijansiyasına eğilelim.

5 Küçük *Oxford Sözlüğü*'ne göre: "intelijansiya, bir ülkede –özellikle XIX. asır Rusya'sında– hür düşünmek isteyenler topluluğu" (*Oxford Dictionnary*, 3. baskı, 1934). Hür düşünmek isteyenler ne demek? Herkes hür düşünmek ister. Düşünmek: klişelerin, kalıpların, peşin hükümlerin dışına çıkmak değil midir?

Webster'den, kelimenin çok defa alay için kullanıldığını öğreniyoruz.

Larousse: "XIX. yüzyıl Çarlık Rusyasındaki reformcu aydınlar. Geniş mânâda bir ülkedeki entelektüellerin bütünü" diyor.

Paul Robert'in izahları biraz daha ayrıntılı: "İntelligentia, XIX. yüzyıl sonunda Fransızcaya geçen Rusça kelime: Çarlık Rusyasında entelektüeller sınıfı. Nihilist akımın üyelerinden çoğu intelijansiyadandı. Geniş anlamda: Entelektüeller".

İntelijansiya, düşünce ile yaşayan, düşünce için yaşayan bir topluluk. Kökleri XVIII. yüzyıla, dalları zamanımıza uzanıyor. İlk üyeleri "şuuru burkulmuş" soylular. Sonra çeşitli sınıflardan kopup gelen bir avuç insan. Topluluk gerçek kişiliğini 1840'larda kazanır: "Babalar" veya proto-intelijansiya. Asıl intelijansiya "Çocuklar" yani 1860-1870 kuşakları. Arada bir kopuş yok. Irmak aynı ırmak.

Toplumdan kopan bu kafilenin ortak vasfı: çile ve isyan. Tedirginlik, aydınların alın yazısı. Özlenen dünyayla yaşanan gerçek arasında uçurumlar var. Ama hiçbir ülkede aydın, Rusya'daki kadar yalnız, Rusya'daki kadar terk edilmiş değildir. Bu yüzden ayrı bir sınıf olarak görür kendini. Yabancılaşmak bu toplumun ayırıcı, ama biricik vasfı değil. İntelijansiyayı, Aydınlıklar Çağı Fransız filozoflarıyla, 1770-1840 Alman romantik yazarlarına benzetirler. Temel düşüncelerinden bir çoğunu ya Fransa'dan, ya Almanya'dan almış bu intelijansiya. Yüzeyde kalan bir benzetiş. Fransız filozofları, ilerleyen bir sınıfın öncüleriydi, Alman romantikleri, yaşadıkları çevreden böylesine kopmamışlardı. İntelijansiya başka bir tarihin, başka bir ruh ikliminin çocuğu. Bu aydınlar belli bir sınıftan gelmezler. İntelijansiya, 1917'lere kadar resmî sınıfların dışındadır: Bir "razmoçinsi", yani, toplumun çeşitli tabakalarından kopup gelen bir insanlar yamalı bohçası: Soylular, rahipler, tacirler, hattâ arada bir köylüler. Plekhanov, "proleterleşmiş aydın" diyor. Belki doğru ama yetersiz.[6]

6 XIX. Asırda Rusya, yamalı bohçaya benzeyen uçsuz bucaksız bir ülkedir, bir kavimler halitası. Bu kavimler arasında tek bağ vardır: Çara bağlılık. Petro ve Katerina'nın kurduğu siyasî ve içtimaî düzen hâlâ ayaktadır. Toplum iki büyük sınıfa bölünmüş: soylularla köylüler. Soylular, imtiyazlı bir topluluk. Ya subaydırlar, ya memur yahut toprak ağası. Köylülere gelince: Bu bahtsız yığın, ya hükümdarın kölesi ya soyluların. Alın yazısı kamçılanmak, haraç vermek, askere alınmak. Kâh mütevekkil, kâh şikâyetçi, kâh sert tepkilere yatkın. Çarın (Batyuşka) iyiliğine inanmış, bir de adamları olmasa! Ortaklaşa hayata alışkın. Kölelik kalkmış, kalkmamış pek umurunda değil. Başlıca derdi: Toprak.

Berdiaev'in izahları daha aydınlık. Okuyalım: "Batıya göre bir entelektüeller topluluğudur, intelijansiya. Yanlış. Entelektüeller, kendilerini entelektüel çalışmaya adayanlardır: Bilginler, hocalar, yazarlar gibi. Rus intelijansiyası başka bir oluşum. Bu topluluğun saflarına entelektüel olmayanlar da

Sonra bürokrasi: Müstebit fakat babacan. Tembel, pısırık, kendini beğenmiş ve hırsız. Bir ata sözü: "Çalan çalana" diyor. "Elleri çarmıha çivilenmiş olmasa, İsa da çalardı." Özel mahkemeleri olan bir polis.. Şüpheliler, sıkı bir göz hapsinde, şüpheliler yani herkes. Öyle bir polis ki, faaliyetlerini, sefaretlere sezdirmeden Rusya dışında bile sürdürüyor. Ordu, hem düzenin koruyucusu, hem fetihlerin aracı. Ama adam-sendecilik onun da canına okumuş. Ara sınıflar mı dediniz? Madam de Staël haklı: Rusya'da üçüncü sınıf yok. Pestenkeranî bir burjuvazi ve yoksul zanaatkârlar. Devlete, üç-beş soylu aileye ve yabancı kapitalistlere bağlı bir sanayi. Gümrük tarifelerinin himayesinde ama araba izinden gitmektedir. Ülke, artık demir ihraç etmiyor, tahıl satıyor sadece. Çok sınırlı bir menkûl sermaye, Batı'dakinin tersine tezgâhlar makine yokluğundan köylere taşınıyor: Çünkü oralarda iş gücü bol. Şehirlerin çoğu, ahşaptan yapılmış büyük köylere benziyor. Yolsuzluktan, nizamsızlıktan, parasızlıktan felce uğramış bir ticaret. Hem toplum yapısı, hem kafaların işleyişi, liberalizmin gelişmesine mâni. Ekonomik bir devrim, mutlakiyetle ve soylulara bağlı sosyal bir düzenle nasıl uyuşabilir? Kara cahil ve kalabalık köylü yığınları arasında büyük kargaşalıklara yol açmadan, yabancı unsurları ayaklandırmadan, bir kelimeyle devletin birliğini tehlikeye sokmadan, çarın otoritesini zedelemeden, liberal müesseseler sokulamazdı Rusya'ya.

Tekrar edelim: Üst üste yaşayan iki sınıf vardı Rusya'da. Altta köylüler, tüccarlar, papaz ve keşişler. Bunlar Şarklı idiler, ortodokstular, her türlü kültürün ve siyasî hayatın dışındaydılar. Üstte soyluların ve hükümetin kurduğu toplum. Soylular, Batılılaşmıştı, şüpheciydi: Avrupa'nın modalarına da, dillerine de, siyasî fikirlerine de açık bir sınıf. Bu iki toplum arasında hiçbir anlaşma zemini yoktu, hattâ konuştukları dil de başkaydı. Yüksek aristokrasi yalnız Fransızca konuşurdu. Memurların bir kısmı, Baltık eyaletlerinden gelme Almanlardı. Mozayiğe benziyordu hükümet: O da halk gibi şarklı ve pederşahî idi. Yani despotikti. Tek iktidar: Çardı. Katıksız bir mutlakiyet. Çar nerede otururşa, hükümet merkezi orası. Fermanlardan (ukaz) başka kanun yok. İktidarın temsilcisi: Memur. Avrupaî müesseseler çarın hoşuna gittiği için Avrupaî bir payitahtı vardı Rusya'nın: Saint-Pétersbourg. Avrupaî bir diplomasi. Almanlarınki gibi kurulmuş bir ordu. Merkezî ve Avrupaî bir hükümet. Meclisler, kalemler, Avrupaî mahkemeler, yazılı ve gizli bir prosedür. Avrupaî polis. Avrupa kopyası vergiler ve monopoller, vilâyet ve eyaletler. Almanya'da olduğu gibi, bir asâlet mareşalinin başkanlık ettiği soylu meclisleri. Biricik millî müessese olan Ortodoks kilisesi bile Avrupa tarzında düzenlenmişti. Tebaların hiçbir siyasî hürriyeti yok. Basın zincirli, toplantı yasak, memurların icraatını denetliyemezsiniz. Danışma meclisleri kaldırılmış. Din hürriyeti kısıtlı. Ortodoks kilisesinden ayrılınmaz. Tarihçilerden kimi "Doğu despotizmi" der bu düzene,

katılabilir. Bilginlerin, yazarların hepsini intelijansiyadan sayamayız. İntelijansiya, kendine mahsus sıkı bir ahlâk anlayışı olan, belli bir dünya görüşüne inanan, belli bir yaşayış tarzı, belli alışkanlıkları bulunan bir topluluk. Âdeta bir tarikat. Ayırıcı vasfı ne meslek, ne iktisadî durum, ne sosyal

kimi "XVIII. asır Avrupa'sının aydın despotizmi".

Ne var ki, bu katıksız mutlakiyetin yüzde yüz uygulandığı söylenemez. Kim kimi denetliyecek? Herkes kendi havasında, rüşvet almış yürümüş. Birbiriyle çelişen ukazlar yöneticileri şaşkına çeviriyor.

"Balçık ayaklı dev"in genel manzarası bu. Şimdi de ayrıntılara geçelim:

I. Aleksandr (hükümdarlığı: 1801-1825) kararsız, kaypak bir çar. Bu gemi arslanı, önce liberal ve insaniyetçidir. Köleleri azat etmek, öğretimi düzenlemek, kanunları tedvin etmek, maliyeyi islah etmek ister. Bu arzular, yerini tutuculuğa bırakır. Çok geçmeden. Metternich'in nüfuzu altına girer. İstibdat yine bütün dehşetiyle sahnededir. Siyasî hayat, gün ışığına çıkamayınca gizli cemiyetlere sığınır. Mason locaları gibi. Masonluk toplumun bağımsız bir bölümüne sunulan ilk kalıp. Çoğu subay olan Masonlar, Aleksandr'ın ölümünü fırsat bilerek ayaklanır. Napolyon savaşları esnasında Avrupa'yı görmüş, ufuklarını genişletmişlerdi. Toprak köleliğini kaldırmak ve otokrasiye son vermek istiyorlardı. Ama siyasî görüşleri ayrı ayrı idi bu delikanlıların. Petersburg'da yerleşen Kuzey Cemiyeti, meşrutî bir hükümdarlık istiyordu. Güney Cemiyeti: cumhuriyet. Birleşmiş Slavlar, federasyondan yana idiler. 14 Aralık 1825'de patlak veren Dekabristler İsyanı çabucak bastırıldı: Çabucak ve insafsızca. Oysa elebaşlarının çoğu ılımlı kimselerdi, hattâ kralcıydılar. Yalnız sol kanadı temsil eden Albay Pestel (1793-1826) sosyalistti. "1814'de Fransa savaşına katıldı. Liberal düşünceleri benimsedi, birçok gizli dernek kurdu ve devrimci görüşlerini bir anayasa tasarısı olan "Russkaya Pravda"da (Rus Gerçeği) açıkladı. Zekâsı, kültürü, birçok kişilerle dostluğu (Puşkin, Mickewicz) sayesinde etkili oldu. Dekabrist komploya katıldığı için asıldı" *(Larousse)*. Ziraî bir sosyalizmdi Pestel'in sosyalizmi. Filhakika "sosyalizm" kelimesi bile icat edilmemişti henüz. Siyasî görüşleri bakımından cumhuriyetçiydi albay, merkezileşmiş bir halk hükümetinden yana idi. Liberal olmak şöyle dursun, mizaçca despotizme yatkındı. Yüz yıl sonra komünistlerde şahit olacağımız otorite ve baskı düşkünlüğünü tohum olarak onda da buluyoruz. Ama tekrar edelim: Bu bir avuç insan Rus hayatının bütününü değiştiremezdi. Dekabristler Hareketinin patlak verdiği zamanlarda Rus soylularının büyük bir çoğunluğu kapkara cahildi. Kışlada subaylık yapar, emekli olunca topraklarına çekilir, avare avare yaşarlardı. Bu faydasız adamlar arasında, faydasızlıklarını anlayan ve bundan acı duyanlar eliti teşkil ederler. Hareket mum alevi gibi parlayıp söndü, ama Dekabristlerin düşünceleri bir nesil sonraki yazarlarda daha geniş, daha güçlü ve daha şuurlu olarak yaşıyacaktır.

Ayaklanma, yeni Çar I. Nikola'nın (hükümdarlığı: 1825-1855) hayatında bir dönüm noktasıdır. Avrupa'yı zaten sevmeyen hükümdar, Avrupa liberalizminin büsbütün düşmanı kesildi. Şüphelileri gözetlemek için üçüncü seksi-

sınıf. Birliği yapan düşünce, daha da çok sosyal düşünceler. Bu aydınlar yüzdeyüz Rus. Davranışlarını, anayurttan kopuş, Rus halkından ayrılış diye nitelemek yanlış. Dostoyevski, "Rus toprağının koca serserileri" der, intelijansiyaya. Sıkı bir göz hapsindeydiler. Çevrelerindeki dünyayla bağları ke-

yon adıyla bir siyasi polis nezareti kurdu (1825). Nikola, yalnız liberal ve meşrutî rejimlerden değil, Avrupa'nın yaşayış tarzından da nefret ediyordu. Ortodokstu. Elbette ki Batı'nın heretik (sapık) fikirlerine iltifat etmeyeceki. Çarlığı boyunca tek hedefi oldu: Batı medeniyetinden kopmak ve eski Rusya'yı diriltmek. Yabancılar gözleniyordu polisce. Gazete ve kitaplar hudutta sansürün kontrolünden geçiyordu. Kimse çarın özel izni olmadan Rusya dışına çıkamazdı.

Dünya ile irtibatı kesilen Ruslar, kendi içlerine döndüler. O zamana kadar Batı'yı taklit eden edebiyat, Ruslaştı. Bir Eski Rusya muhabbetidir aldı yürüdü. İlk orijinal Rus romancıları Nikola devrinde sahneye çıktı. Millî marş bestelendi: Tanrı çarı korusun.

Ne var ki geniş bir ülkeydi Rusya. Bu çelik disiplin istenildiği gibi uygulanamıyordu. 1848'de Petersburg'daki genç aydınlar Avrupa'dan gelen yayınları okuyup tartışmak için her akşam toplanıyorlardı. Facia ile sona erdi bu masum toplantılar. Tutuklanıp ölüme mahkûm edildiler. Aralarında Dostoyevski de vardı. Tam kurşuna dizilecekken canları bağışlandı: Sibirya'ya sürüldüler...

Nikola yönetimi liberal Avrupa tarafından, Doğu despotizminin en korkunç örneği olarak vasıflandırıldı. Çağın edebiyatı, çara ve hükümetine lânetlerle doludur. Asker hükümdardı Nikola. Üniformayla dolaşırdı hep. Boyuna geçit resmi yaptırır, orduyu denetlerdi. Devlet-i Aliyye'yi fethedecekti güya. Küçümsediği Batılılar tarafından yenildi, yeis içinde öldü ve kurduğu rejim devrildi gitti.

Evet, liberal müesseselerin Rus toplum hayatına girmesi için aşılması gereken nice engeller vardı. Ama ülke istese de istemese de, üretim ve mübadelenin yeni kalıplarına uyacaktı. Hayatı tehlikede idi, Rusya'nın Sıvastopol önündeki bozgunu da vahim gecikmeleri ihtar ediyordu: ekonomik destek köhnemiş ve çöküyorsa, askerî güç ayakta duramaz. Nikola, üniversiteleri ezici bir kontrole, yazıları insafsız bir sansüre tâbi tutuyordu, ama boşuna. Ne Batı ile haberleşmeleri önleyebiliyor, ne düşünceyi boyunduruk altına alabiliyordu. Şüphesiz ki Karbonari tarzında fesat cemiyetleri kurulamazdı artık. Fransız Devriminden miras kalan düşünceler, itibarlarını kaybetmekte, aristokratik çevrelerde sevgi ile karşılanmış bulunan XVIII. asır rasyonalizmine karşı bir tepki belirmekteydi. Voltaire'ciliğin yerini Hegel'cilik alıyordu. İki yüzlü bir silâhtı Hegel'cilik: Tutucular da, devrimciler de ona dayanıyordu. Kırım savaşından sonra aydınları ikiye bölen eğilimler böyle çıktı ortaya. Batıcılar, burjuva liberalizminden çok, liberalizm düşmanlarına yani sosyalizme ve anarşizme yakındılar. Slavcılar, Rus geleneğinin, çar, Ortodoks kilisesi ve mujik arasında sıkı bir işbirliği gerektirdiğine ve gerektireceğine inanıyorlardı. Ama her iki taraf da Mir'den ve ortaklaşa çalışmadan yana idi. Kimi ümitsizliğe düşüp Rus ruhu-

silmişti. Bu tecrit onları düşünceye hapsetti. Siyasetle uğraşamazlardı. Böyle bir iklimde politika, ister istemez edebiyata ve düşünceye sığınacaktı. İntelijansiyanın kapalı bir tarikata benzeyişi bundan. Yaşanan gerçeğin dışına atılmış, bağnaz olmasın da ne yapsın.. Taassubu, bir nefis müdafaası.

nun çilelerini, perişan bir toplumun sefaletlerini dile getirmekle yetiniyordu. Kimi de ülkenin diriliş gücüne inanıyor, Rusya'nın devrimci bir misyonu olduğunu söylemekten çekinmiyordu.

Gerçek şu ki, milletin kalkınması toprak reformunun başarıya ulaşmasına bağlı görülmektedir. Toprak köleliğinin kaldırılmasıyla bütün engeller yok edilmiş olmayacaktı şüphesiz. Önce köylüye yaşama imkânları hazırlamak lâzımdı. Soyluların toprağını alırken elbette karşılığını verecektiniz. Ne mülk sahibi soyulmalı, ne köylü kaldıramayacağı bir yük altına sokulmalıydı. Ama ne olursa olsun, iktidar bir an önce harekete geçmeliydi. Kurtarıcı diye anılacak olan Çar II. Aleksandr, 3 Mart 1861'i kölelerin azat günü olarak ilân eder. Köylüler sevinç içindedirler. Ama bu sevinç uzun sürmez. Yapılan şey, kırsal topluluğa sınırlı bir satın alma hakkı tanımaktan ibarettir. Toprak, gittikçe artan doğumlar yüzünden bölündükçe bölünür ve köylüler eskisinden daha büyük bir sefalete düşerler. Satın alınan haklarla mülk sahiplerinin hakları birbirine karışır. İşler arap saçına döner. Can sıkıcı dâvâlar birbirini kovalar. Reform, hem sosyal, hem ekonomik bakımdan başarısızlığa uğramıştır.

II. Aleksandr'ın orta ve yüksek öğretimde yaptığı reformlar daha yararlı olmuştur Rusya'ya. Jimnazların kapısı herkese açılmış, üniversiteler muhtariyete kavuşmuştur. Adlî islahat, hâkimlerin bağımsızlığını sağlamış, mahkemelere jüri usulünü sokmuştur. Askerî islahatı da unutmamalıyız. Ordudaki cezalar hafifletilmiş, yeni kadrolar yetiştirmek için mektepler açılmış, mecburî hizmet 20 yıla indirilmiştir.

Batıcılıkla Slavcılık arasında bir uzlaşmadır bu liberalizm. Ne güçlü bir burjuvaziye dayanır, ne aydın köylülere. Bunun için de ilk reaksiyon rüzgârıyla yıkılmaya mahkûm. Nitekim çok geçmeden fırtına alâmetleri belirir. Toprak kargaşalığı sürüp gitmektedir. Polonya'nın ayaklanmasıyla endişeye düşen birçok liberaller, milliyetçi slavcılara yaklaşırlar. Çar, 1866 suikast teşebbüsünden sonra üniversitelere ve adliyeye bahşettiği tavizlerden cayar. İntelijansiya büyük tedirginlik içindedir. Popülist bir edebiyat (Naradnik) mujik'i kutsallaştırır. Ama raznoçinsi'lerin çoğu (raznoçinsi: çeşitli seviyeden insanlar topluluğudur, iflâs etmiş soylular, keşiş ve bezirgân çocukları, ordudan ayrılmış subaylar.. gibi) kurulu düzenin yıkılmasını öğütleyen bir Çerniçevski'nin peşinden giderler. Terorizm gelişir ve devrimcilerle iktidar arasında savaş üç yıl devam eder. Çar, yeni reformlara başlamak üzereyken katledilir (1881). Kurtarıcının katli kalabalıkta hiçbir heyecan yaratmaz. 1881 rekoltesi iyidir ve devlet tedhişçilerin üstesinden gelir. Artık sadece münferit bazı suikastlar görülür; meselâ 1887'de Lenin'in ağabeyi Ulianov'un hayatına malolan komplo gibi. Yeni çar liberalizmden nefret etmektedir. Zaman kazanmak için vaitlerde bulunur halka: Bir Zemstvo'lar genel meclisi kuracak, tesis edeceği köylü bankası-

Düşman bir dünyaya karşı kendini korumak ve kendisi olarak kalabilmek için zırhlanmak zorunda. İntelijansiya dogmatiktir, Rus ruhuna tıpatıp uyan bir dogmatizm. Batıda her varsayım, her nazariye eleştiriye açık. Her hakikat, bir nastır Rus intelijansiyası için, kısmî ve izafî hakikatlar bile. İhtiyat, şüphe, tenkit.. tanımadığı duygular. Bir raskol (eski keşiş) ahlâkı. İmanını kaybeden intelijansiya, ilmi putlaştırır. Zaman zaman Hegel'ci, Saint-Simon'cu, Fourier'ci, maddeci ve daha da çok Marksist.

Ama daima mutlak'a ve cihanşümul'a tutkun. Tamamen dinî bir yöneliş bu. Nisbî ile ezelîyi, özelle geneli ayıramaz. Sevgilerinde de, kinlerinde de aşırıdır" (Berdiaev, *L'Origine et le Sens du Communisme Russe*, Gallimard, Paris).

---

sıyla Mir'e avans verecek, vergiyi azaltacak, fabrikalarda çalışma saatini düşürecek, Sibirya'ya göçü teşkilâtlandıracaktır. Tabiî laf.. Çar, bir ünlü hukukçu olan eski hocasının etkisi altındadır. Soylulara, kiliseye, milliyetçiliğe dayanan bir reaksiyon, bu dönemin ayırıcı vasfı. Topraklarını işletmiyen soylular için bir banka kurulur, eski "barin" yine köylülerin vasisidir.

Ortodoks kilisesi yabancılara baskı yapar. Mahkemeler yalnız tarikatları cezalandırmakla kalmaz. Polonya'da Katolikleri, Baltık eyaletlerinde Lütercileri perişan eder. Ermeni patriğinin kilisesine, Volga ve Kafkasya'nın Müslümanlarına, Asya'nın Budistlerine kadar uzanır baskı. Bilhassa Yahudiler insafsızca kovalanır. Petersburg'lu yöneticiler Finlandiya'yı, Baltık ve Polonya eyaletlerini, Beserabya'yı Ruslaştırmaya kalkarlar. Otokrasi, Alman İmparatorluğu ile münasebetlerini kesmeden, Paris cumhuriyetçi hükümetinden malî, diplomatik ve askerî yardımlar koparır.

Çarlığın prestijini kurtarmak için girişilen ve önceleri iyi netice veren bu gayretler, sınaî bir Rusya'nın gelişmesinden ayrı olarak düşünülmez. Nihayet, kapitalizm bu geniş ülkeye el atar, bir sömürgeymiş gibi hudutsuz hammadde kaynaklarıyla ilgilenir, maden ocakları açar, her tarafa fabrikalar, siteler kurar, yoksul köylüler akın akın koşar bu sitelere.

1897'de yapılan bir nüfus sayımına göre 125 milyon insan yaşamaktadır Rusya'da. 3 milyon müreffeh küçük toprak sahibi yanında 22 milyon sanayi işçisi, 36 milyon yoksul toprak sahibi köylü, 41 milyon proleterleşmiş köylü vardır. İstihsal artmıştır. Rusya zengin devletler arasında sayılabilir ama üretim halkın ana ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır yine de, yaşayış seviyesi çok düşüktür; istatistikler, çok tahıl ihraç edildiğini göstermektedir ama kıtlıklardan hiç bahsedilmez.

Bir Topluluğun Tarih Öncesi

"İntelijansiyaya XVIII. asrın sonlarından itibaren rastlıyoruz. *Petersburg'dan Moskova'ya Seyahat* adlı eserin yazarı Radiçev (1749-1802) XIX. asır. Rus aydınlarının bütün hususiyetlerini taşır. Beşerî acıların yükü eziyor ruhumu sözü kendisinden sonra gelenlere şiar olacak. Radiçev, XVIII. asır filozoflarıyla yetişmişti: Voltaire, Rousseau, Diderot. Ama o çağın Voltaire'cileri gibi dinsiz değildi. Fransız düşüncesinden aldığı: İnsanlık aşkı. Gönlü, toprak köleliğine, halkın sefalet ve adiliğine razı olamazdı. Devrimci intelijansiyanın ve sosyalizmin öncülerinden biri. Kitabı çıktığı zaman II. Katerina gerici çevrelerin etkisi altındaydı. Radiçev tutuklandı. Ölüme mahkûm edildi ama canı bağışlanıp Sibirya'ya sürüldü. Aynı yıllarda XVIII. asır uyanışının en ateşli öncülerinden olan Novikov (1744-1818) da tutuklanıp kalebentliğe mahkûm ediliyordu. Novikov mistik bir mason ve Hıristiyandı. Siyasî düşünceleri son derece ılımlı idi. Demek ki intelijansiya ile iktidar, başlangıçtan beri çatışma halindedir. İntelijansiyanın entelektüel kurtuluş yolundaki ilk adımları işkencelerle durdurulmuştur. Hür düşünce için savaş, hapishaneye ve sürgüne açılan bir yol. Radiçev ile Novikov soyluydular. 1762'ye kadar soylular Çar'a bağlıydı. Köylüler, efendilerine hizmet etmekle yükümlü idi, soylular Çar'a. Bir mânâda köle idiler. İmtiyazlı birer köle. Orduda ve bürokraside bütün kumanda mevkileri ellerinde idi. 1762'den sonra ise Çar'a hizmet edip etmemekte hürdüler artık. Modern hümanizmanın insan için istediği her şeye sahiptiler. Birtakım hazır formüllerle durumlarını meşrulaştırdılar. Montesquieu'nün şeref, Voltaire'nin tabiî akıl, Rousseau'nun demokratik insan hakları gibi. Ne var ki monarşi hep otokratikti. Soyluların yeni kavuştuğu haklar bir müsamaha eseri idi. Onları her an kaybedebilirlerdi,

her an. Daha kötüsü vardı: kendileri hürdüler ama geniş yığınlar değildi. Zaman geçtikçe bu tezatlar büyüdü, kesinleşti ve aydınları rahatsız etmeğe başladı. Herkes hür olmadıkça, birkaç kişinin hürriyeti neye yarardı. Otokrasi ortadan kalkmadıkça kâmil ve gerçek hürriyetten söz edilemezdi. 1790'larda bir Radiçev'in, bir Novikov'un isyanı, bu insanlık aşkını bayraklaştırır.

Soyluların çoğu onlar gibi düşünmüyordu şüphesiz. Irsî hakları kesinleşmişti. Bağımsızlıklarını sağlamlaştırmanın en emin yolu "düzen"in korunması ve köylülerin oldukları yerde kalmasıydı. Otokrasinin pederşahî gücü devam etmeliydi. Ama yeni nesiller, prensipleri imtiyazlardan üstün tuttular. Barbar düzen sona ermeliydi artık. Umumî fikirlere gönül veren genç soylular sınıflarından koptular. Aralarında tek bağ vardı: İdealizm ve beşerî hassasiyet. Aleksandr'ın islahattan yüz çevirmesi üzerine yeise düşen bu asilzâde muhalefet, nihayet 1825'de otokrasiye ve keyfî idareye karşı ayaklandı. Dekabristler yenildi ama başlattıkları hareket devam etti.

Dekabristlere neden intelijansiya denmiyor? İzah edelim: Evet onlar da idealleri uğruna hayatlarını tehlikeye atmışlardı. Ama hepsi de subaydı, cemiyet ve aksiyon adamı idiler. Düşüncelerine rağmen Çar'a hizmet ediyorlardı. İsyanları bile soylular arası bir isyandı. Halkın katkısı yoktu bu isyanda. Devleti içerden düzeltmek istiyorlardı, dışardan yıkmak değil. Gerçek intelijansiya I. Nikola zamanında doğdu" (Berdiaev, *a.g.e.*).

1840'lardan 1917'lere

Martin Malia bu topluluğun oluşumunu şöyle anlatır: "Yeni neslin soylu idealistleri, devletten tamamen kopmuşlardı. Tek dünyaları vardı: düşünce. Nikola hem soylulardan

korkuyordu, hem aydın elitten. Kitlelerin anarşik tehditi de bir başka belâ. Böylece güvenmediği soyluları iş başından uzaklaştırdı Nikola. Yerlerine daha uysal uşaklar buldu. Gerek orduda, gerekse bütün ülkede demir bir disiplin hâkim oldu. Çar'ın 3. seksiyonu (polis) şüpheli ferdiyetçiliği ve hür tefekkürü nerede bulduysa ezdi. İşler kötüye döndü: 1830'da imparatorluğun Polonya bölgesinde, 1848'de bütün Avrupa'da karışıklıklar çıktı. Rusya'daki askerî otokrasi bu gelişmelerden çok tedirgin oldu ve bütün imkânlarıyla kendi varlığını korumaya kalktı.

Soyluların en hassas ve en genç fertleri ile devletin arası açıldıkça açıldı. 1812'de orduda hizmet etmek büyük bir şerefti. 1825'den sonra Nikola'nın iç ve dış jandarması olmak idealizme ve insanlığa ihanettir. Bu yüzden genç soylular devlet hizmetinden üniversiteye akın ettiler. Puşkin ve Dekabristler, yani hepsi de Rus kültürünün en büyük temsilcisi olan kimseler, ya subaydılar veya başkentin saray çevresinden. Yani resmî toplumla bütünleşmiştiler. Nikola zamanında ve ondan sonraki devirlerde, bu gibi kimseler, gerek siyaset dışı yazarlar, gerekse devrimciler nihaî formasyonlarını üniversitede veya üniversite çevresinde yaptılar ve şu veya bu ölçüde resmî çevreler tarafından düşman görüldüler.

Üniversitelerin etkisiyle soylu öğrenciler heveskâr birer ideolog olmaktan çıkıp profesyonel yazarlar, tenkitçiler ve hocalar haline geldi. Üniversite, sınıflarından kopan soyluların en ciddilerini, idealden başka vatanı olmayan köksüz bir muhacir kafilesine çevirdi, kendi yurtlarında muhacir bir kafile.

Bu delikanlılar, ilk defa olarak aşağı tabakadan gençlerle biraraya geldiler üniversitede. Bu insanlar, sefalet ve meçhuliyetten binbir güçlükle kurtulmuş, hayatlarını hocalık, tercüme ve gazetecilikle kazanarak bilginin haysiyetine ermişlerdi. Biricik hikmet-i vücutları düşünce idi.

'Ezilen ve Horlanan'lar, 'Yeraltı Dünyası'ndan, idealin, şuurun, insanlığın ve kişiliğin, tenkitçi düşüncenin aydınlığına yükseldiler. Onlar da insandı artık.. ve sınıf imtiyazlarından vazgeçerek bağımsızlığa kavuşan soylularla birleştiler. Her iki topluluk da cihanşümul, rasyonel insan ülküsüne inanıyordu. Gerçi Dekabristler de kendilerini gadre uğramış sayıyorlardı ama oldukça yumuşak bir tedirginlikti bu. Sonraları umumileşti bu tedirginlik ve ideal namına gerçeği inkâr eden haşin, somut ve insafsız bir ruh haletine dönüştü.

1840'larda intelijansiya çeşitli sınıflardan gelen aydınları kucaklar ama gerçekte soylular arasından gelenler ağır basmaktadır. 1860'larda ağırlık merkezi raznoçinsidir. Yalnız imtiyazlı üyelerden kurulmuş gibi görünen bu topluluğun, her tabakadan gelen insanlarla kaynaşması resmî toplumla son bağlarını da koparır; intelijansiyanın ayrı bir varlık olduğu şüphe götürmez artık. Kişiliğini 1860'larda bulan bu zümre, intelijansiya adını benimser. Ama bu değişiklik bir bölünmeye de yol açar: Babalar ve Çocuklar. Babalar, felsefî mânâda idealist ve romantiktiler; çocuklar, maddeci ve tecrübî ilimlere düşkün. Birinciler sanat için sanata inanıyorlardı, estet idiler. Çocuklar faydacı: Sanatın görevi topluma yararlı olmaktı. Babalar Rusya'ya insanlığın büyük ideallerini, aklı ve demokrasiyi getirmişlerdi. Çocuklar bu idealleri gerçekleştirmek istiyorlardı. Bir kelimeyle çocuklar babalarına kıyasla daha haşin, daha öfkeliydiler.

Ama iki nesil arasında bir kopuş yoktu. Her ikisi de 'Bedduaya uğramış Rus Dünyası'nı, cihanşümul insanın ve aklın icaplarına uydurmak emelindeydiler. Ne var ki babalar, bu amaca aydınlanma ve terbiye yoluyla varacaklarını umuyorlardı, çocuklar ise doğrudan eylem yanlısıydılar. Benzerlik bununla da kalmıyordu. Her iki nesil de, prensiplerin ve ideal adalet görüşünün, gündelik hayatın bayağılıklarını yeneceğine inanıyordu.

Babalar da çocuklar da ideolojinin katı mantığına mahpustular, bu bağ aralarındaki içtimaî ve felsefî farklardan çok daha kuvvetliydi.

Bununla beraber intelijansiya arasında daha elle tutulur ortak bir payda vardı: Rus terbiye sistemi. Aşağı yukarı 1825'lere kadar ülkenin bellibaşlı terbiye müesseseleri çeşitli askerî ve teknik okullardan ve akademilerden ibaretti. Bu mekteplerin amacı, soyluları subay olarak yetiştirmekti. 1825'lere kadar, toplumda belli yeri olan herkes, meselâ Dekabristler bu mekteplerden çıkmıştı. 1825'den sonra aşağı yukarı hiçbir ciddî etkisi olmamıştı bu okulların.

1825'lerde askerî olmayan mektepler (mülkî), Rusya için çok yeni müesseseler idi. 1725'te bir İlimler Akademisi kurulmuştu, 1755'te ise Moskova Üniversitesi. Ama XIX. asra kadar her iki müessese de –bilhassa Moskova Üniversitesi– pek etkin olmamıştır. Gerçekte, eğitimin hasbî bir tefekkür vasıtası olarak ele alınması I. Aleksandr zamanında başlar. 1803'den sonra çarlık hükümeti ilk defa olarak ülkeyi sivil mekteplerle donatır.

Beş yeni üniversite açılır, aşağı yukarı bütün vilâyet merkezlerinde liseler (jimnazyum) kurulur, hattâ ilk eğitim bile düzenlenir. Büyük Petro zamanında, açılan papaz mektepleri islah edilir. Yeni öğretim ilk defa olarak 1830 ve 1840'larda faaliyete geçer. Gelişen bürokrasinin taleplerini karşılamak için lâzımdı bu mektepler. Raznoçinsiler bu merdivenin (seminer, jimnasium, üniversite) basamaklarını tırmanarak gün ışığına çıkabildiler. Mektepler olmasa onlar da olmazdı.

1840'larda 50 milyon nüfusu olan bu ülkede 3000 üniversite talebesi vardı: 1860'larda nüfusu 60 milyonu aşmışken üniversitelilerin sayısı 4500. 1870'lerde ise 5000 küsurdu. Demek ki intelijansiya gerçekten de Rusya'nın 'tecessüm etmiş zekâ'sı idi.

Rus intelijansiyasına insicam kazandıran, mekteplerden başka bir müessese daha vardı: gazete ve dergiler. Görevlerini ciddiye alan aydınlar, üniversiteyi bitirdikten veya üniversiteden kovulduktan sonra fikrî hayatlarını 'büyük gazete' sayfalarında sürdürüyorlardı. Çarlık Rusya'sında, yaratıcı kültürün aşağı yukarı tek taşıyıcısıydı bu gazeteler, intelijansiyanın 1870'lerdeki siyasî ayaklanmalarda su yüzüne çıkmadan önce intelijansiyanın idealini gerçekleştirebileceği için tek vasıtasıydı.

Ama gerek mektepler, gerek 'büyük gazeteler' intelijansiyanın yüksek görevini başarabilmesi için hiç de yeterli değildi. Vesveseli bir hükümet, mektepleri boyuna rahatsız ediyordu; bu yüzden ya ferdî direnişler, ya genel patlamalar oluyor, sonra da asiler mektepten kovuluyordu.

Mektebe tekrar alınsalar bile sansür canlarına okuyor, ya gazeteler kapatılıyor ya da yazıları fazla tehlikeli görülünce yeniden tutuklanıyorlardı. Büyük gazetelerde yazı yazmak imkânları kalmayınca intelijansiya 'tenkitçi düşünce'den devrimci eyleme kaymak zorunda kalmıştır. Kovulmuş talebelerden veya gazeteleri kapatılmış yazarlardan kurulan intelijansiya, elbette ki ümitsizliğe kapılacak ve bozguncu aşırılıklara sapacaktı. Kaldı ki raznoçinsilerle soylular arasında da anlaşmazlık vardı. Filhakika intelijansiyanın yabancılaşması, yığınla aralarında bir fark görmelerinden çok, soylular ekseriyetine karşı besledikleri nefretten ileri geliyordu.

Raznoçinsilere göre soylular ciddî bir terbiye görmemişti; askerî mekteplerden yetişmişlerdi, kabadayıydılar, dar kafalıydılar, küstahtılar. Bakışlarını toplumun zirvesinden tabanına çevirdiler. II. Aleksandr, köylülere hürriyet vermişti. Aydınlar, insanlığın mânâsını öğrenmek için 'halka gittiler.' Halkın hakikatı yanında kendi akılcılıkları mânâsız kalıyordu. En büyük amaçları bu hakikatı geri getirmekti. İntelijansiyanın 'insanlık' ülküsü 'halkla kaynaşmak' gibi demokratik bir coşkuyla sona erdi: popülizm.

Hiçbirinin kurulu düzende çıkarı yoktu. Böyle bir bağları olmadığından her türlü aşırılığa sapabilirlerdi. Bunun için insanlık adına konuşabildiler. İnsanlık Rusya'da halk demekti bir parça: Toplumun temeli ve özü halktı. 1861'de toprak kölelerine hürriyet verilmiş ve bunu birçok mühim islahat hamleleri takip etmişti; bununla beraber Rus toplumu, hâlâ 'eski rejim'i yaşıyordu, sert sınıf eşitsizliklerine dayanan ve gerçek bir içtimaî esneklikten yoksun olan bir rejimdi bu.

Köylüler yine eskisi gibi toplum yapısıyla kaynaşmış değildiler. 1861'de hürriyetin tadını alan bu sınıf 'insan' haklarının bütününe sahip olmak istiyordu artık. Bu ümitsiz yığınlar hep tehlike içindeydiler. Her an istismarı kabil olan bu tehlike, intelijansiya için kurulu düzene karşı savaşta manivela hizmeti gördü. Diğer ülkelerin yabancılaşmış intelijansiyası böyle bir maniveladan mahrumdu.

Gariptir ama intelijansiyayı yaratan, sosyal sistemdeki bu çözülüş olmuş ve sonunda aydınlara eyleme geçmek fırsatı da vermiştir. Rus toplumu yalınkat olduğu sürece intelijansiya yığınlarla temas kuramadı, zira içtimaî münasebetlerin sertliği otokrasiye, köylüleri elinde tutmak imkânı veriyordu.

Ne var ki 1890'larda hızla endüstrileşmeye muvazi olarak, Rus toplumunda Batıdakine benzer modern sosyal sınıf farklılıkları ortaya çıkmağa, devlete bağlı olmayan çeşitli meslek grupları ağır basmağa başladı. 1906'larda parlamento kuruldu ve siyaset, modern Rus tarihinde ilk defa olarak kanunî bir faaliyet sayıldı. Fazla yabancılaşmamış aydınların gerçek dünyaya intibakları mümkündü artık. 1914'lerde Lenin'in çevresindeki topluluklar gibi yola gelmez aydınları sürgüne yollamak çağ-dışı bir davranış sayılıyordu gitgide.

Toplumdaki bu değişme hükümet içinde mazide benze-

ri olmayan bir buhran yaratıyordu; çarlık devrinde yetişen bürokratların önceden kestiremiyeceği hareketlere sürüklüyordu yığınları. Bununla beraber, yıllardan beri karışıklık çıkarmak üzerinde kafa yoran radikal intelijansiyanın hayatta kalanları yeni olayları göğüslemeğe daha çok hazırlıklı idiler. Filhakika taktikler üzerinde uğraşmak sanayileşmenin başlarında (yani 1890'larda) tarih sahnesinde beliren 'torunlar'ın bellibaşlı katkılarındandı. Gerçi, 'babalar'la 'çocuklar'ın ileri sürdüğü prensiplere ve zihniyete büyük bir şey eklemediler, ama amelî devrim politikasında birikmiş tecrübelerden daha iyi ders alacak durumdaydılar. Sonra 1917'lerde intelijansiya, tarihinin en kötü günlerini yaşar gibi görünürken savaş, can çekişen çarlığa son darbeyi indirdi. Nihayet radikal intelijansiya kendi Pugaçef'lerini buldu, böylece aydınların en sert ve en şuurluları iktidara yükseldiler. Bu zaferle intelijansiyanın, bir topluluk olarak, ikbali sona erdi, zira yarattığı yeni cemiyette kendisine vücut veren şartlar yoktu artık. İntelijansiya yalnız maddeten yok olmuştu ama ruh olarak ayaktaydı henüz. Topluluk olarak sahneden çekilmesine rağmen intelijansiyanın en radikal fertleri kuvvet olarak hâlâ yaşamaktadır."

2 – Babalar ve Oğullar

Slavcılar, Batıcılar

Geçen asrın başlarında Rus ruhunu yoğuran iki üstat: Hegel'le Schelling. Germen düşüncesinin Ruslaşmasıdır bu âdeta. Slavcılar, o iki üstada dayanarak yeni bir teoloji kurarlar. Alman romantiklerinin özlemini çektikleri birliği, Rus düşüncesi gerçekleştirir. Batı tefekkürü dağınık ve parça parça. Rus bütüncüdür ve cihanşümule yönelir. Slavcıların dinî inançlarına yabancı olan Batıcılar bile aynı temayülü bölüşürler. Onlar da Hegel'ci. Hegel'cilik, onlar için de bütün çözüm yollarını kucaklayan bir düşünce ve yaşayış tarzı. Slavcıların faaliyet sahası din ve felsefe. Ortodoksturlar ama çevreleriyle aralarında uçurumlar var. Çarlığı da, Petro Rusyasını da reddederler. Bir kelimeyle, hükümetin her türlüsüne düşmandırlar: Bütün hükümetler kötü, bütün iktidarlar günâhkârdır. Kralcılıktan yanadırlar. Çünkü iktidarı tek kişinin omuzlaması, halkın böyle bir şaibeyle lekelenmesinden daha hayırlıdır. Halk, cismanî iktidarı yüklenemez, dinin emrindedir. Bu anlayış hem Rus ruhunun, hem geçen asır intelijansiyasının ortak vasfı.. Slavcılar, popülisttiler. Popülizm, mujik'e inanıştır; dinî ve millî hayatın bekçisi olan mujik'e. İktisadî hayat komünlerin içinde gelişecektir. Mülkiyete dayanan Roma hukukuna karşıdırlar. Mülkiyet düpedüz adaletsizliktir. Burjuva medeniyeti Avrupa'yı çürüten bir yüz karası. Dünya görüşleri tutucudur. Ama ferdî hürriyetten, düşünce ve söz hürriyetinden yanadırlar. Ve halkın egemen olmasını isterler. Slavcılarla Batıcıları birbirinden ayrı iki kast zannetmek yanlış. Hakikatta, her ikisi de kardeştir: Düşman kardeşler. Herzen der ki: "Biz iki çehreli Janus'a benzeriz, hepimiz âşıkız Rusya'ya, ama bu aşkın iki yüzü var." Slavcılar için bir annedir Rusya, Batıcılar için bir yavru. İki zümre 30'la 40 yılları arasında aynı mahfillerde toplanıyor, aynı salonlarda tartışıyordu. Sonraları kesin olarak ayrıldılar.

Muhakkak olan şu: Aydınlar, yaşadıkları çağa tahammül edemiyorlardı; ya maziye kaçıyorlardı, ya istikbale: Slavcılar, rüyalarındaki eski Rusya'ya, Batıcılar hayalî bir Batıya. Mazi hasreti de ütopyaydı, Avrupa sevgisi de. Hegel'cilikle Schelling'cilik en aşırı yorumlarına ulaşırken Saint-Simon'la Fourier'nin doktrinleri de Ruslaştırılıyordu. Batıcıların sol kanadı Fransız sosyalizminin ve Fransız edebiyatının etkisindeydi, bilhassa George Sand'ın.

1830.. Avrupa'da devrimci temayüller gelişirken Rusya'da baskı artar. Ama boşuna. Düşünce yeni fetihlere kanatlanır, edebiyat en muhteşem meyvelerini verir. Slavcılarla Batıcılar o yıllarda seslerini duyururlar. Yasak konulara karşı duyulan susuzluğu gidermek, fizik hocasına düşer. Tabiat ilimleri görülmemiş bir itibar kazanır. Düşünce hayatının odağı: Moskova Üniversitesi. Tartışma kulüpleri kurulur. Ülkenin bütün seçkinleri bu irfan ocaklarına koşar. Daha sonra intelijansiya adı verilen topluluğun ilk örneklerine bu kulüplerde rastlarız. Kimi Fransız düşüncesine tutkundur, kimi Alman felsefesine. Kimi Batıcıdır, kimi Slavcı, Ama hepsi de Rus milliyetçisi. Slavcılar daha çok Alman tefekkürüne yatkındırlar: Aksakov, Belinski ve Bakunin gibi. Fransız eğilimli çevre, daha çok tarihle, sosyal ilimlerle uğraşır. Başlıca temsilcisi: Herzen.

Petraçevski Olayı[7]

Kim bu Petraçevski? Dışişlerinde çalışan bir siyaset adamı, 1821'de doğmuş, 1866'da sizlere ömür. Petraçevski, sosyal bir dâvâya gönül veren Rus toprak sahiplerinin en güzel örneği. Şöyle der: "Ne erkekler sevilmeye lâyık, ne kadınlar. Bunun için kendimi insanlığın hizmetine adıyorum." Bu söz bütün devrimci intelijansiyanın şiarı olacaktır. Hep aynı özlem: Somuttan soyuta kaçış, yakına değil uzağa muhabbet. Zavallı Petraçevski! Coşkun bir Fourier'cidir. İnsanlığın bir gün mutlu olacağına inanır. Ütopyasını uygulamağa kalkar: Köylüler için bir falanster kurar malikânesinde. Köylüler falansteri yakar. Tarih tekerrürden ibaret ütopyacılar için. 1870'lerin köylüleri de uğurlarında feda-i can etmek isteyen sosyalist intelijansiyayı anlıyamıyacaktır. O çağ sosyalizminin ayırıcı vasfı: ütopya. Petraçevski, falansterlerin otokrasi ile, toprak köleliğiyle pekâlâ uzlaşabileceğine inanır. Uzatmıyalım. 1840 sonlarında bir avuç aydın, bu düşünce Don Kişot'unun evinde toplanıyordu. Sosyal problemler üzerinde tartışılıyor, insanlığa verilecek yeni düzen üzerinde kafa yoruluyordu. Çoğu sosyalistti toplantıya gelenlerin. Politikayla uğraşmıyorlardı, uğraşamazlardı da. Devrimci eylemlere yabancıydılar, günâhları düşünmek ve hayal kurmaktı. Köylülerin azat edilmesini istiyorlardı, bütün aydınlar gibi. Sosyalisttiler ama şairane bir sosyalizm. Tekkeye gidip gelenleri bir iki izm'le yaftalamak yanlış. Misafirler arasında Fourier'ciliği hayal sayan bir Dostoyevski de var. Romancının bu düşünceler panayırında neler gördüğünü bilmiyoruz. Ama yıllarca sonra *Ecinniler*'i kaleme alırken bu hatıralardan bir hayli yararlandığı muhakkak. Toplantıların nasıl bir faciayla sona erdiği malum. 1848 yılının bir Nisan sabahı, aralarında Dostoyevski'nin de bulunduğu 34 şüpheli tevkif edilir. Tevkifi idamlar ve sürgünler izler. Baskı arttıkça tepki güçlenir. Petraçevski ile çevresindekilerin uğradığı zulüm Rus intelijansiyasının devrimci temayüllerini bir kat daha şahlandırır. Sosyalizm, bir idil olmaktan çıkar. Sahnede yeni kahramanlar boy gösterir: Bazarov ve çocukları: Naçayev'ler, Takaçev'ler.. Önce Bazarov'u tanıyalım.

Bir Roman Kahramanı

Turgeniev (1818-1883) yaman bir müşahit. Rusya'da gelişen yeni zihniyeti bir insanda hülâsa etmiş: Bazarov. Ve ismini koymuş bu zihniyetin: Nihilizm.

"Eski neslin hassas, müeddep, şair mizaç bir temsilcisi oğluna sorar (delikanlı Bazarov'un dostu ve bir parça şakirdidir):

7 Bkz.: Henri Troyat, *Dostoyevski*; Türkçe tercümesi: Leyla Gürsel, Cem Yayınevi, 1973, sayfa 111 ve devamı.

– Kuzum neci bu Bazarov?

– Merak mı ettiniz? Nihilist.

– Ne dedin?

– Nihilist.

– Ha nihilist. Evet, Latince nihil'den. Rusça niçevo. Yanılmıyorsam, hiçbir şeyi kabul etmiyen adam.

Başka bir ihtiyar ilâve eder:

– Ve hiçbir şeye saygı duymayan.

Delikanlı:

– Her şeyi eleştiren, diye düzeltir.

– Aynı şey değil mi?

– Hayır. Aynı şey değil. Nihilist, hiçbir otorite önünde eğilmez, körü körüne inanmaz hiçbir prensibe..."

Baba 1820 neslindendi, nihilist'i anlamak için Latinceye başvuruyordu. Oysa daha uzaklara çıkmak lâzım. Nihilizm, Hintlilerin Nirvanası. Tabiat korkunç, gökler sağır, insan zavallı. Nirvana, karanlıklarda emekliyen şuurun isyanı. Ezilenin mezbuhâne direnişi, acımasız evreni yıkmak için harcanan çaba. Ama *Babalar ve Çocuklar*'da nihilizm tohum halindedir henüz. Daha sonra gelişecek ve dünyanın başına belâ olacaktır." (Vogüé V.E.M. de, *Le Roman Russe*, 3. baskı, Paris 1892 ss. 173-174).

Bazarov'a dönelim. İşte kahramanın kişiliğini aydınlatan bir başka konuşma. Bir genç kız izlenimlerini şöyle özetler:

– "Bazarov, bir yabancı benim için, siz de onun için bir yabancısınız.

– Niçin?

– Nasıl anlatsam? Bazarov, bir yabanî hayvan. Oysa siz de, ben de evcil hayvanlarız."

Konuşmayı kitabına alan Vogüé, bayılır bu teşbihe. Bazarov'u Cooper'in kızılderililerine benzetir. Şu farkla ki, Couper'in kahramanları içkiyle sarhoşturlar, Turgeniev'inki Hegel ve Büchner'le. Bu kızılderili, medeniyet dünyasında savaş baltasıyla dolaşmaz, elinde neşter var. Bazarov'un çocukları, Avrupa'nın devrimcileriyle kardeş; ne var ki birinciler yabanî, ötekiler evcil. Avrupa'nın devrimcisi kuduz bir köpek, Rus nihilistleri kurt. Kurdun kudurması itinkinden çok daha tehlikeli.

Turgeniev'in romanı (*Babalar ve Çocuklar*), yalnız geçen asrın Rus hayatına değil insanlığın alın yazısına da ışık tutar. Nesiller arasındaki çatışma, buhran çağlarının ezelî dramı. Bazarov'lar dün de yaşıyordu, yarın da yaşayacak. Kitapta anlatılan 1840'ların tutucu babalarıyla, 1860'ların devrimci çocukları arasındaki uyuşmazlık. Çocuklar nesli, kendilerini yalnız kültürde değil kamu hayatının bütününde kabul ettirmeğe başlamış: Hoyrat ve maddeci. Bu genç radikallerin tek vatanı var: Nihilizm. Çevre iğrenç, hayat abes. Nihilizm: Bir kale, bir zırh, bir gerekçe. Evet, Bazarov yalnız 1860'ların değil zamanımızın da kahramanı. Bir Amerikalı yazar, "Âdeta ilk bolşevik, diyor.. daha doğrusu günümüzdeki öfkeli genç adamın orijinali". Ne var ki bu şeytanî çehre, Rus tarihinde sık sık karşımıza çıkar. Eleştirmek için bakar dünyaya, yermek için konuşur.

Estetik değerleri küçümser Bazarov, geleneğe ve bütün sosyal değerlere tepeden bakar. Küstahtır, tok sözlüdür, huy edinmiştir kabalığı. Beylik yargıların hüküm sürdüğü bir dünyada şaşkınlık, öfke, tiksinti uyandırır.

Turgeniev'in nihilist'i bitnik olarak karşımıza çıkıyor şimdi. Her ikisinde de ödün vermeyen bir doğruluk. Her ikisi de yalancı kelimelere düşman. İkisi için de dünya yavanlıklarla dolu, insanı canından bezdiren yavanlıklar. Aynı çevreden kopuş, aynı hayal kırıklığı ve aynı tahrip susuzluğu. Ne var ki Bazarov'la arkadaşları yıkmak için yıkmak istemezler. Amaçları: Yeni ve daha iyi bir dünyayı kurmak için zemini temizlemek.

Zavallı Bazarov.. Ölüm döşeğinde garip bir düşünce doğar

kafasında: Devrimcinin ne Rusya'ya faydası var, ne başka insanlara.. eskici değil, terzi değil, kasap değil.

Sovyet tenkitçisi Lunaçarski (1875-1933)ye göre Bazarov, Rus edebiyatında ilk "müsbet" kahraman. Neden acaba? Terakkiyi mi temsil ediyor, hürriyeti mi? Hayır, çağının tedirgin intelijansiyasını. Herzen, "Hepimiz biraz Bazarov'uz, der.. ben, Belinski, Bakunin.. 1840'larda, Batı, ilim ve medeniyeti adına, karanlıklar ülkesi Rusya'yı mahkûm eden herkes."

Şimdi de edebiyattan hayata, çağa damgasını vuran kişilerin gerçek dünyasına atlıyalım.

İntelijansiyanın Babası[8]

Belinski (1811-1848), bir taşra doktorunun oğlu. Mutlulaların dünyasından değil, karanlıklardan geliyor: bir raznoçinsi. Önce jimnazyumdan ayrılmış, sonra üniversiteden. Ele avuca sığmayan, serkeş, serazat bir zekâ. Üstelik ciğerlerinden de hasta. Her raznoçinsi gibi onun da dünyası düşünce, vatanı kitap. Ve çağının her aydını gibi Hegel'e tutkun. Delikanlıyı Fildişi Kuleye hapseden bir parça da bu tutku. Çünkü Hegel için de düşünce gerçeğin kendisi. Genç adam Batı'ya inanıyordu. Işık, Petro'nun açtığı pencereden geliyordu Rusya'ya. Yaşanan gerçek, ister istemez akla uygun olduğuna göre, nazariyelerin sisli ikliminde dolaşmak, günün kavgalarına katılmamak lâzımdı. Dostları, genç Hegelciye, Hegel'i yanlış anladığını izah etmişler. Büyük usta, var olan her şey akla uygundur, diyor. Ama mühim olan düsturun ikinci kısmı: Akla uymayan hiçbir şey reel değildir. 1840'ların murdar, mülevves Rusyası mantığı çatlatacak bir abesler dünyası. En güzide evlâtlarının beynini yiyerek yaşayan

8 Bkz.: G. Lukacs, *Avrupa Gerçekçiliği,* Türkçe tercüme, sayfa 134-171: Belinski, Çerniçevski, Dobroliubov. Ayrıca, bkz. "Belinski'nin Edebi Görüşleri" ile "Çerniçevski'nin Estetiği", in Plekhanov, *Sanat ve Sosyal Hayat.*

bu kanlı, bu karanlık istibdat mı reel? Hatasını anlamış Belinski ve Hegelcilik bir zincirken bir kanat olmuş. Tutuculuktan devrimciliğe atlamış. O tarihten sonra genç yazar bir neslin sözcüsüdür. Taviz vermiyen bir sözcü. Daima coşkun, daima dürüst. Çağdaşlarının deyimiyle bir Orlando Furioso. Gerçi derin bir bilgisi yok. Yabancı şaheserleri çevirilerden okumuş. Ama ne çıkar.. edebiyat eleştirisini felsefeyle zenginleştiren o. Nesir, Belinski'den beri düşüncenin emrinde bir silâh, silâhların en yamanı, en etkilisi. El atmadığı konu kalmamış. Tek düşmanı: taassup. Prensiplerine yüzde yüz sadık. Düşüncelerini sonuna kadar kovalamış hep. Düşmanlarına pes dedirtmiş. Her makalesi ön yargılardan birkaçını devirmiş.

Evet.. bir neslin sevgilisi olmuş Belinski, sevgilisi, yol göstericisi. Yalnız bir neslin mi? Büyük bir Rus yazarı "Edebiyat, Belinski ile dostlarından önce yabancı görüşleri tekrarlamış boyuna" diyor.. "okuyucunun gönlünü fethedememiş. Hakikat daima hakikattır, ama her çağın, her ülkenin susuz olduğu hakikatlar başka. Yazarın görevi: Çağının ve ülkesinin ihtiyaçlarını anlamak, dertlerine eğilmektir. Rus edebiyatı, Belinski'ye gelinceye kadar, yabancıydı Rus ruhuna. Bir yankıydı bu edebiyat" (Çerniçevski).

Evet.. "Belinski, 60-70 yıllarında gelişecek olan devrimci düşüncenin ilk temsilcisi. Onda Rus intelijansiyasının ayırıcı vasıflarını buluruz: Tok sözlü, sert ve bütüncü. Popülizmden çok komünizme yakın" (Berdiaev).

Çağdaşı olan bir eleştiriciye göre: "Rus edebiyatı nasıl bir yön izlerse izlesin, gelişmesi ne kadar parlak olursa olsun, Belinski bu edebiyatın gururu, şerefi, süsü olarak kalacaktır. En iyi yazarlarımız, dolaylı veya dolaysız olarak, gelişmelerinde Belinski'nin büyük payı olduğunu kabul etmektedirler" (Dobroliubov).

Kitap yazmamış Belinski. Külliyatı denemelerden, mek-

tuplardan, makalelerden ibaret. Kendine has bir siyasî görüşü de yok. "Sanat için sanat"a düşman. Sosyal görevine yan çizen edebiyat, lüzumsuz bir laf ebeliği. Mühim olan biçim değil, öz. Belinski gerçek bir hümanisttir. Çağındaki deyişle bir antropolojist. Tek amacı, insanın mutluluğu.

Bir İngiliz yazarı, "İntelijansiyanın babası" diyor.. "Rus aydınlarının daha sonraki 60 yılda farikası olan bütün vasıflar onda toplanmış: Batıcılık, hümanizm, ilmi putlaştırma, Ortodoks Hıristiyanlıktan kopuş, halkı Tanrılaştırma, derin bir felsefe kültürü olmadan felsefe yapma, estetiği küçümseyiş.. Bir zahit yaşayışı.." (Maynard).

Popülizmin Kurucusu

Herzen, (1811-1870) her kilisenin dışında bir düşünce adamı. "Babası zengin bir Rus, anası yoksul bir Alman kızı. Herzen, bu garip çiftin çocuğudur; çocuğu daha doğrusu piçi. Babasının kılavuzluğunda Batı edebiyatının şaheserlerini okudu, ülkesinin yakın zamanlarda Avrupa tarihinde ne önemli bir rol oynadığını anladı. 1825'de ömür boyu dostu kalacak Ogarev'le ant içtiler, bütün güçlerini Dekabristlerin dâvâsına adayacaklardı.

Moskova Üniversitesi'nden henüz ayrılmıştı ki birkaç arkadaşıyla beraber tutuklanıp sürgüne yollandı (1855). Günâhı, Fransız siyasî fikirlerine yatkın olması ve I. Nikola aleyhinde saygısız bir iki laf etmiş olmasından ibaretti. Yedi yıl kaldı sürgünde. Küçük bir memur olarak bulunduğu uzak eyalette mahallî idarenin işleyiş tarzını yakından izledi. Şehirliler de, köylüler de çalışkan ve dürüsttüler. Merkezden uzak olmak korumuştu onları. 1840'da başka bir yere nakledildi. Ve 41'le 43 arası iki eser yayımladı: *İlimde Diletantizm* ve *İlimde Budizm*. 1846'da babası öldü, oldukça büyük bir mirasa konan Herzen, 1847'de Rusya'dan ayrıldı ve bir daha dönmedi ülkesine. Aynı yıl bir romanı çıktı: *Kabahatlı Kim*. 1850'de büyük bir yankı uyandıran iki kitap: *Fransa ve İtalya'dan Mektuplar* ve *Öteki Kıyıdan*. 49 devriminin başarısızlığı sarsmıştı Herzen'i. Bu iki kitapta Avrupa'daki yaşayışını ve hayal kırıklıklarını anlatıyordu. İslahat hamleleri akamete uğramış, devrimci eylemler hızını kaybetmişti. Bir zevalin alâmetiydi bu, Batı Avrupa toplumları, ahlâkî değerlerden ve ideallerden uzaklaşıyordu demek. Bir yanda imtiyazlarından ayrılmak istemiyen zengin burjuvazi, bir yanda yoksul veya ötekiler kadar zengin olmayan ve mülk sahiplerinin servetine göz diken, ama emellerini gerçekleştirebilecek gücü olmayanlar. Bir kelimeyle bir tarafta cimrilik, öbür tarafta haset.

1852'de Paris'ten ayrıldı Herzen, Londra'ya geçti. Ve hayatının son oniki yılını orada yaşadı. 1855'de I. Nikola'nın ölümü ümitle doldurdu kalbini. Kaleme sarılıp yeni Çar'a bir uyarı mektubu yazdı: "Saltanatınız uğurlu olsun, Rus otokrasisi devrime öncülük edebilir, hayra da, şerre de hizmet edecek kadar güçlüdür." Aynı yıl bir gazete kurdu: *Kutup Yıldızı*. Sonra gazetenin kazandığı başarıdan yüreklenerek bağımsız bir gazete çıkardı Rusça: *Çan*. Gazete kapışıldı Rusya'da. Çar'ın polisine rağmen elden ele dolaştı. Ama uzun sürmedi bu ikbal. Herzen, Bakunin'le sıkı fıkı dosttu. Üstelik gazete, 1863 Polonya isyanını destekliyordu. Rus liberalleri yazardan yüz çevirdiler. Devrimci aydınlar üzerindeki etkisi de azaldı. Yeni nesil, daha sert olan Çerniçevski'yi tutuyordu. 1868'de Cenevre'ye yerleşen yazar, gazetesini Fransızca olarak yayımlamağa başladı. Arada bir Rusça ilâveler de çıkarıyordu. Okuyucunun kayıtsızlığı yüzünden bir sene sonra *Çan* kapandı. Herzen 21 Ocak 1870'de Paris'te öldü.

Herzen de Bakunin gibi düşünür: Sopa halkın elinde olmuş, soyluların elinde olmuş.. ne çıkar, yığınlar dayak ye-

dikten sonra. İnanıyordu ki iktidara geçmeden önce kendi halinde birer vatandaş olan köylüler ve zanaatkârlar siyasî iktidarı ele geçirip hükümet memuru olunca en az devirdikleri sınıf kadar burjuva kesilir ve küstahlaşırlar. Herzen, federalistti, inanmış bir cumhuriyetçiydi (aşamalı bir cumhuriyet), bölgelerin öz-yönetiminden, küçük toprak sahipleri arasında kurulacak kooperatiflerin çoğalmasından yanaydı. Gevşek örülmüş bir ülkeydi Rusya, yavaş yavaş gelişen bir ülke. Maddî ve manevî sağlığı tarımın sanayiye hâkim olmasına bağlıydı" *(Britannica)*.

Herzen'in hayat hikâyesi aşağı yukarı bu. Ayrıntılara geçelim.

Herzen, "şuuru burkulmuş" bir soylu. XIX. asrın devrimci mayasını, imtiyazlarından utanan bu soylular hazırladı. Herzen, Rus düşüncesine sosyalizmi aşılayan adam. Kadın haklarını ilk savunanlardan biri. O geniş tecessüs her düşünceye, her hakikate açıktı. Slavcılara çok şey borçlu: Rus köylüsüne (mir) güven, Rus halkını idealleştirme, modern bürokratik devletten nefret. Hele Batı Avrupa'nın siyasî düzeni baş düşmanı. Kişiyi topluma ezdiren bir düzen. Anayasa reformlarına ihtiyacı yoktur Rusya'nın. O da Slavcılar gibi anarşisttir bir parça: "İnsanoğlunun devlet, yasama gücü, meclis gibi kavramlara, başka bir deyişle vatandaşla devletin münasebetleri hakkındaki bütün kavramlara meydan okuması zamanı gelmiştir".

Mir karşısındaki davranışı Slavcıların tıpkısıydı, şu farkla: Slavcılar, Mir'in ahlâkî cephesi üzerinde duruyorlardı, Herzen iktisadî cephesi üzerinde.

Rusya bir hür komünler topluluğuydu (federasyon). Romanovlar bu topluluğa önce toprak köleliğini ve zadegân sınıfını eklemiş, daha sonra bürokrasiyi sokmuştu; bunlar halka da, halkın müesseselerine de ters düşüyordu. Çar, köylüler ve rahipler bir yana, her şey yabancıydı Rusya'da

ve özümlenemezdi. Liberalizm egzotik bir çiçek, diyordu Herzen. Hür ve barışçı bir devrim bekliyor Rusya'yı. Bu devrimi başarmak için toprak köleliğini, soyluları, Bizanslaşmış kiliseyi kaldırmak ve Mir'le emekçilerin işbirliğine dayanmak lâzım. Batı'da devrim dile kolay. Rusya, öz yapısına eklenen lüzumsuz fazlalıkları temizlesin yeter. Zemini tesviye için Slavcılarla Batıcılar el ele vermeli. Yapılacak şey, yıkmak.

Rusya'da, düşünce adamlarını ayıran başlıca ölçü, Petro'nun reformları karşısında takındıkları tavırdır. Geniş ufuklu bir insan olan Herzen, hem Slavcıların, hem Batıcıların ülküsünü paylaşır. İslahatı iki yönüyle ele alır. Bizans, çarı halktan uzak ve esrarengiz bir kişi olarak görüyordu. Petro, son verdi bu anlayışa, kavmini, kendisi de dahil, bir emekçiler milleti haline getirdi. Bizans kilisesi halktan kopmuştu ve devlet içinde devlet olmak iddiasındaydı. Petro, hizaya getirdi kiliseyi. Soyluların hanımlarını haremden çıkmağa zorladı ve gün ışığına kavuşturdu. Ama halkla soyluları ayırdı birbirinden, iki millet yaptı: Sakallılar, sakalsızlar, köleler ve efendiler. Devlet yapısına Cermen bürokrasisini ekledi; o zamandan beri Rus tarihi, çarla soyluların tarihidir. Arada yalnız memurlarla asalaklar var. Bu değişikliklere karşı koyan sadece Mir'le emekçilerin birliği.

Tarihten çekilmiştir halk. Onu ancak zaman zaman görüyoruz sahnede. Napolyon istilâsı gibi büyük karışıklıklar sırasında boy gösterip kayboluyor. İşte Rus hayatındaki büyük sıkıntının kaynağı. Avrupalılaşmış Rusya'nın derdi başka, gerçek Rusya'nın derdi başka. Edebiyatı, "faydasız adamlar"ın doldurması, şair Lermantov'un ümitsizliği. Bir çok Rus insanındaki vurdumduymazlık buradan geliyor. Dekabristlerin isyanı desteksiz kaldı. Çünkü halk, vekâletnamesi olmayan bu şampiyonların neyi gerçekleştirmek istediklerini bilmiyordu. Sonra Belinski ve arkadaşlarının dü-

şünce hürriyeti uğrunda verdikleri savaş. Ve 1848'de yeniden kararan hava ve yoğunlaşan fırtına bulutları. Nikola, köleleri azat etmekten vazgeçmiştir. Kışla haline gelen üniversite, sertleşen sansür, Rusya dışına çıkma yasağı.. Herzen, küçük hükümetleri yutarak gelişen Rus İmparatorluğunun ne büyük bir tehlike olduğunu anlatmağa çalışır Avrupa'ya. Ama Kırım Savaşı "balçık ayaklı dev"in pek de tehlikeli olmadığını ispat eder. Nikola'nın halefi dizginleri gevşetir. Üniversitelere büyük bir akın başlar, basın kendine gelir. Ve aydın bu yeni hürriyet havası içinde rahat bir nefes alır. Gerçi sorun hep aynıdır: Köleliğin kaldırılması. Ama yazarla okuyucu her konuyu dostça tartışmaktadır artık. Sosyalizm, günün modasıdır. Kapitalizm, kibar salonlarda yerin dibine batırılır.

Şimdi de Berdiaev'i dinleyelim: "Herzen Batıcıydı. 40 yıllarının salonlarında Batıcılık savaşı veriyordu. Hegel'den sonra Feurbach'ı okudu. Ama Almanların etkisi Fransız sosyal edebiyatının etkisinden daha az olmuştur üzerinde. Marksizmi tanımaz. 48 devrimine büyük ümitler bağlamıştı. Devrimin başarısızlığa uğraması yıktı Herzen'i. Batı'ya karşı sevgisi bir Rus'un sevgisiydi, hayal kırıklığı da bir Rus'un hayal kırıklığı oldu. Batı merkantilizmi yaralar Herzen'i. Avrupa'nın sosyalistlerinde bile bir bezirgân ruhu görür. Bir burjuva sosyalizmidir Batı sosyalizmi. Sosyalizm, dükkâncı-bezirgânın yerine şövalyeyi geçirmelidir.

Herzen, solun ötéki şampiyonları gibi iyimser değildir. Ne terakkiye inanır, ne akla. Başlıca ümidi, tarihî akışın ezdiği insan. Bu ferdiyetçi sosyalizm katıksız bir Rus sosyalizmidir. 70'lerde Mihaliovski'nin dile getireceği bir inanç. Sosyalist ferdiyetçilik, burjuva ferdiyetçiliğinin taban tabana zıddı. Herzen, hümanisttir, her türlü dine yabancı bir hümanist. Bir şüpheci. Popülizmin kurucularından biri. Batıcılar kampında hem sosyalist-popülistler, hem liberaller var. Herzen birincilerden. Onun için mühim olan siyasî değil, içtimaî. Herzen, Bakunin, Naçaev, Tkaçev gibi muzdarip devrimciler, bir mânâda ülkelerinin ideallerine, liberal ve münevver batıcılardan daha yakındırlar" (Berdiaev, *a.g.e.*).

Lenin de şöyle der: "Herzen, geçen asrın birinci yarısında yetişen devrimciler neslindedir. Cetleri toprak ağasıydı. Dekabrist isyanıyla uyanan ve şuurlanan bir soylu. İlk hocası Hegel. Sonra Feurbach'ın izinden giderek üstadını aşar, materyalizme yükselir, diyalektik materyalizme. Talihsizliği tarihî maddeciliğe atlayamamak. Tarihî maddeciliği kavramış olsa, 48 devriminin başarısızlığa uğramasından hayal kırıklığına düşmezdi. Herzen'in sosyalizmi 1848'lerde çok görülen burjuva sosyalizminin bir türü. O tarihten sonra içine düştüğü şüphecilik ve karamsarlık, sosyalizmde burjuva ütopyalarının sona erdiğini gösterir. Bununla beraber onu Rus sosyalizminin yani popülizmin kurucusu sayabiliriz. Büyük tarafı, yabancı ülkelerde bağımsız bir Rus basını vücuda getirmiş olmasıdır.

Rus devrimine emekleri geçen üç nesil var: Önce soylular ve toprak ağaları, Dekabristlerle Herzen. Çevreleri oldukça dar, halkı tanımazlar. Ama yaptıkları da inkâr edilemez: Dekabristler Herzen'i uyarır. Herzen de devrimi körükler. Sonra halktan gelen devrimciler. Bunlar Herzen'in düşüncelerini değerlendirir, genişletir, kökleştirirler. Bu nesil Çernişevski ile başlar, Narodnia Valia ile devam eder. Dövüşenlerin çevresi genişler, halkla kaynaşırlar. Herzen onları gelecek fırtınanın genç pilotları olarak selâmlar. Ama fırtına kopmamıştı henüz, ilk dalgaları 1905'de ortaya çıkacaktır ve yığınların, yani üçüncü neslin eseri olacaktır."

Sözü *Büyük Fransız Ansiklopedisi*'ne bırakalım: "Turgeniev'ler, Tolstoy'lar ayarında olmamakla beraber, XIX. asrın en parlak Rus yazarlarından biridir Herzen. Kâh şairane, kâh alaycı üslubuyla, müşahede gücüyle, nüktelerinde-

ki tabiilikle, her an uyanık hassasiyeti, seven ve acı çekenlere karşı duyduğu derin sevgiyle, ele avuca sığmaz dehasıyla Diderot'yu hatırlatır. Herzen'i nihilizmin nazariyecileri ve Rusya'da devrimci partinin şefleri arasında sayanlar yanılmışlardır. Herzen, kanlı devrimlerden nefret eder. Nas'cılığa düşmandır, hiçbir mektebe sokulamaz bir fikir adamıdır o, ne bir siyaset nazariyecisi, ne bir eylemcidir. Bakunin, anarşist fikirlerini yaymağa kalkınca, ona şiddetle saldırmıştır. Proleterlere büyük sevgi duyar; sosyalizme temayülü vardır ama liberal ve ferdiyetçidir. Yurduna bütün gönlüyle bağlıydı, bununla beraber Slavcıların yıldırımlarını çekti üzerine. Çünkü hakka ve adalete karşı duyduğu saygı Rusya'ya karşı beslediği sevgiden üstündü. Hiçbir doktrine, hiçbir partiye bağlı değildi, hem milliyetçi, hem de kozmopolit olan dehasıyla çağımızın büyük Rus yazarları arasında benzeri olmayan bir kalem".

3 – Nihilizm, Popülizm, Anarşizm

Rus toprağında boy atan bir ağaç nihilizm. Köklerini Rus tarihine, Rus ruhuna dayıyor. Dar mânâsıyla 1860'larda gelişen bir ideoloji. Geniş mânâda geçen asrın sosyal akımlarını damgalayan bir duyuş, düşünüş ve davranış tarzı. Dostoyevski, "Biz hepimiz nihilistiz," demiyor muydu?

Nihilizm, Tanrı'yı, ruhu ve en üstün değerleri inkâr eder. Ama bu inkâr da dinî bir davranış. Unutulmasın ki, ortodoksluktan doğdu nihilizm. Ortodoksluğun yoğurduğu ruhlarda yuvalandı. Çarpık ve hidayeti olmayan bir züht. Özü: Şerle kaynaşan bir dünyanın inkârı. O da züht gibi ferdiyetçidir. Ama kişinin bütünlüğünü ve zenginliğini yapan her şeye düşman. Sanat da, metafizik de, manevî değerler de kaçınılması gereken birer lüks. Zühtten ayrıldığı yan, bunlara dini de eklemesi. Bütün çabalar, ferdin dünyadaki kurtuluşuna, çalışan halkın kurtuluşuna, daha mutlu bir yaşayışın gerçekleştirilmesine, bâtıl inançların, ön yargıların, insanı köleleştiren ve mutluluğuna mâni olan beylik kuralların ve yüce düşüncelerin yok edilmesine harcanmalıdır. Mutluluk, ihtiyaçlarımızı karşılamaktan başka ne? Gerisi tabiat dışı.

Zihnî hayat da kendini sınırlamalı, kökleşmiş hataların yıkıcısı olan tabiat ilimleriyle, toplumu daha âdil bir biçimde kurmayı öğreten iktisat ilmiyle yetinmelidir. Nihilizm, esasında Rusların eski bir inancıdır: Apokalips (kıyamet) inancı. Tarihin adaletsizliğine, medeniyetin yalanlarına isyan. Zamanın sona ermesini, tarih-dışı bir hayatın başlamasını özleyiş. Medeniyetin bütün süslerinden soyunmalıdır insan, zincirlerini kırmalıdır.. Nihilizmin entelektüel ifadesi: Maddecilik.

Maddeci olmamak ahlâksızlıktır âdeta, ferdin ve halkın sömürülmesinden yana olmaktır. Descartes'ın metodik şüphesi Rus ruhuna yabancıdır.. Rus maddeciliği mühim bir maddecilik. 60'ların intelijansiyası yeni bir ruh haletinin temsilcisidir.

60 Nesli

Dobroliubov, Pisarev, Çerniçevski o dönemin kutup yıldızları. Dobroliubov, (1836-1861) sert, serkeş, hırçın bir zekâ. Ama bir azizin ruh yapısı. Dinî bir eğitim gördü. Günâh korkusu içinde yaşıyordu; en küçük hatalar azap veriyordu ona. Reçeli fazla yese dert, uykudan geç uyansa aman Allah. Annesi ölünce neye uğradığını şaşırdı. Ve imanını kaybetti. Hayır, bu kötü, bu cinayetlerle dolu dünyanın şuurlu bir yaratıcısı olamazdı. Karanlık bir ülkeydi Rusya, bu zulmetler ülkesine bir parça aydınlık getirmek insanın göreviydi. Rahiplerin içine düştüğü cehalet ve şuursuzluk gayyası kalbi-

ni parçalıyordu. Tek kılavuz ilimdi, devrim baştan başa değiştirmeliydi hayatı. Dobroliubov edebiyat konularına profesyonel bir tenkitçi gibi eğilir. Estetiği büsbütün reddetmez, ahlâkî bakımdan yerer sadece. Evet, insan bu dünyada mutlu olmalı. Çünkü başka bir dünya yok. Ama kendisi mutlu değildir. Zavallı Dobroliubov yirmi beş yaşında veremden ölür.

Rus intelijansiyasının yolu çetin, sarp, dikenli. Yazarla okuyucu arasında cehaletin aşılmaz duvarı. Ve zekânın her kıpırdayışını kendisi için tehlikeli sayan acımasız bir istibdat. Düşünce, günâhların en bağışlanmazı. Onda dokuzu okuma bilmeyen miskin ve muzdarip köle topluluğu. Ve zirvede Firavun.

Çerniçevski (1828-1889) bir çilekeş. Tefekkür hürriyetinin bütün öncüleri gibi. 61 yıllık ömrünün büyük bir kısmı zindanda ve sürgünde geçti. "Bir havarî mizacı" diyor Berdiaev. "İlk Hıristiyanlarınkine benzeyen bir tevekkül". O da Dobroliubov gibi yoksul bir papaz çocuğu, yani karanlıklardan geliyor. Kanatlı bir tecessüs, güçlü bir hafıza, sonsuz bir çalışma kabiliyeti.. Bilgin olmak için yaratılmıştı. Üniversiteye girerken tek emeli vardı: Kendini ilme adamak. Ama bu gençlik rüyası hiçbir zaman gerçekleşemiyecekti: Hürriyeti fethetmek lâzımdı önce: Düşünce hürriyetini, kelâm hürriyetini. Bağımsız düşüncenin kanlı bayrağını Belinski'den sonra o taşıyacak; nesline ve gelecek nesillere kılavuzluk edecektir. 60-70 yıllarının siyasî kavgaları Çerniçevski'siz düşünülemez. O yıllarda başlıca dâvâ, kölelerin azatı idi. Rusya kapitalizme doğru yol alıyordu. Ama engeller vardı önünde. Feodal gelenekler ve bilhassa toprak köleliği. Kapitalizmin boy atması için büyük ölçüde serbest işgücüne ihtiyaç vardı. Kırım Savaşı, Rusya'nın zaaflarını ispat etmişti. Çar, aşağıdan gelecek ayaklanmaları önlemek için yukardan bazı islahatlar yapmak zorunda kaldı. Hâkim

sınıf, yani büyük toprak sahipleri köylü isyanını önleyecek güçte değildi. Kölelik müessesesini bir düzene sokmak lâzımdı. Soyluların çeşitli grupları arasında tartışılan, köleliğin kaldırılması prensibi değil, bu iş için uygulanacak yöntemlerdi. Feodaller de, liberaller de harekete öncülük etmek istiyorlardı. Toprak soylularındı. Köylülerin hiçbir mülkiyet hakkı olamazdı. Bir kelimeyle köylü reformu "feodallerin uyguladığı bir burjuva hareketi"dir (Lenin). Rusya'yı bir burjuva monarşisi haline getirmek için atılmış bir adım. İktidar, kendisinin olmayan, kendi mahiyetiyle uzlaşmayan bir programı gerçekleştirmek işini yüklenmişti. Kölelik biçim olarak kaldırılıyor, ama temeli muhafaza ediliyordu. Bu yalancı reform köylüler arasında büyük hayal kırıklıklarına yol açtı. Yeni yeni ayaklanmalar başgösterdi. Birçok bölgelerde azat olmak istemedi köylüler. Direnişe geçtiler. Kaynaşma büyük merkezlere taştı. Baskı, devrimci hareketi daha çok genişletiyordu. Gizli bildiriler basılıyor, genç ve yoksul memurlar tarafından dağıtılıyordu. Ortalığı işsizler kaplamıştı: geleceğin "sankülotlar"ı. "Cep matbaaları" durmadan çalışıyordu. Hükümet endişe içindeydi. Liberaller ister istemez çarlığı destekliyordu. Karşı ihtilâlci cephe tehlikenin nereden geldiğini pekâlâ sezmişti. Gittikçe genişleyen hareket Çerniçevski'den ilhâm alıyordu, avamdan gelen devrimcilerin en büyüğü Çerniçevski'den. Genç yazar "Baltaya sarılın, diyordu köylülere. Kavganızı ancak silâhla başarabilirsiniz". Ama, 59-60 yıllarının devrimci iklimi bir devrime yol açmadı, açamazdı da. Sosyal bir ihtilâli gerçekleştirebilecek içtimaî bir sınıf yoktu. Şurada burada beliren köylü ayaklanmaları çarlık rejimini yıkamadı. Reaksiyon güçlendi. Çerniçevski Sibirya'ya sürüldü. Ve 1889'da sona eren çileli bir hayat. Bu serazat düşünce adamını olgunlaştıran: Kavga. Batı'nın siyasî fikirleriyle yetiştiği, yaygın fakat aşırı bir iddia. Genç yaşından itibaren ezilenler gördü etrafında. Yetişme-

sinde Belinski ile Herzen'in büyük etkisi oldu. Dergiler, hür düşüncenin kalesiydi. Belinski, o kürsüden yükseltmişti sesini. Çerniçevski de öyle yaptı.

Çerniçevski'yi popülistler arasında saymak güç. Ona göre köylüler barbardı; proletaryadan da ümidi yoktu pek. Mir'i, temsil ettiği zihniyet bakımından takdir ediyordu, ama kayıtsız şartsız hayranı da değildi. Sosyalizmi, bir yönüyle ilmî, bir yönüyle ütopyacı. Hedefin gerçekleşip gerçekleşmiyeceğinden fazla, iyi olup olmadığına önem verir. İktisat alanında devrim olmadan da büyük değişiklikler yapılabileceğine kanidir. Hiç olmazsa hayatının belli bir döneminde. Ne şehir proletaryasına, ne halkın herhangi bir kesimine güveniyordu. Dünyayı yöneten düşünceydi. Kitleye "güzideler" kılavuzluk edecekti. Tarihi, bir ırmağa benzetiyordu; denize akan bir ırmağa. Hadiseler ırmağın akışını saptırabilir, yavaşlatabilir, hızlandırabilir. Ama gelip geçicidirler. Büyük adam, bu hadiselerden biri. Sosyalist bir toplumun kurulması için servetin yeni baştan dağıtılması yetmez. Üretim araçlarının gelişmesi, insan iradesinin teknik imkânlara söz geçirmesi lâzım. Makinalara, fabrikalara, kapitalizmin bütün keşiflerine ümit bağlaması bundandır. Oysa Rus sosyalistlerinden çoğu için kurtuluş karasabandadır. Çerniçevski siyasetle de yakından ilgilenir ve yapılacak işleri devlet ölçüsünde düşünür. Sosyalizm beşerî diğerkâmlıktan değil, iktisadî şartlardan doğacaktır. Bir kelimeyle Çerniçevski, metodu olan bir sosyalist. "Tarihin yolu, çamurlu alanlardan, bataklıklardan, süprüntülüklerden geçer, diyordu. Çizmelerini kirletmekten çekinenler, siyasetle uğraşmamalı." Kölelere toprak ve hürriyet vermek lâzımdı, para karşılığı olmamalıydı bu. Çerniçevski, Kurtuluş Fermanı'nın ilânından bir ay önce yazıyordu bunları. Kölelere büyük mükellefiyetler yüklüyordu bu ferman. Bardağı taşıran su damlası oldu. Öğrenciler homurdanmağa başladılar, bazıları tutuklandı. Çerniçevski, sert bir polemik yayımladı: Hükûmet eğitimi dizginlemek için yapmıştı bunları. 1866'da tutuklandı. Polis, çara suikast teşebbüsünden onu da sorumlu tutuyordu. *Ne Yapmalı*'yı zindanda yazdı Çernişevski. Bu romandaki düşünceler, fazla orijinal değildir. Hepsini Owen'de, Fourier'de, George Sand'da, Godwin'de veya Stuart Mill'de bulmak kabildir. Eserin büyük bir edebî değeri yok. Ne var ki, yazarın uğradığı zulüm, kamuoyunun dikkatini çekti romana. *Ne Yapmalı*, Rus nihilizminin ilm-i hal'i. Bütün devrimci intelijansiyanın başucu kitabı. Sanat bakımından oldukça zayıf ama Rus düşünce tarihi bakımından çok önemli.

Berdiaev de, Plekhanov da aynı yargıda birleşirler: Çerniçevski, 60 yıllarında komünizmin gerçek öncüsüdür. Marx, onu okumak için Rusça öğrenmiş.

Pisarev veya Pisaryov (1840-1868), "Bazarov ben'im" diyecek kadar tok sözlü ve cesur. Çerniçevski'den sonra intelijansiyanın lideri. Kendine ve şakirtlerine uygun gördüğü isim: "Düşünen gerçekçiler." Düşünen ve inkâr eden. Bir çift çizme, Shakespeare'in bütün eserlerinden daha değerlidir hazrete göre. Sanatta kanun olmaz, herkesin kendine göre bir güzellik anlayışı var. Şiirden sokaktaki insana ne? Terbiye, kişiliği zedelediği için itibara şayan değildir. Hapse girdikten sonra estetiğe büsbütün düşman kesilir. Aramızda açlar, çıplaklar varken sanattan ne zevk alınabilirdi? Sanatın sosyal bir hedefi olmalı. Sanat için sanat: Abesin ta kendisi. Geçerli bir tarih ilmi yoktur. Tarih, ister istemez tarihçinin inançlarını nazarî planda meşrulaştırır. Pisarev'deki aşırılıklar, kendisinden sonra gelenler tarafından büsbütün abartılmış. Şiire karşı kampanya açılmış, şiir kitapları kitapçı vitrinlerinden kaldırılmıştır. İyi ve kötü diye bir ayrım yoktur artık. Bu topyekûn inkâr, babalar neslini çileden çıkarmış ve sevilmeyen her şeye aynı damga vurulmuştur: Ni-

hilist. Hayatlarını alın teriyle kazanan kısa saçlı genç kızlar bile nihilisttir bu nesil için. Zavallı Pisarev.. 28 yıllık hayatında ne belâlara uğramamış. Önce akıl hastanesinde yatmış bir yıl (1859). Sonra tutuklanmış. Kabahati gizli broşür dağıtmak (1862). Dört yıl Petrapavlovskaya kalesinde kalmış. Ama vazgeçmemiş yazı yazmaktan: Yankılar uyandıran bir dizi yayımlamış: *Tolstoy, Turgeniev, Gonçarov'un Roman ve Hikâyelerindeki Kadınlar* (1861), *Rus Dramının Dayanakları* (1864), *Puşkin ve Belinski* (1865), *Düşünen Proletarya* (1865).

Pisarev, bir şimşek pırıltısı. Rus düşüncesinin karanlıklarına bir avuç ışık serpmiş. Kâh hastalık kesmiş yolunu, kâh istibdat. Ve şarkısını tamamlamadan göçüp gitmiş.

Üç Kılavuz Kelime

Popülizm, Rusya'ya mahsus bir akım, nihilizm ve anarşizm gibi. Slavcılar da, Dostoyevski de, Tolstoy da, Herzen gibi, Bakunin gibi, 1870 yıllarının devrimcileri gibi popülisttiler, ama başka başka biçimlerde. Popülizm, Rus halkına inanıştır; halk deyince çalışanlar kitlesi ve geniş ölçüde köylüler anlaşılmalıdır. Millet ve halk iki ayrı mefhum. Popülistlere göre, yöneticiler de, aydınlar da hakikî hayatın dışındadırlar. İntelijansiya ile halk arasında derin bir uçurum var. İntelijansiya, halkın organik bir parçası değildir. Suçludur ona karşı. Popülist hareketlerin kaynağında hep böyle bir suçluluk duygusu yatar. Başka bir deyişle, kültür yoksul sınıfların sömürüsüne dayanan bir imtiyazdır. İmtiyazlılar sorumludurlar. Popülistlerin dindar kısmı (Slavcılar, Dostoyevski, Tolstoy) dinî hakikatin halkta olduğuna inanırlar; dinsizler (Herzen, Bakunin, 70'lerin sosyalistleri) sosyal hakikatin. Her ikisi için de kâmil insan, günâhsız insan: Çalışanlar. Bir avuç bahtiyarın kafası aydınlansın diye milyonlarca

muzdarip didinip duruyor. Kültür ne bir yaşama gerekçesi, ne bir mazeret. Belki utanılacak bir imtiyaz. Namuslu bir adam öğünmez böyle bir imtiyazla. Hiç değilse adına anıtlar yükseltmez kültürün. Sosyalistler, kültürün aylak bir sınıf yarattığını, çalışan sınıfların sömürüsü üzerine kurulduğunu ileri sürerler. Yaratıcılık payesine yükselen aydınlar bile yalnızlıktan, köklerini kaybetmekten şikâyetçidirler. Ayaklarını toprağa basmak, halkla kaynaşmak: Başlıca özlemleri. Tolstoy ve Dostoyevski böyle bir ruh haleti içindedirler: Halka dönüp, halkın içinde kaybolmak.

Popülizmin kaynağında, üstün sınıfın aşağı sınıfa karşı işlediği hatadan pişman olma hissi vardır. Romanof'lardan beri Rus toplumu bir dengeye varamamıştır. Batı'nın hiçbir kavmi böyle bir ümitsizliğe aşina değildir. "Nadim olan soylu" Rusya'ya has bir tip. Mihailovski'ye göre, Rus toplumunda iki endişe var: Sorumluluk endişesi, haysiyet endişesi. Sorumluluk endişesi, daha çok soylularda. beşerî haysiyet endişesi, sömürülen ve aşağılanan sınıflarda, başka bir deyişle, toplumun her tabakasından gelmiş raznoçinsilerde. Ruslar, burjuvaziye anadan doğma düşmandırlar, kapitalizmden ürkerler. Popülistler için Rusya, Batı toplumlarının izlediği aşamalardan geçmiyecektir. Sosyal mesele Rusya'da çok daha kolay çözümlenebilir. Herzen'den beri devrimcilerle Slavcıların ortak inancıdır bu. Roma'nın mülkiyet anlayışına yabancı olmak, Rus popülistlerinin işini kolaylaştırmıştır. Rus intelijansiyası, yalnız manevî bakımdan değil, sosyal durumu bakımından da Batı entelektüellerinden farklıdır. Batı'da entelektüel umumiyetle imtiyazlı sınıftandır. Rusya'da intelijansiya proleterdir, hattâ 60 yıllarında olduğu gibi soylulardan gelse de proleterleşmiş bir soyludur. İntelijansiyanın üyeleri, sınıflarından kopmuş, yaşamak için hususî ders vermek zorunda olan kimselerdir. Rusya'da üniversite tahsili, Batı'da olduğu gibi zengin-

lere mahsus bir imtiyaz değildi. Entelektüellerin sosyalizme sempati duymaları, ideolojilerinin anti-burjuva oluşu, kısmen, bununla izah edilemez mi? Batı'da Rusya'dakine benzer bir intelijansiya da yoktur, bir halk da. Bütün popülistler köy hayatını idealize ederler. Rus tarihinin orijinal meyvesi, köy topluluğudur.

Rus anarşizminin en büyük temsilcileri soylulardan gelmiştir. Anarşizm Rusya'dan dünyaya yayılmış, Bakunin, prens Kropotkin, kont Tolstoy bu akımın nazariyecileri olarak kabul edilmiştir. Hareketin merkezinde Bakunin. Kimseye benzemiyen bir aristokrat. 1840'ların adamı. Belinski, Herzen gibi Slavcıların dostu. Hem idealist, hem Hegel'ci. 60-70 yıllarında Avrupa çapında bir şöhret. Almanları sevmez. Marx'a düşman. Dünya yangınını tutuşturacak olan Ruslardır ona göre. "Yıkıcılık tutkusu yaratıcı bir tutkudur." Anarşizm, ayaklanma demek, topyekûn ayaklanma. Eski dünyanın harabelerinden yeni bir dünya fışkıracaktır. Avama, ayak takımına seslenir; o, tarihle medeniyeti inkâr edecek, hür ve daha iyi bir hayat yaratacaktır. Bu gücü sonuna kadar kullanmak lâzım. Rus halkına inandığı için popülisttir, ilimci sosyalizme itibar etmez. Işık Doğu'dan fışkıracak ve Batı'ya taşarak burjuva dünyasının karanlıklarını yok edecektir. İnsanoğlunun gelişmesinde üç aşama vardır: Hayvanlık, düşünce, isyan.

O yıllarda Rus devrimcileri ikiye ayrılırlar. Bir kısmı Bakunin'e, onun isyan ve suikast metoduna bağlıdır; bir kısmı Lavrov'a. Lavrov, 1868-69'da yayımlanan *Tarihî Mektuplar*'ında genç aydınları, köylere gidip, köylüleri eğitmeğe, kalkındırmağa çağırır. İdeali terakkidir. Terakkinin iki yönü var: Fertlerin vücutça, ahlâkça, zihince gelişmesi ve sosyal müesseselerde hakkın ve hakikatın gerçekleşmesi. Ne ferdiyetçilik, ne sosyalizm: İkisi arasında tam bir denge. Dünyayı yöneten: Düşünce. Her çağda eleştiri yeteneğine sahip bir

avuç insan var. Onları ezmeğe kalkışan toplum, yerinde saymağa mahkûm. Aydınlar, 1870'de bu davete koştular. Hareket 1872'de bir seferberlik boyutu kazandı.

Lavrov, başından itibaren devrimcidir ama Bakunin'in isyan metodunu benimsemez. Önce kafaları hazırlamak lâzım. Bir kelimeyle Lavrov, telkin ve irşattan yanadır ama tedhişi de reddetmez. Onun için tedhiş, zalim idarecilere karşı bir cezalandırma aracıdır. Lavrov'culara göre devrim, intelijansiya tarafından eğitilen halkın eseri olacaktır. Oysa Bakunin için devrimcilerin halkı eğitmesine ihtiyaç yoktur. Halk aydından daha iyi bilir devrimi, sosyalizme giden en emin yolu içgüdüsüyle kavrar. Devrimcilik, dağınık isyanları tek eylemde toplamak, eylem fırsatlarını yakalamaktır.

Her ikisi de insan kişiliğini müdafaa eder. Sosyalizmleri Herzen'inki gibi, ferdiyetçi bir sosyalizm; ferdin kişiliğini geliştirebilmesi için sosyalist bir topluma ihtiyaç vardır. Çağdaş toplumda fertle cemiyet çatışır. Lavrov da, Mihailovski de örnek ideologlar. Sol intelijansiyanın dört başı mamur filozofları. Zaafları da felsefî tutumlarının neticesi: Yalınkat bir pozitivizm. Kişi onlar için sosyal çevrenin eseridir. Öyle olunca sosyal çevre ile savaşmak için gereken gücü nereden alacak? Lavrov, *Felsefî Mektuplar*'ıyla ün kazandı. 70 yıllarının popülist intelijansiyası için bir nevi dua kitabıdır bu mektuplar. Lavrov, eserde nedamet konusunu işler. Aydın sınıflar halka karşı günâh işlemişlerdir. Bu günâhı bağışlatmak zorundadırlar. Terakki ve kültürün değeri konusu yeniden ele alınır. Ama Mihailovski için olduğu gibi, Lavrov için de mühim olan halkın görüşleri değil, çıkarları. Düşünmek, intelijansiyanın tekelindedir. Aydınlar halka hizmet etmeli, onun kurtuluşu için çalışmalı ama ona karşı entelektüel bağımsızlıklarını korumalıdırlar. Mihailovski, bu ruh haletini şu düsturla ifade eder: "Eğer devrimci halk, Belinski'nin heykelini kırmak ve kütüphanemi

yakmak niyetiyle odama üşüşecek olsa kanımın son damlasına kadar savaşırdım onunla". Mihailovski de Herzen gibi, komünizmin öncüleri arasında yer almaz. Sosyalist düşüncenin başka bir yönünü temsil eder. Devrimci kalabalık elbette ki Belinski'nin heykelini kırmaya kalkışacaktır. Ona bu tahrip temayülünü aşılayan Belinski'nin kendisi değil mi? Rus düşüncesinin bütün paradoksu burada. 70 yılları, geniş bir popülizm dalgasının köyleri sardığı bir dönemdir. Parola: "Halka doğru". İntelijansiyanın üyeleri halka karışmak, halka yardımcı olmak, onu "Toprak ve Hürriyet"e kavuşturmak isterler. Emellerini gerçekleştirmek için geniş bir teşkilât kurmuşlardı: Bir yeraltı teşkilâtı. Fedakârdılar, feragatkârdılar, inanıyorlardı. Ama başarısızlığa uğradılar. Hükümet çevrelerinin baskısı canlarına okudu. Ne var ki, popülist hareketin facia ile sona ermesi, daha çok halkın intelijansiyayı anlamamasından, onları kendi eliyle iktidarın baskısına terk etmesindendir. Halk, yani köylüler, aydınların dünya görüşüne yabancı idi; dindardı halk, ortodokstu. İntelijansiyanın dinsizliği aradaki uçurumu büsbütün derinleştiriyordu. Popülistlerin "halka gidiş"ini, soyluların bir fantezisi olarak gördü halk. Hayal kırıklığına uğrayan intelijansiya başka kavga yöntemlerine başvurmak zorunda kalacaktı.

70 yıllarında devrimin en dikkate lâyık nazariyecisi Tkaçev'dir. Berdiaev onun için, "Lenin'in öncüsü" diyor. Tkaçev, Rusya dışında devrimci bir dergi kurdu: *Tehlike Çanı*. Bu dergide çağın en aşırı eğilimleri dile geliyordu. Ruslara Marx'tan ilk defa söz eden Tkaçev'dir. 1875'de Engels'e yazdığı bir mektupta Rusya'nın izlemesi gereken yolları, yakında kopacak devrimin kendisine özgü vasıflarını ve Rus gerçeğine Marksizm prensiplerinin yüzde yüz uygulanamayacağını anlatır. Marksizm popülizmle çatıştığı için mi? Hayır. Tkaçev'in kendisi de bildiğimiz popülistlerden değildir, halka inanmaz. Ama Rusya'da sosyalizmin gerçekleşmesi için kapitalizmin gelişmesine, bir burjuva devrimine, bir anayasaya.. ihtiyaç yoktur. Lenin ile Plekhanov arasındaki ihtilâf da bu değil mi? Tkaçev, Rus Devletinin meşrutî bir devlet ve burjuva devleti haline gelmesini istemez. Burjuvazinin gelişmemiş olması aşikâr bir üstünlüktür Rusya için, sosyal bir devrimin müjdecisidir. Rus halkı, insiyâkî olarak sosyalisttir. Tkaçev, hiçbir zaman demokrat olmamıştır. Azınlığın çoğunluk üzerinde hâkimiyet kurmasından yanadır. "Toprak ve Hürriyet" adlı popülist akıma düşmandır. Çünkü bu akım siyasî mücadeleyi inkâr eder. "Halkın Hürriyeti" adlı parti Tkaçev'in Lavrov ve Bakunin'e karşı zaferini simgeler. Ana düşüncesi devrimci bir azınlığın iktidara geçmesidir. Bu amaca varmak için de mevcut iktidarı tedhiş yoluyla parçalamak lâzımdır. Halk devrime ezelden hazırdır. Yapacağı tek iş vardır: Faal azınlığa yardımcı olmak. Bir kelime ile devrimden önce kitleyi eğitmeye ve herhangi bir propaganda faaliyetine girişmeye lüzum yoktur.

80 yıllarından başlayarak Rus Marksizminin ve sosyal demokrasinin kurucusu Plekhanov (1856-1918), Tkaçev'in fikirlerine karşı şiddetli bir polemiğe girişir. Plekhanov, Bakunin'e de, ayaklanmaya da karşıdır. O, her şeyden önce bir Batılı, bir rasyonalist, bir ilim âşığı ve bir tekâmülcüdür. Rus ruhundaki irrasyonalizmi anlamaz. Bakunin'in ve Tkaçev'in devrimci "obskürantizmi"ne karşı ilmi ve felsefeyi müdafaa eder. Rusya'nın başka ülkelerden farklı değildir alın yazısı. Rus devriminin apayrı bir yol takip edeceği düşünülemez. Olaylar Tkaçev'i haklı çıkarmıştır.

Kalın çizgileriyle Rus intelijansiyası bu.. Hizipler arasındaki tartışmaları, davranış ayrılıklarını günümüze kadar kovalamağa ne lüzum var?

Berdiaev, bir tarikata benzetir intelijansiyayı. Bu tarikat ortodoksluğun mirasçısıdır. Tersine dönmüş bir ortodoksluk. 1917 Devrimi, intelijansiyanın eseri.

İntelijansiyayı, belirgin vasıfları olan bir sosyal sınıf sayanlar da var. Martin Malia'yı dinleyelim: "İntelijansiya Nedir?" bu ismi taşıyan eserler alabildiğine bol. Her birinin bu soruya verdiği cevap başka. İntelijansiya tâbiri, II. Aleksandr devrinde bir topluluğun adı olmuş. Oysa aynı topluluğa Nikola devrinde de rastlıyoruz. "Soylu babalar, avam çocuklar" diyor Turgeniev. Kabataslak söylersek: Birinciler idealistti, ikinciler materyalist. Her ikisi de Napolyon'un "ideolog" diye karaladığı zümredendir. Kendilerini, kucağında yaşadıkları toplumun zekâsı ve şuuru sayar, toplumun ayrı bir parçası olarak görürler. Germen idealizminin eski bir deyimi vardı, Amerika'da da çok kullanılan bir deyim: Yabancılaşmak. Rus intelijansiyası düpedüz yabancılaşmış bir aydınlar topluluğudur işte. Ama yabancılaşmış aydın yalnız Rusya'da mı? Hayır. Bu gurbetzede insanlara her ülkede, hattâ Britanya ve Amerika gibi sıhhatli toplumlarda bile, rastlamak kabil. Ama böyle bir kopuş toplum için ciddî bir tehlike arzetmez başka ülkelerde. Rus intelijansiyasının yabancılaşması derin, köklü ve etkileri daha tahripkâr. Aydın ile çevresi arasındaki uçurum çok daha geniş. Ayrı bir sosyal zümrenin, yani bir "sınıf"ın oluşmasına zemin hazırlayan bir genişlik. Sınıf deyimi biraz aşırı gelecek belki. Ama dikkat ediniz, hem intelijansiya kendini ayrı bir isimle ifade ediyor, hem de öteki gerçek sınıflar onun bu ismini benimsiyorlar. Demek ki ayrı bir topluluk olduğu kabul ediliyor intelijansiyanın. Nasıl kabul edilmesin ki? İntelijansiya yıllar boyu, soylular veya burjuvazi gibi kesin bir hüviyeti olan sınıflardan daha büyük bir baskı yapabilmiştir demokrasi üzerinde. Sonra da eski nizamın zeval saati çalınca, intelijansiyanın bir hizibi, köylülerin öfkesiyle işçiler arasındaki karışıklığı istismar ederek kendisinden daha gerçek olan bütün sınıfları hâkimiyeti altına alabilmiştir. Ama kendi de erimiştir zaferinin yarattığı şartlar içinde. Demek ki intelijansiyayı yabancılaşmış bir aydınlar topluluğu diye ele almak yeterli değildir. Rus intelijansiyası, Batı'daki aydın topluluklarına benzemez. Bu intelijansiyayı ciddî olarak vasıflandırmak istiyorsak, alışılagelen sınıf mefhumunu yeni baştan değerlendirmeliyiz. Evet.. hiçbir sosyal tahlil, üyeleri birbirine yalnız "şuur", yalnız "tenkitçi düşünce" veya "ahlâkî bir tutkuyla" bağlanmış bir sınıftan söz etmez. İntelijansiya bir yanıyla Raznoçinsi'dir. Raznoçinsi'nin Rusya'daki sınıflar manzumesinde kesin bir yeri yoktur. Demek ki, aydınların ilk ayırıcı vasıflarından biri, resmî sınıflarla uyuşmayan kimseler olmaktı.

İktisadî sınıf anlayışına göre toplum, feodal aristokrasi, burjuvazi, proletarya gibi parçalara ayrılır. İntelijansiya, soylularla halk arasında bir orta tabakaydı, yani Marksçı tasnifte intelijansiyanın yeri yoktu; bir orta sınıftı, ama kapitalist-burjuva mefhumuna sokulamazdı. Onları olsa olsa küçük burjuva saymak kabildi. Lenin, aydınları "burjuva intelijansiyası" olarak tarif etmek suretiyle cesur bir adım attı. Ne var ki, intelijansiyadan anladığı proleter aydınlarıydı. İyi ama Marksizme göre, küçük burjuvazi, "feodal" otokrasiye karşı savaşta öncülük etmez. Oysa intelijansiya ön safta dövüşür.

İntelijansiya, sosyo-ekonomik bir yaklaşımla da tarif edilemez. Bu yaklaşıma göre bir sınıfı belirleyen, üyelerinin hayatlarını kazanma tarzıdır. Kafayla çalışanlar başkadır, elle çalışanlar başka. Her iki zümrenin düşünce ve davranışları ayrı ayrı. Ne var ki, Rusya'daki serbest meslek sahipleri bütünüyle intelijansiyaya dahil edilemez, bunların ancak bir

kısmı asi idi. Aralarında kurulu düzenle bütünleşen hocalar, doktorlar, hukukçular da vardı. Peki.. benzer bir background'u olan kafa işçilerinden bazıları neden kurulu düzenci oluyor da, bazıları intelijansiyaya katılıyor? Maziden arta kalan bu müphem sınıf tasnifleri intelijansiya sorununu içinden çıkılmaz hale getirmektedir.

Martin Malia, intelijansiya gerçeğini tarihin ışığı altında ele alır. Vardığı hüküm şu: Bu topluluk üyelerini kaynaştıran, çevrelerindeki barbar dünyadan farklı ve üstün oldukları inancıdır. İntelijansiya bu soyut, fakat ideolojik ve psikolojik bakımdan reel şuur sayesinde Rus toplumunda ayrı bir sınıftır.

Koestler'e göre, Rus intelijansiyası Avrupa intelijansiyasının bir parçasıdır. İkisi de aynı hamurdan yaratılmış. İkisinin de acıları bir. Şikâyetlerinin kaynağı, hayalle hakikat arasındaki uçurum. Diğerkâmlıklarına bakmayın. Siyasî hürriyetin lüzumundan, köylülerin ızdırabından veya toplumun sosyalist geleceğinden söz ederken kendi acılarını konuştururlar. Bir tezadın doğurduğu acılar. Bir yanda gündelik hayatın vurdumduymazlığı, bayağılığı, çelişkileri, ötede "teori" ve "ideoloji" adı altında nadasa bırakılmış objektif bilgi.

XIX. asrın Rusları için varılacak son amaç: Batı Avrupa medeniyeti. İngiliz parlamentarizmi, Fransız edebiyatı, Alman felsefesi. Batı, homo-sapiens'in ülkesiydi, Rusya, bozkır barbarlarının. Tarihin ne garip cilvesidir ki, yirmi yıl sonra Batı intelijansiyası Rus komünizmi ile büyülenecek, bu komünizmi, çöken kapitalizm karşısında insanî bir ütopyanın gerçekleşmesi sayacaktı.

Evet, Rus intelijansiyası ile çağdaş Batı aydınları aynı soydan geliyor, ama alın yazıları ayrı. Çağdaş Batı aydınının bariz vasfı, nevroz. Rusların, metanet, mertlik ve yarı Asyalı fatalizmi. Aradaki fark, tarihin eseri. Bu atıl ve uyuşuk ülke,

patriyarkal feodaliteden modern kapitalizme geçerken hiçbir intikal safhası yaşamadı. İntelijansiyanın ilk üyeleri köylü urbası giyip "halka gitmeğe" başladıkları zaman, bakir bir dünyadaydılar. Rakipleri yoktu. İşçi veya sendikacı politika adamları karşılarına çıkıp, bu maskaralıktan vazgeçin de Petrograd veya Moskova salonlarına dönün demiyordu onlara. Mujik'den yüz bulamadılar. Onlar da yabandılar, çarın memurları gibi. Ama ümitsizliğe de kapılmadılar. Strateji değiştirmek lâzımdı. Yığına çağrıda bulunmaktan vazgeçip terorizme başvurdular. Sökmeyince, sanayi işçisi, ordu ve topraksız köylüler arasında propagandaya giriştiler. Çekiştiler birbirleriyle; bölündüler, dallanıp budaklandılar ama tarihin ham maddesi üzerinde çalışmaları devam etti. Manevî acılarını dile getirebiliyor, dev bir tarih planında yıkmak ve yapmak arzularını gerçekleştirebiliyorlardı hâlâ. Dağları yerinden oynatıyordu imanları, çünkü yerinden oynatılacak dağlar vardı.

Zavallı çağdaş Batı intelijansiyası. Sürülecek bakir bir toprağı da yoktu, dert anlatacak yandaşları da. İnsanlar sorumlulukları ölçüsünde büyürler, sorumlulukları kalmayınca değerleri de kalmaz. İlk Rus ihtilâlcileriyle savaş sonu Bloomsbury'leri arasındaki başlıca fark: Birinciler sorumlu, ikinciler sorumsuz. İntelijansiyaya bu imtiyazı veren tarihin kendisi. XIX. asır Rusyasında ne sendika, ne işçi partisi, ne kooperatif var. Toprak köleliği ancak 1862'de kaldırılmıştır. Toplumda tek itici güç: İntelijansiya.[9]

9 Bkz. Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 3. baskı 1995; Aydın (Entellektüel) Üzerine, ss. 286-290.

İKİNCİ BÖLÜM

Mağaradakiler

İHTİLÂL Mİ, İHTİLÂL-İ ŞUUR MU?

Ne abuk sabuk laflar etmiş ihtilâl.
Ama onun için söylenenler daha abuk sabuk.
JACQUES BAINVILLE

Türk aydını her mevsim bir başka meçhulün sevdalısı. Geçen asrın ortalarında ıslahatçıdır, sonra ihtilâlci olur, sonra inkılâpçı. Ve tarih, 27 Mayıs'tan bu yana yeni bir kahramanın zaferine alkış tutar: Devrimci. Artık iki hücreli bir mahpesteyiz; hücrenin biri devrimcilerin, öteki gericilerin.

Aydın, ikiyüz yıldan beri yenilik peşinde. Bu kara sevdanın "ekânim-i selâse"si: İhtilâl, inkılâp, devrim. Her üçü de aynı mefhumun farklı karşılıkları. Mefhum: "Révolution".

İdealar Dünyasında

İhtilâlden Önce İhtilâl

Avrupa idealar dünyası... Mağaramızın duvarına vuran gölgeler "hakikat"lerimiz. "Revolvere" Latince bir mastar. Mânâsı:

Geri dönmek. Ama bu masum kelime canavarlar doğurmuş zamanla. "Révolte" da (isyan), "révolution"da (ihtilâl) onun çocuğu. Batı dillerine son armağanı: revolver.[1]

"Révolution", önceleri astronomide kullanılmış (1510): Bir gök cisminin yörüngesini tamamlayarak kalkış noktasına dönüşü. Sonra geometriye atlamış: Bir cismin ekseni etrafında dönüşü. Teknolojide: Bir çarkın devri.

"Révolution", uzun zaman madde ilimlerinin tekelinde kalmış, yavaş yavaş alanını genişletmiş: Asırların, mevsimlerin birbirini kovalamasına da "révolution" denmiş. Nihayet, sosyal dünyaya taşmış kelime (1559): Fikirlerde, görüşlerde, âdetlerde, ilimlerde, sanatlarda... beklenmedik ve büyük değişmeler.

XVIII. asırda mefhum hâlâ berraklaşmamıştır. *Kanunların Ruhu* (1748), "monarşiyle yönetilen ülkelerin tarihi iç savaşlarla dolu ama 'révolution' yok; despotizmle yönetilen ülkelerin tarihi ise 'révolution'larla dolu, iç savaş yok" diyor. Demek ki Montesquieu için "révolution", hükümet darbesidir sadece.

1789'dan sonra "révolution", yalnız yönetimin veya yöneticilerin el değiştirmesi değil, toplum yapısını altüst eden bir sarsıntıdır da.[2]

1 Revolver: 1835'te Amerikalı albay S. Colt tarafından İngilizce "to revolve" (dönmek) fiilinden türetilmiş "To revolve", Fransızca "révolution"lu aynı kökten geliyor. (Bkz. Robert Paul, *Dictionnaire de la Langue Française,* Paris 1964).

2 1789, Amerikan Kurtuluş Savaşı'nın hatırasını gölgelemiştir. İhtilâl denilince akla hep Fransız "İhtilâl-i Kebir"i gelir. 4 Temmuz 1776 bizim için daha çok A.B.D.'nin bağımsızlık tarihidir. Kaldı ki, Avrupa'nın birçok ilim adamları da –Burke'e uyarak–, "Bağımsızlık ilânının bir 'révolution' değil, Okyanus ötesindeki İngilizler'in İngiltere'dekine benzeyen hakları İngiliz hükümetinden elde etmek için yaptıkları bir savaş olduğunu" söylerler.

Gerçi aksi kanaatta olan siyaset tarihçileri de vardır. Onlara göre: "1776'da ve daha sonraki yıllarda Amerika kıtasında cereyan eden ve ABD'nin kurulmasına yol açan olay gerçek anlamda sosyal bir devrimdir".

Mülkiyet ve miras alanlarından başlayarak din hürriyetine kadar birçok müsbet atılımlar yapılmış ve eşitlik sağlanarak, A.B.D.'nin feodal bünyesi değiştirilmiş, ülkenin sosyal, ekonomik ve politik yapısı yeniden düzenlenmiştir.

Bu itibarla mefhumun inkişafını iki dönemde incelemek doğru olur: 1789'dan önce, 1789'dan sonra. Birinci dönem, mefhumun tarih öncesidir.[3]

89'un Yankıları

Batı'nın sosyal hayatını kanlı çizgilerle ikiye bölen Büyük İhtilâl, tarihin efsaneleştiği, efsanenin tarihleştiği bir herc-ü merc.[4] "Révolution" o zamandan beri yaşanmış bir gerçek-

Amerikan devriminin iki hususiyeti daha vardır: a– Bir aydınlar kadrosu tarafından yönetilmemiştir; b– Bir sınıf hâkimiyetiyle sona ermemiştir, yani bir sınıf hareketinden çok millî bir hareket mahiyeti taşır.

1776'nın gerçek mânâda bir "révolution" olup olmadığını münakaşa etmek bu yazının hudutları dışındadır.

3 Peki, nasıl oluyor da madde ilimlerinde bir tekrarlanış, bir yerinde sayış, yani devrî bir hareket ifade eden "révolution", sosyal dünyada bir kopuş, bir ilerleyiş, bir meçhule kanatlanış belirtiyor.. İzah edelim: Kelimeyi siyasî bir deyim olarak kullanan Yeni-Aristocular'a göre hep devrî bir hareket söz konusudur. Ülkeler daima aynı hükümet şekillerini tekrarlar. Başka bir deyişle sitelerin zaman zaman tercih ettikleri yönetim tarzları vardır. Yani yeni bir hükümet şekli icat edemezler. "Hükümet şekillerinden ilki, tabiî olarak kurulan monarşidir. Monarşi krallığı doğurur. Krallığın bozulmasından istibdat doğar. İstibdatın sona ermesi ile aristokrasi sahneye çıkar; aristokrasi umumiyetle oligarşiye inkılâp eder. Topluluk, yöneticilerin adaletsizliklerine son verince demokrasi kurulur. Demokrasinin yozlaşması oklokrasiye zemin hazırlar. İşte hükümetlerin takib ettiği "révolution" (devrî hareket) budur: Ülkeler hep aynı yoldan geçer, daima hareket noktalarına dönerler".

Görülüyor ki "révolution"u ilk kullananlar onu devrî bir hareket olarak düşünmekteydiler. Onlar için, bir kopuş, bir yenileşme söz konusu değildi. Condorcet'nin tenkitleri asırlarca hüküm süren bu anlayışa son verdi. Toplum yerinde saymıyordu, Condorcet'ye göre, sayamazdı da. Sosyal hayatın karşı konmaz kanunu ilerleyişti. Hiçbir ülke terk ettiği hükümet şekline dönemezdi. Amme şuuruna kök salan bu yeni inanç, "révolution" kelimesinin de kaderini değiştirdi. Ama kelimenin mânâsındaki bu değişiklik filozofların kafasında gerçekleşmeden önce toplum hayatında kendini göstermişti. Fransız İhtilâli, belli hükümet şekillerinden herhangi birini tercih için yapılmamıştı. Yeni bir hürriyet anlayışı, yeni bir şuur getiriyordu. Nitekim, 1815'te Fransa tekrar hükümdarlığa dönmek zorunda kalınca bu değişikliğe "révolution" değil "restauration" denilmiştir (Bkz. B. Hauréau, "Révolution" maddesi in *Dictionnaire Politique,* Pagnerre, Paris 1860).

4 Touchard'ı dinleyelim: "Brumaire'deki hükümet darbesi, Directoire'a son verir ama, Termidorcuların iktidarı sona ermez. İhtilâl tarihin malıdır artık...

tir Avrupalı için.

Ama bu gerçeğin yorumları da, tarifleri de başka başka. Kimine göre, "Üçüncü sınıfın kâmil ve nihaî eseri"dir ihtilâl, zaferle taçlanan bir kavga ve erişilen bir amaç. İnsanlığın acıları sona ermiş, imtiyazlar yıkılmış, sınıfsız bir dünya kurulmuştur. Kimine göre, bir müjdedir sadece, bir fecir pırıltısıdır. "Az veya çok yakın bir gelecekte laik bir medeniyetin, Tanrısız ve efendisiz bir medeniyetin kuruluşuna yönelen bir ruh haleti"dir (Blanqui). Kimine göre "kiliseye karşı bir savaş", kimine göre "kilisenin zaferi".

İnsanlığın bütün büyük fetihlerini kahramanların eseri olarak alkışlayan Carlyle (1795-1881), Fransız İhtilâli'ni anlatırken, kendi yazdıklarıyla tezata düşer: "İhtilâlin bütün sahnelerinde büyük aktör: Yığın, kütle, halktır. İhtilâli doğuran: Ne krallığın hataları, ne millet meclisindeki tartışmalar... yirmibeşmilyon aç insanın sefaletidir".

Michelet (1798-1874): "Kanunun iktidara geçişi, hukukun dirilişi, adaletin tepkisi" diyor, ihtilâl için.

Ama bu coşkun alkışların yanında karamsar fısıltılar da duyuyoruz. Şüphenin, korkunun veya kinin fısıltıları. İhtilâle karşı ilk tepki İngilizler'den gelir. Tanınmış bir devlet adamı olan Burke'e göre (1729-1797): "Fransız İhtilâli boş bir levha üzerinde hendesî bir inşa" idi. Paris filozofları, manevî dünyayı yapan ve destekleyen duygulardan, alışkanlıklardan habersizdiler. Onlar için insan, üzerinde deneyler yapılan bir fareydi. Dünyanın bütün devletleri kurallara bağlıdır, çağların mirası olan kurallara. 89'un başka ihtilâllerden farkı, doktrinlere yani soyut birtakım naslara dayanmasıdır. Avam, devleti nasıl yönetebilir? Liberal Burke, eşitliğe

XIX. asır boyunca ihtilâl tarihleri birbirini kovalar. Thiers'in, Mignet'nin, L. Blanc'ın, Buchez'nin, Lamartine'in, Cabet'nin, Michelet'nin, Tocqueville'in, Taine'in, Jaurès'in eserleri... ihtilâlin birbirinden farklı, hattâ bazan birbiriyle çelişen imajlarını sergiler ve ihtilâl etrafında bir efsane yaratırlar" (Touchard Jean, *Histoire des Idées Politiques*, PUF, Paris 1962, cilt 2, s. 470)

inanmaz. "İdareciler, ihtiraslarını dizginlemeye alışkın, vazifelerini bilen seçkin bir zümre olmalıdır: Bir nevi tabiî aristokrasi. Hürriyetler vardır; hürriyet yoktur. İhtilâl Tanrı'nın günâhları cezalandırmasıdır" (*Reflections on the Revolution in France*, 1790).

89'a saldıranlar yalnız yabancılar değil. Rivarol ve Joseph de Maistre gibi ülke dışına kaçan Fransızlar da ihtilâle düşman. Rivarol için *İnsan Hakları Beyannamesi* bir abesler kitabının önsözüdür. Joseph de Maistre'e sorarsanız ihtilâl: "İsa ile felsefenin kıyasıya boğuşması". Saint-Martin ise: "Kıyamet gününün kısaltılmış bir tasviri" diyor.

89'un daha sonraki düşmanları ya Burke'ü, ya Joseph de Maistre'i tekrarlayacaklardır.

Demek ki XIX. asırda ihtilâl denilince akla Fransız İhtilâli gelmektedir. Mefhum umumileşmemiş, soyutlaşmamıştır henüz, ya sevgiyle, ya kinle halelidir; liberaller için bir fetih, kıralcılar için bir felâket.

Asrın ihtilâl anlayışını aydınlatmak için anarşistleri de dinlememiz lâzım. Anarşizme göre ihtilâl, halkın sinesinden fışkırır. Ama yığını şuurlandıracak bir avuç azınlığa da ihtiyaç var. Kalabalık tembeldir, küçüklük duygusu içindedir. Yetiştirilmesi, kamçılanması gerek. Yığını canlandıran düşünceler, her çağda birkaç seçkin insanın kafasında doğmuştur. İhtilâl kendiliğinden kopmalı, yukarıdan yönetilmemelidir. Öncüler, ihtilâl kasırgası içinde görünmeyen pilotlara benzemeli. Tek görevleri: Ebelik. Prcudhon, ihtilâlin ne korkunç bir sarsıntı olduğunu anlatırken şairleşir: "İhtilâl de kadim Nemesis gibi, hayranlarının fırlattığı çiçek demetlerini çiğneyerek, koruyucularının kanına bulanarak, düşmanlarının cesetlerine basarak karanlık ve karşı konmaz adımlarla ilerler". Başka bir yerde de şöyle der: "Hırsız gibi gelir ihtilâller, yaklaştıklarını sezersiniz belki ama, nasıl ve ne zaman patlayacaklarını kestiremezsiniz".

Görüyoruz ki anarşizm de ihtilâlin cihanşümul bir tarifini veremiyor. Hep müphemler ülkesindeyiz.[5]

Fransızcanın 19. asırdaki en büyük kamuslarından biri bu gerçeğin inkâr kabul etmez belgesi. Okuyalım: "İhtilâl, bir devletin idare ve siyasetinde anî ve şiddetli değişiklik. Misal: Buhranlar devrine ve ihtilâller çağına yaklaşıyoruz, o zaman başımıza neler geleceğini kim kestirebilir (J.J. Rousseau). İhtilâllere yol açan hürriyet aşkı değil, çeşitli partilerin ikbal hırsı veya huzursuzluğudur (Condillac). Yunan tarihi bir bakıma mümkün olan bütün ihtilâllerin hülâsasıdır (aynı yazar). Saray ihtilâli, halkın katılmadığı, bir sarayın içinde kalan ihtilâl.

Mutlak mânâda bir ülkede vuku bulan en büyük ihtilâl: İngiltere için 1688, İsveç için 1772, Fransa için 1789 ihtilâlleri" (E. Littré, *Dictionnaire de la Langue Française*, 4 cilt, 1 ek, 1873).

Sosyalizmin İhtilâl Anlayışı

Geçen asrın burjuva yazarları için ihtilâlin iktisadî bir yönü yoktur. 89, doğuştan gelen imtiyazlara son vermiştir. Çağımızın ihtilâl anlayışı ise, iktisadî etkenler üzerinde durur. İki zihniyet arasındaki bu başkalık sosyalizmin eseridir. Demek ki, ihtilâl mefhumunun gelişmesini incelerken sosyalizmin bu konudaki tahlillerini de dikkate almak zorundayız.

Önce Babeuf'ü (1760-1797) dinleyelim. Komünizmin piri sayılan bu coşkun ihtilâlciye göre: "89, patriçilerle plebler, zenginlerle fakirler arasında bir savaştır. Yöneticiler bir sınıf

5 Bununla beraber XVIII. asrın sonunda yapılan bir tarif çağdaş anlayışa oldukça yakın: İhtilâl "Törelerde, alışkanlıklarda, yaşama şartlarında, menfaatlerde ve mülkiyette... topyekûn bir değişiklik"tir (A. de Lezoy Marnesia, 1797).

Bir başka yazarın şu hükmünü de aydınlatıcı bulduk: "Özü bakımından ihtilâl, iktidarın el değiştirmesidir: İktidar devleti koruma gücünü veya kendini koruma cesaretini kaybetmişse ihtilâl kopar" (Mallet du Pan, 1794).

kavgası gütmektedirler. Sosyal ihtilâl ile tamamlanamayan siyasî ihtilâl ha olmuş, ha olmamış. Fransız İhtilâli çok daha büyük, çok daha köklü ve ihtilâllerin sonuncusu olacak bir ihtilâlin müjdecisidir sadece".

Saint-Simon (1760-1825), Fransız İhtilâli'ni hem bir sosyolog, hem de bir tarihçi olarak inceler. XII. asır, Avrupa toplumlarının kaderinde bir dönüm noktası, üstada göre... Komünler o tarihte hürriyete kavuşmaya başlar: Halk, feodal baskının dışındadır artık. Kendi başına gelişecek, kendi çıkarları için didinecektir. Gerçekleştireceği hedefler, kendi hedefleri. Üçüncü sınıf tarih sahnesindedir. Çatışma asırlarca sürer ama sahne arkasında... manevî otoriteye açılan savaş zafere ulaştıktan sonradır ki, yeni bir kavga başlar: Dünyevî kuvvete karşı kavga. XVIII. asırda hücum bütün cephelere yayılır. Tahtla mihrap birlikte sarsılır... Eskiyle yeni bir arada yaşayamazdı der Saint-Simon: Eskinin amacı fetihti, yeninin üretim. Birinin bayrağı nas (dogma) idi, ötekinin akıl. İster istemez çatışacaklardı. Fransız İhtilâli 600 yıl önce başlayan oyunun son perdesi; tarihin çökmeye mahkûm ettiği müesseseleri, yerle bir eden zelzele.[6]

Şimdi de Marx'ın ihtilâl anlayışına bir göz atalım: "Maddî üretim güçleri, gelişmelerinin belli bir anında mevcut üretim münasebetleriyle, yahut onların hukukî ifadesi olan mülkiyet münasebetleriyle çatışırlar. Üretici güçlerin birer gelişme kalıbı olan bu münasebetler, üretici güçlerin inkişafını kösteklemeye başlar. O zaman bir sosyal ihtilâller dönemine girilir".

Temel, alt yapıdır; alt yapıdaki değişiklikler ister istemez

6 Fourier (1772-1837) ihtilâlden hoşlanmaz, barışçı bir sosyal tekâmül nazariyesinin kurucusudur, şiddetten nefret eder. Ona göre, ihtilâl vaatlerini gerçekleştirmemiştir. 1789, filozofların açtığı ihtilâl volkanının ilk patlayışıdır. Filozoflar insanlığı hürriyete kavuşturacaklardı, ülkeyi muhbirler ve darağaçlarıyla doldurdular.

üst yapıyı da etkiler. Ne var ki, çok kere alt yapıdaki sarsıntılarla üst yapıdakiler arasında uzun bir fasıla vardır.

Bütün ihtilâller sosyal birer ihtilâldir. Hepsi de toplum münasebetlerinde bir değişiklikle başlar. Yalnız tarihteki ihtilâllerden bazıları kısmîdir, yani insanın sosyal münasebetlerini baştan başa değiştirmez, bir sınıfın hâkimiyeti yerine başka bir sınıfın hâkimiyetini geçirir sadece. İnsanlar arasındaki ayrılık sona ermez. Burjuvazinin yaptığı ihtilâller hep böyle olmuştur; topyekûn ihtilâl, proletaryanın ihtilâli olacaktır.

Jaurès'in ihtilâl anlayışı da Marx'ınkinin bir uzantısı: "Fransız İhtilâli, dolaylı olarak, proletaryanın iktidara geçişini hazırlamış, sosyalizmin iki temel şartını gerçekleştirmiştir: Demokrasi ve kapitalizm. Ama asıl hüviyeti, burjuva sınıfının siyasî iktidarını sağlamış olmak".

Çağımıza Gelince

Asrın başlarında sosyalizmin ihtilâl anlayışı henüz yaygınlaşmamıştır: İkinci Enternasyonal ihtilâlden çok, tekâmüle inanır. Bernstein'e göre, sosyalizmin zaferi için proleter diktatörlüğüne ihtiyaç yoktur. Bununla beraber, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda şiddet, tarihin başlıca ilerleticisi olarak göklere çıkarılır. Georges Sorel'in *Şiddet Üzerine Düşünceler*'i (*Les Réflexions Sur la Violence*, 1908) bu temayülün ana belgelerinden biri.

1908'de yayımlanan *İhtilâller Üzerine Deneme* de ihtilâli şöyle tarif eder: "Toplum yapısında zor yoluyla gerçekleştirilmek istenen veya gerçekleştirilen değişiklikler. Demek ki teşebbüs halinde kalan ihtilâllerle, başarıya ulaşmış ihtilâlleri birbirinden ayırmak gerek... ama her ikisinde de ortak bir öğe var: cebir. Yani, toplum yapısına karşı bir zorlama söz konusu. Bu zorlayış, kurulu düzeni hedef alan birtakım eylemlerle kendini gösterir. Şiddet eylemlerine girişenler ya fertlerdir, ya ihtilâlci topluluklar, ya şehir halkı, yahut silâhlı kuvvetler veya belli şefler etrafında toplanan örgütlenmiş zümreler...

Bu itibarla ihtilâllerin tahlilini yaparken önce eylemleri, sonra fert veya toplulukları incelemek lâzım" (Arthur Bauer, *Essais sur les Révolutions,* Paris 1908).

Milletlerarası Sosyoloji Enstitüsü'nün armağanına lâyık görülen bu eser, burjuva geleneğini devam ettirir; ne iktisadî sınıflardan söz eder, ne mülkiyet düzenindeki değişikliklerden.

1912'lerde yayımlanan *Sosyalist Ansiklopedi*'nin tarifleri de XIX. asır anlayışına oldukça sadıktır: "İhtilâl, köklü ve dipten doruğa bir düzen, bir yönetim, bir ruh değişikliği; beşerî ve sosyal bir kurtuluş hareketidir. İhtilâl, ömrünü tamamlamış sosyal ve siyasî bir düzenin temelden yok edilmesi. Topyekûn bir değişmedir; yıkar ve yeniden kurar. İhtilâl bir felsefeye, bir dünya görüşüne dayanmak zorundadır" (*Encyclopédie Sociale, Syndicale et Coopérative de l'Internationale Ouvrière,* Compère-Morel yönetiminde, 12 cilt).

Unutulmasın ki bütün bu tariflerin dayandığı örnek 1789 burjuva ihtilâlidir. 1917 Rus İhtilâli henüz gerçekleşmemiştir. Denilebilir ki, 17'ye kadar Avrupa'da hâkim olan ihtilâl anlayışı geçen asırdakinin biraz daha gelişmiş bir tekrarından ibarettir.

1917 ve sonraki yılların ihtilâl mefhumuna getirdiği yenilikleri anlamak için Lenin'in *Devlet ve İhtilâl*'ini okumalıyız. Lenin, ihtilâlin daha çok siyasî yönü üzerinde durur. Başka bir deyişle, Marx ve Engels ihtilâli tarif ederken uzun vadeli bir tahlil yapmışlar, bu sosyal olayın soyut bir formülünü vermeye çalışmışlardır. Lenin'de ise ihtilâl, iktidar meselesi olarak görülmektedir. Yani, Lenin ihtilâlin kısa vadeli bir analizini yapar ve dolayısiyle üst yapıyı öne çıkarır.

Burjuva devrimleriyle sosyalist devrim arasındaki başlıca fark şudur: Burjuva devriminde alt yapıdaki değişiklikler, devlet yapısına sonradan yansımışlardır. Sosyalist devrim için öncelikle iktidarın ele geçirilmesi gereklidir.

Her iki devrimde de iktidar başlangıçta belirli bir ittifakın elindedir. Yalnız, burjuvazinin devlet düzeyindeki yandaşı aristokrasidir. Düşmanca bir ittifak: Burjuvazi güçlendiği oranda aristokrasiyi devletten uzaklaştırır. İşçi sınıfı ise iktidara köylülerle ittifak kurarak gelmektedir. Yani iki sınıf, ortak düşmana karşı, iktidara birlikte yürümektedir. Dolayısıyla ittifaklarında düşmanca bir çelişki yoktur.

Lenin: "Sömürülen sınıflar eski düzeni istemedikleri ve hâkim sınıflar eski düzeni sürdüremedikleri zaman –ancak o zaman– devrim zafere ulaşır" diyor. Şu halde devrim, ekonomik düzeyde baş gösteren çelişkilerin yardımıyla politik düzeyde gerçekleşir. Öncelikle politik iktidara el konması lâzım.

1917'den sonra kaleme alınan eserlerde ister istemez Marx'la Lenin'in görüşlerine de yer verilecekti. Meselâ, 1922-1924 yılları arasında Sorbon'da Fransız İhtilâli okutan Mathiez, ihtilâlin tarifini şöyle yapıyor: "Hakikî ihtilâller, yani, hükümet şekillerini ve iş başındakileri değiştirmekle kalmayıp, müesseselere yeni bir biçim veren ve mülkiyete el değiştirtenler, beklenmedik bazı hadiselerin tesiriyle gün ışığına çıkmadan önce uzun zaman toprak altında yol alır. Nitekim karşı konmaz birdenbireliğiyle, hem yaratıcılarını, hem kendisinden faydalananları, hem kurbanlarını şaşırtan Fransız İhtilâli de yüz yılı aşan bir süre içinde olgunlaştı. Gerçeklerle kanunlar, müesseselerle âdetler, lafızla ruh arasındaki uçurum gün geçtikçe büyüyordu; bu uçurumdan doğdu ihtilâl" (A. Mathiez, *La Révolution Française,* 3 cilt, Paris 1927).

Demek ki Mathiez'e göre hakikî ihtilâller mülkiyete el değiştirtenlerdi, iktisadî bir düzen değişikliği söz konusuydu ihtilâlde.

Sosyolog Aron, bütün ihtilâl tariflerini yetersiz bulur. Evet... Sosyoloji dilinde ihtilâl: Bir iktidarın yerine, birdenbire, zor kullanarak başka bir iktidarın geçmesidir. Peki, o zaman sanayi ihtilâlinden nasıl söz edeceğiz? Nasyonal sosyalizmin iktidara geçişi kanun çerçevesinde olmuştur, şiddeti, hükümet emretmiştir. Geçişteki meşruiyete rağmen hükümet erkânındaki değişikliklerin anîliğine, müesseselerin üslûbuna bakarak ihtilâlden söz edebilir miyiz? Belki evet, belki hayır. Tarifler doğru veya yanlıştır diye vasıflandırılamaz. Faydalı ve yerindedirler... o kadar. İhtilâlin ezelî bir özü yoktur. Bizce hükümet darbesi tâbirini, ya iktidarı elinde bulunduranların kanunsuz olarak gerçekleştirdikleri bir anayasa değişikliği, yahut da devletin silâhlı bir topluluk tarafından ele geçirilmesi için kullanmak yerinde olur. Bu el koyuş, başka bir sosyal sınıfın iktidara yükselmesi veya bir rejim değişikliği ile neticelenirse, ihtilâl adını alır.[7]

Tarih ve siyaset dünyasında yaptığımız bu kısa yolculuğu kamuslarla tamamlayalım. Önce Paul Robert'in 6 ciltlik *Fransız Dili Lügatı* (1964): "İhtilâl, ayaklanan toplumun bir kısmı iktidara geçip de toplumda siyasî, iktisadî, sosyal, büyük değişiklikler olduğu zaman meydana gelen tarihî hadiselerin bütünü. İhtilâli isyandan ayıran ehemmiyeti ve neticesidir; reformdan ayıran birdenbireliği ve zora başvurmasıdır".

Sonra bir heyet tarafından kaleme alınan, *Dictionnaire Rationaliste* (1964): "İhtilâl, bir topluluk içinde ortaya çıkan ve alışılmış değerlerin yerine yenilerini geçiren anî değişme. Umumiyetle o zamana kadar ezilen ve daha sonra iktidara geçecek olan sosyal bir sınıfın kurtuluşuyla başlar: 1789

7 Aydınlarımızdaki devrim sevdasının kaynağını merak edenler Raymond Aron'un kitabına başvursunlar: *L'opium des Intellectuels,* Gallimard, Paris 1968.

Fransız İhtilâli, 1917 Rus İhtilâli gibi... veya günümüzde sömürgeciliğe karşı ayaklanan, Afrika ve Asya ülkelerinde görülen büyük değişiklikler.

Her ihtilâl uzun bir hazırlanışı izler (çok defa şuuraltı bir hazırlanış). Ama birdenbire patlak verir ve kazanılmış birtakım hakları yok eder.

Bazan –az veya çok– sert bazı değişmelere (meselâ, iş başındakilerin değiştirilmesi veya müesseselerin ihyası gibi) de ihtilâl adı verilir ki, yanlıştır. Nitekim, toplum yapısına dokunmayan herhangi bir değişiklik derin de olsa, ihtilâl ismine lâyık değildir. Meselâ, dinî hareketler; bunlara reform demek daha doğru olur. Meselâ, kültür alanındaki büyük yenileşmeler, XVI. asırda Batı Avrupa'daki Rönesans gibi, XVII. asırda Almanya'daki Aufklärung vs." (Henri Levy-Bruhl).

Nihayet Amerika'da yayımlanan *Sosyal İlimler Ansiklopedisi*: "İhtilâl, daima bir çatışmanın sonucudur. Çatışma millî gelirden aslan payı alan hâkim sınıf ile üretimi yapan ve yoksulluk içinde yaşayan aşağı sınıf arasındadır. İhtilâl, sosyal yapının şiddetli ve derin bir değişikliğe uğramasından ibaret değildir. Sınıflar arasında esaslı bir yer değişmedir. Bu değişiklik sayesinde mutlu azınlığın hâkimiyeti sona erer ve ezilen sınıf –siyasal baskıyla desteklenen– iktisadî sömürüden kurtulur. Burjuva ihtilâlleri (en mükemmel örneği 1789 İhtilâli), burjuvazinin sosyal kurtuluşu, feodal korporatif düzenin yıkılışı ve yerine kapitalist bir toplum düzeninin geçmesidir. Sosyalist ihtilâlde, proletarya, yönetici sınıf mevkiine yükselir ve üretim araçlarını sosyalleştirme yoluyla kapitalizmi yıkar" (Alfred Meusel, *Encyclopedia of the Social Sciences,* 1949).

Evet, tarifler gerçeği kucaklamıyor. Kimi, katı, donuk, sınırlı. Kimi, hayatın kendisi: Çılgın, hür, seyyal. Her sosyal sınıfın ihtilâl anlayışı başka. İhtilâl, tasfiye edilen veya tasfiye edilmekten korkan sınıflar için felâkettir, tasfiyeyi yapan veya yapmayı düşünen topluluklar için kurtuluş. İyi ama.. reformla ihtilâli nasıl ayıracağız? İhtilâl nitel (qualitatif), reform ise nicel (quantitatif) bir değişmedir. Birincisi bir atlayıştır, ikincisi bir devam ediş. Reform, düzeltmedir, onarır ve sağlamlaştırır.

Gölgeler Dünyasında

Bir Kelimenin Serüveni

Nizama perestiş eden bir ülke, nizamın tahribi olan ihtilâli anlayabilir miydi? Evet, Fransa ihtilâl kasırgasıyla çalkalanırken biz de uçurumun kenarındaydık. Sosyal yapı, yer yer çatlamış, kanun-u kadim unutulmağa yüz tutmuştu; ama sütunlar hâlâ ayaktaydılar ve temel, bir çok sarsıntılara karşı koyacak kadar sağlamdı. Saltanatı alaşağı etmek kimsenin aklından geçmiyordu. İsyanların aşinasıydık. Salnamelerimiz kanla yazılmıştı zaman zaman. Ama, fitne de fesat da saman alevi gibi parlayıp sönen birer yangın başlangıcıydılar. "Révolution" cihanşümul bir herc-ü mercti. Hudutları belli olmayan bu haileyi, hudutları belli olmayan bir kelime ifade edebilirdi; sevimsiz, hain, musikisiz bir kelime: ihtilâl. Bu meşum lafzın dilimize ne zaman girdiğini bilmiyoruz.[8]

Türkçe'nin ilk lügatı olan *Müntehâbât-ı Lûgat-ı Osmâniye*'ye (Redhouse, 1853) alınmamış ihtilâl. *Kamûs-ı Osmânî*'de (Salâhî, 1879) şu izahatı buluyoruz: "Bozukluk, in-

8 Araplar "révolution" karşılığı olarak "savre"yi kullanırlar. İhtilâl Arapçada bozukluk, karışıklık belirten bir kelimedir, somut bir kelime. Kamus tercümesine göre: "kökü hal (sirke): şıranın sirke olması... düşmanı mızrağa dizmek. Gövdenin eti eriyip perişan olması". Kitapta ihtilâl yok. Demek ki Osmanlı, ihtilâli Arapça'daki somutluktan uzaklaştırmış, ona daha genel, daha müphem, daha soyut bir anlam kazandırmıştır. İki dil, iki kültür arasındaki gelişme farkı.

tizamsızlık. İhtilâl-i umur: İşlerin bozukluğu".

Büyük Türk Lügatı (Hüseyin Kâzım Kadri, 1928) kelimenin Arapçadaki mânâlarını da tekrarlıyor: "İhtilâl: Hâlel vermek, ekşimek, bozukluk, karışıklık, intizamsızlık, fesat, fitne, isyan. İhtilâl-i şuur: Delilik." Aynı eser, anarşiyi, meslek-i ihtilâliyyun ile karşılamaktadır.

Yeni Lügat'ın (A. Yeğin, 1968) bu izahlara ilavesi şu: "Ayaklanma, devlete isyan, şerre çalışmak".

Şahadetleri çoğaltmağa lüzum yok. Osmanlı için ihtilâl, madde dünyasında bir yozlaşma, bir soysuzlaşma... sosyal âlemde ise bir fitne, fesat belirtmektedir. Çağdaş bir deyimle: Anarşi.

Şimdide Fransızca-Türkçe lügatlarageçelim. "Révolution"u ihtilâl ile karşılayan ilk eser *Lehçet-ül-lûgat* (Rhasis, 1828, St. Petersburg). Yazar, ihtilâlin dilimizdeki mânâsını biliyor muydu, yoksa kelimeyi Osmanlıca neşriyatta rastladığı için aynen mi aktarmıştı? Meçhul.

Bianchi de "Révolution Française"i "Fransız İhtilâli" diye karşılıyor. *Fransızca-Türkçe Sözlük* 1846'da Paris'te yayımlanmıştı. Yazarın "révolution"a büyük bir muhabbet beslediğini sanmıyoruz. Kitabın daha çok ülkemizde dolaşan yabancı bezirgânlar ve politikacılar için hazırlandığı düşünülürse neden "révolution"a daha sevimli bir karşılık aramadığı kolayca anlaşılır.

Hançerî'nin lügatında (*Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*, 3 cilt, Moskova 1840-41) "révolution" ihtilâl değil "tekallüp, inkılâp, tebeddül"dür. Eflak voyvodası *Akademi Sözlüğü*'nün 1798 baskısını kaynak olarak kullanıyordu. 1793'de "révolution" büyüsünü kaybetmemişti henüz. Hançerî, Arapçayı da, Osmanlıcayı da çok iyi biliyordu. İhtilâli kullanmayışını bu sebeplere bağlayabilir miyiz? Belki. Dikkat edilmesi gereken şu: "Révolution", ilk defa olarak Hançerî tarafından inkılâp'la karşılanmıştır.

İhtilâl, siyasî lehçemize 89'dan sonra girer. Fransa'daki faciayı uzaktan seyreden cetlerimiz yarı şaşkın, yarı sevinçlidirler.

Üçüncü Selim'in sır kâtibi Ahmet Efendi, *Ruzname*'sinde (10 Ocak 1792) şöyle yazar: "Hemen Hazret-i Hak, Frânçe ihtilâlini, misâl-i marâz-ı frenk, hâin-i Devlet-i aliye olanlara dahi sirâyet ettürüb ve çok zaman birbirlerine düşürüb Devlet-i aliye'ye hayırlı neticeler müyesser eyleye. Âmin!" Görülüyor ki ihtilâlin ilk hatırlattığı yine Fransız menşe'li olan firengi hastalığı. Bu benzetmeyi sonraki Osmanlı yazarlarında da bulacağız.

Reis-ül-küttab Âtıf Efendi, bu içtimaî beliyye karşısında enderun kâtibinden altı yıl sonra (1798) bir lâyiha kaleme alır. Osmanlı devlet adamına göre, ihtilâl bir fitne ve fesat ateşidir. Birkaç yıl evvel Fransa'da patlak vermiş, dört bir yana kötülük kıvılcımları saçmıştır. Ama çoktandır körüklenen bir yangın bu. "Voltaire ve Rousseau denmekle mârif ve meşhur olan zındıkların" ve "onlar misillû dehrîlerin hâşâ sümme hâşâ" Allah'a ve peygamberlere dil uzatmak, her türlü mukaddesatı yok etmek, müsavat ve cumhuriyeti ilân eylemek için karaladıkları eserler çoluk-çocuk arasında rağbet bulmuş; dinsizlik ve fesat, firengi illeti gibi yayılmış... Âtıf Efendi bu meş'um ateşi körükleyenleri "gürûh-ı mekruh", "mülhid mel'unlar", "fesat erbâbı" sıfatlarıyla damgalar. "İnsan Hakları Beyannamesi" ise bir "beyanname-i tuğyan-meâl"dir...

Cevdet Paşa da ihtilâllere kuşku ile bakar; "ihtilâl çıkarmak, bir selin önünü açmak gibidir. Bir kerre açıldı mı, tabiî hızı kesilmedikçe durmaz ve açanlar set ve bendine kâdir olamaz. Ve yalnız karşı gelenleri götürmeyib ona yol verenleri dahi beraber gark ve telef eyler."... "Ne gariptir ki Fran-

sızların ihtilâl çıkarmaktan meramları istiklâl ve hürriyet ve müsâvât ve serbestiyet istihsâli iken, onun yerine, ehl-i ırz üzerine erâzilin hükûmet-i mutlakası ve suçsuz adam katletmek gibi cinayetlerin icrâsı kaide olmuştur".

Bununla beraber, Fransız İhtilâli'nin en kâmil ve –aşağı yukarı– en tarafsız izahını *Tarih-i Cevdet*'te buluyoruz. Paşa, Avrupa'yı kucaklayan o büyük sarsıntının içtimaî sebeplerini derin bir sezişle anlayan ve anlatan ilk –ve belki de son– tarihçimizdir (Bkz. *Tarih-i Cevdet,* cilt 6).

Révolution'un Yeni Bir Karşılığı

Zamanla "révolution", aydınlarımız için sevimli bir mefhum olur. Meçhulün, tehlikenin cazibesi. Ne var ki ihtilâl kelimesi bazı yazarları tedirgin etmeğe başlar, yarı şuurlu bir tedirginlik. İhtilâl'in yanında yeni bir karşılığa yer verilir: İnkılâp.[9] İhtilâl ile inkılâp yakın zamanlara kadar Siyamlı ikizler gibi birlikte yaşarlar.

Şimdi de inkılâbı tanıyalım. "Kökü, kalb: Bir nesneyi geriye döndürmek. Taklib: Bir nesneyi cihetinden geri döndürmek". Kamus tercümesinde inkılâp yok. *Büyük Türk Lügatı*, inkılâbı: Başka şekle ve tarza girmek, değişmek, diye tarif ediyor.

Yeni Lügat bu mânâlara şunları da ekliyor: "Başka türlü olmak. Altüst olmak". Hançerî'de "révolution"u karşılayan bu kelimenin de garip bir kaderi var. Filhakika, "İnkilâb"ı geniş bir okuyucu kütlesine tanıtan Ahmet Midhat Efendi olmuştur. Efendi'ye göre, Abdülhamit devri bir inkılâplar devridir. "Tarih medeniyetin tercüme-i hâli"dir. Bu inkılâp devri ise "tarih-i Osmanî'nin en mühim ve azametli bir sayfası"dır. Yazar, ileride belirecek bazı rivayetleri önlemek için çağının "vukûat ve inkılâbât-ı azime"sini ebedileştirmek ister. Eser için en uygun başlık *Üss-i İnkılâp*'tır.

Abdülhamit'i göklere çıkaran bir kitabın Abdülhamit düşmanları tarafından muhabbetle selâmlanması beklenemezdi. *Üss-ı İnkılâp* "hürriyetçi" aydınların hücumuna uğradı; ama inkılâp Abdülhamit devrini belgeleyen bir kelime olmaktan çıkarak, hürriyetçi aydınların bayrağı oldu.

Mizancı Murat'tan Necip Fazıl'a kadar bütün yazarlarımız "révolution" karşılığı olarak bazan ihtilâli, bazan inkılâbı kullanırlar. Herkesin anladığı ihtilâl kendine göredir; yani meşhur mısraı tersine çevirerek söylersek: "Cümlenin rivâyeti bir, lâkin maksûdu başka".

Murat Bey (1853-1914) İkinci Meşrutiyet aydınlarına ihtilâl sevgisi aşılayan ilk yazar. *Tarih-i Umumî*'sinde (1889) İnkılâb-ı Kebir adını verdiği Fransız İhtilâli'ne 127 sayfa ayırır.[10] Mülkiye'deki derslerine gelince, Rıza Tevfik'i dinleyelim:

"Bize Murat Bey tarih dersi verir ve hiç kimseden sakınmayarak Fransız İhtilâli'ni dahi kemal-i belâgatla anlatırdı" (İbnü'l-Emin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 516).

Bir başka mülkiyeliye göre (Mehmet Ali Aynî): "Bu takrirler talebeler üzerinde öyle tesirli oluyordu ki, teneffüslerde ihtilâl sahnelerini, ihtilâlcilerin rollerini benimseyerek, canlı tablolar haline getiriyorlardı." (*Canlı Tarihler*, II. s. 7).

Murat Bey'in telkinleriyle İnkılâb-ı Kebir'e hayranlık du-

9 Yeni Osmanlılar'dan ayrılan bir kol Cenevre'de *İnkılâb* başlıklı bir gazete çıkarır (1870) İnkılâp, "révolution"un karşılığıdır. Gazetenin başlıca yazarları Mehmet Bey'le Hüseyin Vasfi Paşa'dır. Emelleri, halkın da katılacağı bir ihtilâle öncülük etmek ve devleti baştanbaşa değiştirmektir. *İnkılâb*'ın motosu "Les tyrans verront bientot par quelle révolution ils seront renversés" (Bkz. Kaya Bilgegil, *Yeni Osmanlılar,* Ankara, 1976). Şüphe yok ki, burada ihtilâlden murat padişahı devirecek olan bir hükümet darbesidir.

10 Akçura'ya göre: "Fransızca bilmeyen Osmanlı Türk münevverlerine Fransız İhtilâli'ni öğretmek ve sevdirmekte bu kitabın mühim bir tesiri olmuştur... mamafih Murat Bey Fransız İhtilâli'nde demokrat ve Cumhuriyetçilere aleyhtardır. Bunları "şımarık ihtilâlciler" ve reislerini de "hunrizler" diye tavsif eder" diyor (*Birinci Tarih Kongresi*, s. 595).

yanlar arasında Ali Kemal'i de zikretmeliyiz. *İkdam* başyazarı 1913'te kaleme aldığı oldukça ciddî bir araştırmayı *Rical-i İhtilâl* adıyla yayımlar. Girişi okuyalım mı...

"Fransa İhtilâl-i Kebir'i bir ummandır ki insana hem hayret, hem dehşet verir. Bir mütefekkir için bu inkılâbın o müheyyiç safhalarını temâşâ etmek gibi zevk tasavvur olunmaz. O cûş-u-huruşun ilk alâimini idrak eden Alman şâir-i âzamı: 'Tarih-i âlemde yeni bir devir açılıyor' derken büyük bir hakikat söylemiştir. Filhakika İnkılâb-ı Kebir'in Fransa'ya değil, bütün âleme siyasî, içtimaî, hattâ iktisadî tesiri azim oldu; azimdir, hâlâ dâimdir. Bu tesir esasen iki düsturla hülâsa olunabilir: Evvela, müsavat-ı hukuk, saniyen, hâkimiyet-i milliye... bu inkılâp öyle bir devre-i harika, bir kütle-i kâmiledir ki bir milletin tarihine minhaysel mecmû şeref verir, nakîse vermez."

Âtıf Efendi'nin ihtilâl anlayışından ne kadar uzaklardayız. İkinci Meşrutiyet'ten sonra kaleme alınan umumî tarihler baştanbaşa Fransızca'dan çevrilmiştir. 1789, Cumhuriyet Fransası için insanlığın kurtarıcısıdır. Bu telkinlerle yetişen nesiller nasıl olur da inkılâp mefhumuna gönül vermeyebilirlerdi? Filhakika inkılâp, Cumhuriyetten sonra, dilimizin en füsunkâr kelimelerinden biridir artık. Ama bu yeni kelimenin büyüsü eski rakibini de unutturmuş değildir. Meselâ, yıllarca mekteplerimizde okutulan bir tarih kitabında (T.T.K. Cemiyeti, 1933, II) şu satırlar var: "Fransız İnkılâbı'na takaddüm eden İngiliz ihtilâli başka memleketlere sirâyeti itibariyle o kadar büyük bir ehemmiyeti hâiz olmadığı için, Fransız İnkılâbı bu devreye başlangıç olarak kabul olunur"... "XIX. ve XX. asırlarda bir çok ihtilâller olmuştur. Bu ihtilâllerin hemen hepsi XVIII. asır sonunda, vukûa gelen Fransız İhtilâli'nin tâkib ettiği istikametlere müteveccihtir" (s. 212).

1940'da yayımlanan *Tanzimat* isimli kocaman kitapta

"Révolution Française" hem "Fransız İhtilâli", hem "Büyük İnkılâp"tır (*Tanzimat I, Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle*, Maarif Vekaleti, İstanbul Matbaası, 1940). Ali Suavi gibi bir akıl hastası, kimine göre "sarıklı ihtilâlci" (Mithat Cemal), kimine göre "baş veren inkılâpçı"dır (Falih Rıfkı). Peyami Safa'nın "Türk İnkılâbı" olarak çerçevelediği ıslahat hareketleri, Sabahattin Selek için "Anadolu İhtilâli"dir. Yalnız Sabahattin Selek için mi? Medenî Kanun'un mucip sebepler layihasında "Türk ihtilâli"nden söz edilir. Gerçi Mustafa Kemal inkılâp kelimesini kullanır, ama tarif ettiği inkılâp, ihtilâlden başka bir şey değildir: "İnkılâp: 1 – Mevcut köhne müesseseleri zorla değiştirmektir. 2 – Türk milletinin son asırlarda geri bırakılmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine milletin en yüksek medenî icaplara göre ilerlemesini sağlayacak yeni müesseseler koymuş olmaktır." (Prof. A. İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 268) "Kan ile yapılan inkılâplar daha muhkem olur..." Paşa'ya göre... "Kansız inkılâp ebedîleştirilemez" (*Söylev ve Demeçler*, c. II, 1923).

İhtilâl mi, İnkılâp mı?

Demek ki Murat Bey'den başlayarak tanınmış Türk yazarları, ihtilâl ile inkılâp arasında ayrılık gözetmemektedirler. Gerçi İkinci Meşrutiyet'ten sonra inkılâp daha sık arz-ı endam etmektedir. Ali Reşat, Engelhardt tercümesinde (*Türkiye ve Tanzimat)* ihtilâl yerine inkılâbı tercih etmiş. Celal Nuri 1926'da kaleme aldığı kitaba *Türk İnkılâbı* adını vermiştir. Gerçi Cumhuriyet Türkiyesi'nin resmî neşriyatında kabul edilen kelime inkılâptır ama; tekrar ediyoruz, inkılâbın ifade ettiği mânâ ihtilâldir. Ve ihtilâl âşıkları kelimelerine büyük bir taassupla bağlıdırlar. Meselâ, Mahmut Esat Bozkurt. Cumhurbaşkanının emriyle "Türk İnkılâbı Tarihi

Enstitüsü"nde Türk inkılâp tarihi okutan eski adliye vekili, derslerine Atatürk İhtilâli adını verir. Zira, inkılâp kelimesi yanlıştır, Bozkurt'a göre. "İhtilâl, bir şeyin, esasından değişerek, yerine yepyenisinin konulmasıdır... İnkılâp ise, bir şeyin aslını muhafaza ederek başka bir kalıba girmesi, başka bir hale geçmesidir". Türk ihtilâli, bin yılı aşkın bir devri bütün müesseseleriyle, fikriyatıyla yere vurarak, yerine yepyenilerini koymuştur. Şu halde bir inkılâp değil, bir ihtilâl karşısındayız". Ve hatip bu hakikat uğruna yalnız resmî çevrelerin değil, "ezelî ve ebedî şef"in de iradesine karşı koymaktan çekinmez. Ne celâdet değil mi!

Bahtsızlığa bakın ki, Bozkurt'un derslerinden feyiz almayan bazı aydınlar, inkılâbı başka türlü anlatmaktadırlar. "Müsademe-i efkârdan bârika-i hakikat doğar" diyeceksiniz. Acaba öyle mi?

Osman Turan, Avrupa'daki içtimaî sarsıntıları ihtilâl olarak adlandırır. Ona göre Batı, iki ihtilâle sahne olmuştur. Birincisinde şehirli sınıfı (krallara ve asilzadelere), ikincisinde işçi sınıfı, (mevcut nizamın mümessili olan burjuvaziye ve hükümetlere karşı) ayaklanmıştır.

Çağdaş Batı'nın ihtilâl anlayışına oldukça yakın bulduğumuz bu tesbitin küçük bir kusuru vardı: Marksizme dayanması! Ve böylece XIX. asırda ihtilâl olarak vasıflandırılan 1688, 1772, 1830, 1848 gibi büyük içtimaî hareketleri safdışı bırakması. Ama bu anlayış da geniş bir kabule mazhar olan her anlayış gibi saygıya lâyık. Geçelim...

Osman Turan devam ediyor: "Türkiye'de ise Avrupa medeniyetini nakil ile girişilen yeni nizam teşebbüsleri hep padişahlardan ve devlet adamlarından gelmiş"tir. Bunun için "Avrupa'da halk tarafından yapılan ihtilâller, Türkiye'de de yalnız hükümetler tarafından yapılan inkılâplar vardır." "Türkiye için Avrupalılar ihtilâl (révolution) kelimesini kullanmakta"dırlar; biz de onlara uyarak mefhumları karıştırmaktayız. Bundan sonra yazar, Avrupalıların da bu zıt durumu tuhaf karşıladıklarını, "Türkiye'de inkılâbın ters başladığını" iddia ettiklerini söylüyor. Delil olarak da Mareşal Moltke'den bir cümle alıyor: "Türkiye'de inkılâba kuyruktan başlandı." Fransızcası: "En Turquie on a commencé la réforme par la queue."

Demek ki: 1) Sayın Turan'ın inkılâp kelimesiyle karşıladığı mefhum "réforme"dur. Oysa yazar, az önce aydınlarımızın ihtilâl kelimesini Batı'dan aldıklarını söylemişti. Reform'un ihtilâlle en küçük bir münasebeti olmadığını birinci bölümde tafsilatıyla arzettik. 2) Sayın tarihçinin Şark'a mahsus saydığı ve Garp'taki ihtilâllerden titizlikle ayırdığı reform'lar (kendi tâbiriyle inkılâp), dünya tarihinin ezelden beri aşinası olduğu içtimaî bir vetiredir. İnkılâpların ayırıcı vasfı hükümetler tarafından yapılması imiş. Başka kimin tarafından yapılacaklardı? İktidarda olmayanların ıslahat yaptıkları dünyanın neresinde görülmüş? 3) Turan'ın bizdeki ıslahat hareketlerini tesciye için "inkılâp" kelimesini teklif etmesine gelince:

a) Türkiye'de Avrupa medeniyetini nakil için girişilen yeni nizam teşebbüsleri hep aynı mahiyette midir? Tanzimat'la İkinci Meşrutiyet, İkinci Meşrutiyet'le Atatürk devrimi aynı şeyler mi? Mustafa Kemal'in inkılâbı nasıl tarif ettiğini az önce gördük. İhtilâlin ayırıcı vasfı zorlama değil mi?

b) Tanzimat'tan önce başlayan ıslahat hareketlerine eskiden olduğu gibi, ıslahat demek, devletin yapısını, müesseseleriyle birlikte değiştiren "Kemalist Devrim"e ihtilâl adını vermek daha yerinde olmaz mı? (Bkz. O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, cilt II, 279, 1969).

Kaldı ki, ihtilâl'le inkılâbı birbirinden ayırmak isteyenlere ilk Millet Meclisi'nde de rastlanmıştır. Yunus Nadi inkılâbı gerçekleştirmek için "kafa koparmak"tan çekinilmeyeceğini haykırırken, Hüseyin Avni Ulaş "fikirlerle inkılâp yapacağız"

diyordu... "İnkılâplar, fikir teşkilâtıyla, mektebiyle temâdi ettirilir. Yoksa 31 Mart hâdisesi gibi hâdiselerle bu memlekette inkılâp yapılmaz." Bu bir sağırlar dialoguydu. Başka bir deyişle, Mustafa Kemal'le arkadaşlarının inkılâptan anladıkları, düpedüz ihtilâldi. Ulaş'ın ise, inkılâp derken, kastettiği topyekûn bir değişiklik değil, teferruata ait birtakım ayarlamalar, yani islahattan ibaretti. Bir kelimeyle anlaşmazlık temeldeydi. "İnkılâp"çılar için söz konusu olan halkın temayülleri istikametinde kanunlar çıkarmaktan çok "halkın hayrına olanları halka rağmen, halk için halka getirmek"ti (Şevket Süreyya). "Halka rağmen" tâbirine dikkat buyrulsun. Ulaş "inkılâb"ı gönlüne göre tarif ediyordu. Oysa kelime Hançerî'den beri (1841) "révolution" karşılığı olarak kullanılmıştır. "Révolution"un ayırıcı vasfı ise cebir ve şiddet idi.

Aynı yıllarda "inkılâb"a yeni bir hüviyet kazandırmak isteyenlerden biri de Bedüizzaman'dır. Cumhuriyet Devleti'nin kuruluş hazırlıkları yapıldığı sırada Ankara'ya davet edilen Bediüzzaman "Yapılacağı söylenen hareketlerin memleket şartlarına uygun olmasını istiyor" ve "Şu inkılâb-ı azimin temel taşları sağlam atılmak gerek" diyordu. Bediüzzaman'ın memleket şartlarından kastettiği İslâmî esaslardı. Hazret, İkinci Meşrutiyet'ten itibaren "inkılâbların, serbest iradeye dayalı olarak" gerçekleşebileceğine inanıyordu... cebir yoluyla "hiçbir fikir ve hayat, halk önünde muteber" olamazdı. "Efkâr-ı ammeye kendini sevdirmek, kalplerden vahşi âdetleri kaldırmak, güzel ahlâkı tesis etmek, insanlık cevherini ortaya çıkarmak ve medeniyet âlemine katılmak, ihtilâl ve fesadı ortadan kaldıran" bir devlet tesis etmek inkılâpçı bir anlayışın eseri olabilirdi, ona göre. Demek ki, Bediüzzaman için inkılâpçılık bir nevi havarilikti. Tekrar edelim: Üstadın inkılâptan anladığı İslâmî esasların ihyasıdır. Bu esaslar da terbiye ile, irşatla amme vicdanına nakşedilebilir. Ne var ki, inkılâbı yapanlar, İslâmiyet'i diriltmek değil,

"İslâmiyet'e rağmen laik ve Avrupaî" bir devlet kurmak istiyorlardı. İnkılâbın ihtilâlci muhtevasını değiştirmek, ona, kimsenin kabul etmeyeceği yepyeni bir mânâ yüklemek hiçbir belâgatın başaramayacağı bir teşebbüs idi. Hele Adalet Bakanı'nın genç hukukçulara, "Ellerinizdeki inkılâp oklarını, irticaın (yani İslâm'ın) kalbine saplayınız" diye seslendiği bir dönemde. (Bkz. Safâ Mürsel, *Bediüzzaman Said Nursî ve Devlet Felsefesi,* 1976, s. 324-28).

İhtilâl mefhumunda ihtilâl yapmağa kalkışan, "son mücâhit": Necip Fazıl. Şair, "Yeryüzünde ihtilâl, insanoğluyla beraber başlar, diyor... Âdem Peygamber'den sonra bu ilk müsbet ve hak kutba karşı insanoğlunun menfî ve fesatçı tarafı harekete geçecek, müsbetle menfî arası bir nevi elektrik cereyanı doğacak ve iki taraf arası boğuşma... ihtilâl denilen keyfiyeti zuhura getirecektir." Demek ki, ihtilâlin kaynağı insandaki müsbet ve menfî kutupların çatışması. Yazar, bu kutuplara ruh ve nefis isimlerini veriyor. Zerdüşt'ü hatırlamıyor musunuz? Işıkla karanlık, ölümle hayat, Ahuramazda ile Ahrimen, melekle şeytan arasındaki ezelî kavga. Şair devam ediyor; böyle olunca "ihtilâl denilen keyfiyeti", "tek insandan en kalabalık topluma kadar, bu iki kutup arası, birbirine çullanma" diye tarif edebiliriz. Yani ihtilâlin sahnesi tek ferdin iç dünyası da olabilir, milyonları kucaklayan bir topluluk da.

Peki... inkılâp? "Üstün mânâsıyla inkılâp vasıtası ihtilâl, vasıtalık ettiği gayeye göre kıymetlenir." Açık değil mi?... İhtilâl inkılâbın vasıtasıdır ve değerini hizmet ettiği gayeden yani inkılâptan alır. Acele etmiyelim, bir sonraki cümle idrakin karşısına dikilen aşılmaz bir duvar: Gaye "vasıtayı hangi şekilde bulursa onda kullanır ve inkılâp ismini alır." "Vasıtayı hangi şekilde bulursa onda kullanır" ne demek? Gaye ihtilâlden önce mevcut mu, değil mi? Başka bir tâbirle, ihtilâl, bir gayenin gerçekleşmesi uğrunda yapılan bir mücadele değil midir? Okumağa devam edelim: "Bu mânâda re-

suller, nebîler âdi anlamıyla ihtilâlci olmaktan münezzeh, en üstün ve erişilmez çapta inkılâpçılar" demek gerekir. "İşte bu ölçüler çevresinde ihtilâli, mutlak cephesi ile resuller ve nebilerden başlatırken, yeryüzünde de insanoğlunun hayatında ilk fesat ifadesi olarak Âdem Peygamber'in iki oğlu Hâbil ve Kâbil'e iliştiriyoruz."

1) *İhtilâl* başlıklı bir kitapta resullerin ve nebilerin ne işi var? Kanlı bir mezbahaya mermerden bir revak. Yahut salhaneye açılan bir mabet kapısı.

2) Yarım asır siyasî bir partinin şiarı olan inkılâpçılığı peygamberlerin vasfı gibi göstermek, zihinleri teşevvüşe sürüklemekten başka neye yarar?

Kelimeler bir milletin, bir medeniyet câmiasının ortak malıdırlar. Onları hiç kimse dilediği gibi kullanamaz. İnkılâbın kamuslardaki mânâsını gördük. Şairler de bu renksiz kelimeyi bir his ve heyecan seyyalesiyle doldurmamış. Kimi "Âlem-i inkılâptır âlem" demiş, kimi "Ya Rab bana ızdırap lâzım, her şeyde bir inkılâp lâzım" diye feryad eylemiş: Yani inkılâp tamamen lâdinî bir lafız. Soğuk ve hendesî. Yüz küsur yıldan beri "révolution"un Türkçesi olarak kullanılan bu bedbaht kelimeye, yalnız bekâret değil kudsiyet de kazandırmak mümkün mü?

Şair, Yeniçeri ayaklanmalarıyla Bedrettin isyanını, kumaş tüccarı Etyen Marsel'in sahte ihtilâlciliği ile, 89 zelzelesini aynı başlık altında toplayan bu karışık kitapta, ihtilâl ve inkılâp kelimelerine vuzuh getirmiyor. Karanlıkları daha çok koyulaştıran şimşek pırıltıları.

Yeni Bir Nazenin: Devrim

Hülasa edelim: 1960'lara kadar "révolution" mefhumunu belirten iki kelimemiz vardır: İhtilâl, inkılâp, 60'lardan sonra bu ikizlere yeni bir "sözcük" eklenir: Devrim. Sol'un bayraklaştırdığı bu bahtsız kelime, sağ'ın kıdemli temsilcileri için bir alay konusudur. Necip Fazıl, gerçek ihtilâlin gülünç bir taklidi "devrim"i her vesileyle yerer:

Maymun, insan bendendir, bu benim devrim dedi,
Başına bir oturak geçirdi, Devrim dedi.

Şair, "devrimi devirecek" bir "devrim"in hasreti içindedir. Ama sağ'ın genç kalemleri (Sezai Karakoç gibi) düşman kanadın uydurduğu her yeni "tilcik" gibi, bu hilkat garibesini de muhabbetle benimserler. Çağımız insanının serkeş ve serazat ruhu alaca karanlığa âşık. Elbette ki vuzuhu kitleyen bu kelime, vuzuha tahammül edemiyenlerin baş tâcı olacaktır. Filhakika bu nazeninin, ablalarına kıyasla su götürmez üstünlükleri var. Bir defa mazisiz, sonra uydurma. Üstelik "çağrışımlar"ı da bol. Yani, her "kavram"ı kavrayan bir kavram. İhtilâlle inkılâbın sicilini incelerken eski kamuslara başvurmuştuk. Devrimin tarifini daha "bilimsel", daha Avrupaî sözcüklerde arayacağımız için mutluluğumuz sonsuzdur. Yalnız bu araştırmayı yaparken ister istemez ihtilâl ve inkılâbın da yeni kaynaklardaki "tanım"larını kaydedeceğiz. İşte Milliyet'in yayımladığı *Ansiklopedik Sözlük* (1971): "İhtilâl: Bir devletin mevcut siyasal yapısını, ideolojik temellerini, iktidar düzenini değiştirmek için, bu konudaki hukuk kurallarına başvurmaksızın, ortaya atılan cebrî hareketler."

Allah.. Allah! "Siyasal yapı"yla "iktidar düzeni" ayrı ayrı şeyler mi? "İktidar düzeni" ne demek? Siyasal yapıyı değiştirmek için hukuk kuralları da mı var? Cebrî hareketler ortaya atılır mı?

Sonra sözlük "inkılâpçı"yı "devrimci"yle karşılıyor. Devrimin tarifi ise şu: "Çevrilme, katlanma, bükülme. Katlanan, bükülen yer. Yuvarlak masa."

Varlıklarını bilmediğimiz bu zengin karşılıklardan sonra asıl devrim anlatılıyor:

"Eski yaşama kurallarının, toplum hayatının çeşitli yönlerinin reformlarla değiştirilmesi, yazı devrimi, kıyafet devrimi vb.: İnkılâp."

Demek ki, devrim: inkılâp, inkılâp: ıslahat. Rahat bir nefes alıyoruz, ama acele etmiyelim. Zira tarifler bitmemiştir.

"Devrim: Toplumda yürürlükte olan siyasî rejimin zorla devrilerek, yeni bir rejim kurulması"dır sözlüğe göre, yani ihtilâldir.

Öğrendiklerimizi hülasa edelim: İhtilâl devrimdir, devrim inkılâptır, inkılâp ıslahattır. Şair ne güzel söylemiş: "Hem kadeh, hem bâde, hem bir şuh sâkidir gönül".

Şimdi de T.D.K. Sözlüğü'ne (6. baskı, 1974) bir göz atalım: "İhtilâl: Bir devletin ekonomik, sosyal ve politik yapısında birdenbire ortaya çıkan düzen değişikliği, tüm değişim... İnkılâp: Devrim, dönüşme... Devrim: Pek kısa bir zaman içinde meydana gelen temelli ve önemli değişiklik."

Düzen değişikliği birdenbire nasıl ortaya çıkar? Zorlamaya ihtiyaç yok mu? Kendi kendine mi oluyor bu değişiklik?

Beyaz ihtilâl, barışçı ihtilâl gibi, ihtilâli kanlı halesinden sıyırmaya çalışan bu tarif de hayalî. Sonra ihtilâlin devrimden farkı ne acaba? O da temelli ve önemli bir değişiklik değil mi? Doğru. Sözlük bize bu temelli ve önemli değişikliğin hangi alanda gerçekleştiğini söylemiyor. Fizik alanında mı? Metafizik alanında mı? Belli değil.

Tereddütlerimizi gidermek için *Meydan-Larousse*'a başvuralım: "Devrim: Köklü tedbirlerle kısa bir sürede meydana gelen önemli bir değişiklik, büyük yenilik, inkılâp".

Köklü tedbirleri, köksüzlerden nasıl ayıracağız? Köklü tedbirlerin içinde zorlama da var mı, yok mu? Varsa devrimle ihtilâl arasında fark ne? Bunları düşünürken devrimin ikinci tarifiyle karşılaşıyoruz:

"Ayaklanma sonucu iktidarı ele geçiren kimselerin zor kullanarak toplumun anî ve derin siyasî, iktisadî ve sosyal

değişiklikler yapması sonucu ortaya çıkan tarihî olayların tümü, ihtilâl."

Aferin, Paul Robert'in "révolution" tâbirini olduğu gibi aktarmışsınız. Yalnız ilk tarife neden ihtiyaç duydunuz, tarife, daha doğrusu tahrife.

Hadi, bir de yegâne *Sosyoloji Sözlüğü*'müze (H.Z. Ülken, M.E.B., 1969) danışalım meseleyi: "Devrim (révolution): Toplumun bünyesinde meydana gelen öyle bir değişikliktir ki, yalnız yönetici zümre iktidarı kaybetmekle kalmaz, toplum tabakaları, bütünlüklerini kaybeder ve toplum yeni bir bütünleşme kazanır."

Hep aynı hikâye, toplum bünyesinde değişiklik nasıl meydana geliyor? Cebir kelime'sini yazmağa cesaret edemeyen garip ve izahı güç korkaklık. Belli çevrelere yaranmak için ihtilâli iğdiş eden bu tabansızlık ilim haysiyetiyle nasıl uzlaşır? "Toplum tabakaları bütünlüklerini kaybeder" ne demek? "Toplum yeni bir bütünleşme kazanır" lafı da ayrı bir bilmece. Sonrası daha parlak:

"Devrim, bundan dolayı ihtilâl (révolte) ve ayaklanma (insurection)dan çok farklıdır".

M.E.B.'nın mühürünü taşıyan bu "özgün yapıt" gelmiş geçmiş bütün sözlükler içinde ihtilâli "révolte"la karşılayan tek kaynak.

Düşünceyi felce uğratan bu müphemiyet arada bir, sosyal ilimlerle uğraşan aydınlarımızı da rahatsız ediyor. Meselâ, Sayın A. Taner Kışlalı'ya göre "ihtilâl" ve "devrim" sözcüklerini ayrı anlamlarda kullanmak lâzımdır. "İhtilâl, iktidarın sosyal yapısının hızlı bir değişimini ifade eder. Devrim ise, sosyo-ekonomik düzenin değişmesidir. İhtilâl, kısa bir sürede gerçekleşebileceği halde, devrim ancak bir süreç içinde oluşur. Eski Türkçe'deki ihtilâl, inkılâp ve ıslahat kelimelerini hatırlarsak, devrim sözcüğünün günümüzde bu üçünün de karşılığı olarak kullanılmasından doğan sakıncalar orta-

ya çıkar. Devrim aslında inkılâp sözcüğünün karşılığıdır; ıslahat ise 'réforme' demektir" (*Öğrenci Ayaklanmaları*, Nisan 1974, İstanbul).

Yazarın şikâyetleri çok yerinde. İhtilâli de, ıslahatı da devrimle karşılamak yanlış. Kışlalı "devrim aslında inkılâp sözcüğünün karşılığı"dır, diyor. Peki inkılâp? "Sosyo-ekonomik düzenin değişmesi". İnkılâbı bu mânâda kullanan ilk yazar kendisi. Sosyo-ekonomik düzenin değişmesi, sosyo-ekonomik düzenin değişmesidir, inkılâp değil. Harf inkılâbı, şapka inkılâbı gibi deyimlerin sosyo-ekonomik düzenle ne alâkası var. Sayın Kışlalı, Batı dillerinde sosyo-ekonomik düzenin değişmesi diye adlandırdığı sürecin tek kelime ile ifadesini biliyorsa, bize de öğretsin. İktidarın, "sınıfsal" yapısı değişince sosyo-ekonomik düzen ayakta kalabilir mi?

Toker Dereli ise şöyle diyor: "Dilimizde 'devrimci' sözü genellikle açıklığa kavuşmuş değildir. Mevcut düzen üzerinde mutedil sayılabilecek bazı reformların yapılmasını savunmak 'devrimcilik' olarak nitelendirildiği gibi, kelimeye çok kere radikal ve ihtilâlci bir hava da verilmektedir. Biz kelimeyi en mutedil şeklinden, en radikal tiplerine kadar kurulu düzeni tenkit eden ve belli bir ölçüde değiştirme amacını güden fikir akımlarının savunuculuğu anlamında kullanacağız. Diğer bir deyişle, bu incelemede 'devrimci' sözü ile sadece ihtilâlci veya radikal değişim taraftarı kastedilmemektedir." (*Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, s. 35, 1975, İstanbul.)

Dereli'nin hakkı var. Ama bu da, tariften fazla, bir tesbit. Daha doğrusu bir tasarruf. Mevcut düzen üzerinde bazı reformlar yapmak sol'un da, sağ'ın da ortak temennisi. Hiçbir tutucu, mevcut düzeni mumyalamak gibi bir hayal peşinde değildir. Bu mânâda bütün aydınları devrimci diye vasıflandırmak, Ecevit'ten Türkeş'e, Mihri Belli'den Şevket Eygi'ye

kadar siyasî düşüncenin bütün kutuplarını temsil eden vatandaşları aynı isim altında toplamak icap etmez mi?

Zaten kaypak ve seyyal olan bir kelimenin hudutlarını böylesine genişletmek doğru mu?

Sol ve Devrim

Devrimi sol bayraklaştırdı. Bu isim Halk Partisi ile Marksistlerin hisse-i şayialı mameleki. Dereli'nin teklifine ne derler acaba? Marksistlerin devrim anlayışı belli. "Devrim (révolution) ihtilâl demektir... devrimcilik bir fikir sistematiğinin doğrultusundan –yani Marksizmden– koparılmış olarak tek başına düşünülmez... devrim bir nitelik sıçramasıdır ve nicel değişiklik olan evrimin kaçınılmaz bir sonucudur. Yalnız evrimi ortaya sürmek reformizm, nitel sıçramanın nicel evrimle hazırlandığı gerçeğini reddetmek ise maceracılıktır. Bu diyalektik materyalist tanımdan, tarihî materyalist tanıma geçersek, devrim, belli bir üretim tarzı içinde yeni üretim güçlerinin ortaya çıkışı ile, mevcut üretim ilişkilerinin geri dönülmez biçimde yıkılması ve yeni üretim ilişkilerinin kurulması demek olan, üretim biçimi değişikliğidir. Devrim, bir ülkedeki tek gerçek devrimci sınıfın, mevcut üretim tarzını değiştirmek üzere, müttefiklerinin desteği ile ya da müttefikleri ile beraber iktidara gelmesidir. Yani, devrimin en temel sorunu iktidar sorunudur." (Aclan Sayılgan, *Ansiklopedik Marksist Sözlük*, 1976, 3. baskı, İstanbul).

Ne var ki, demokratik solun beyanlarında aynı açıklık yok.

Ecevit'e göre, Atatürk devrimciliği iki bakımdan ele alınmalıdır. a) Somut bakımdan (başka bir deyişle sağlığında gerçekleştirdiği devrimler bakımından). Bunların başında kurtuluş devrimi gelir. Bu devrim Türkiye'yi siyasal ve eko-

nomik bağımsızlığa kavuşturmuştur. Sonra diğer devrimler: Devlet biçiminde, yasa düzeninde yapılan devrimler, laiklik devrimi, yazı devrimi, kadın hakları devrimi, giyim kuşamla ilgili devrimler, belirli kişilere tanınmış ayrıcalıkları kaldıran devrimler. b) Soyut bakımdan. Atatürk "Sürekli devrimler isteyen bir önder" idi. Onun "Zorunlu gördüğü sürekli devrimler"i de dikkate almalıyız. "Atatürk devrimciliğine asıl direniş", "Atatürk'ün somut devrimleri ile vardığı noktadan bir adım ötesine geçilmesini istemiyenlerden gelmektedir". Oysa "Somut devrimleri yaşatmak için de sürekli devrimcilik" gereklidir. Meselâ, Doğu'da kıyafet devrimi gerçekleşmemiştir. Bunun için sosyo-ekonomik yapının değişmesi, yani bir toprak reformu yapılması şarttır.

1) Bugüne kadar hiçbir yazar devrimciliği somut ve soyut diye ikiye ayırmamıştır.

2) Kurtuluş devrimi ise, sayın Ecevit'in milletlerarası ihtilâl edebiyatına en parlak armağanı. Biz de bütün faniler gibi böyle bir devrimden habersizdik. Sanıyorduk ki Türkiye'yi "siyasal ve ekonomik bağımsızlığa" kavuşturan kurtuluş devrimi değil, kurtuluş savaşıdır. Yabancı düşmanlara karşı savaş.

Bozkurt, bu savaşı devrimle ilgisi olmayan tesadüfî bir olay sayıyor: "Kurtuluş savaşları olmasaydı bile Hilâfet ve onun gereği bütün kurumlar ekonomik, sosyal, siyasal bir ihtilâl vuruşuyla yerle bir edilecekti. Nitekim, Rus İhtilâli'yle de Cihan Savaşı'nın herhangi bir ilgisi yoktur. İhtilâlin sebebi ve etkeni kendisidir. Tesadüfî olaylar değildir". (Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilâli*, s. 21, 1967).

3) Atatürk devrimi dünyadaki bütün devrimler gibi tektir. Siyasî düzeni değiştiren, Hilafet ve Saltanatı kaldıran, laik cumhuriyeti kuran devrim. Hiçbir devrim bir günde başarılmaz. Ama esas hedefler gerçekleştirildikten sonra yapılan bütün düzenlemeler devrimin kendisi değil, uzantılarıdır.

Başka bir deyişle, devrimin reformlarla yerine oturtulması, güçlendirilmesidir. Kıyafet değişikliği vs. gibi teferruata ait "ıslahat"ı devrim diye adlandırmak yanlıştır.

4) Soyut devrimciliğe gelince, bu bir şairin ütopyasıdır. Atatürk ve etrafındakiler belli bir devrimi gerçekleştirdiler. 1923-1928 arasında sona eren bir devrim. Elbette ki, devrimi belli bir zaman çerçevesi içine hapsedemeyiz. Hiçbir toplum yenileşmelere kapalı kalamaz. Ama bu yenileşmeler esasta değil ayrıntılardadır. Ve zorlama ile değil, kanunlarla yapılır. Yani devrim değil, düzenleme söz konusudur, artık. Bir kelimeyle devrimler yoktur, devrim vardır. Devrimi yapanlar kendi devrimlerine karşı mı devrimci olacaklar?

5) Hiçbir devrimci sürekli devrim istemez. Devrim, dipten doruğa bir düzen değişikliği olduğuna göre, başarıya ulaşan her devrimin yapıcıları, yeni devrimlere girişmek değil, gerçekleştirdikleri devrimin kökleşmesini, yaşamasını, gelişmesini isterler. Bizce "Atatürk'ün zorunlu gördüğü sürekli devrimcilik" değil. Batılılaşmanın, laikleşmenin icaplarına uymak, yani kurduğu düzeni geliştirmekti. Bu da devrimle değil, bir dizi düzenleme ile (yani reformlarla) kabildi.

6) Yaşayan bir toplumu çelik bir korseyle kuşatmağa kalkmak çılgınlıktır. Nitekim, Atatürk devrimi de, o öldükten sonra, yerinde durmamış toplum hayatında birçok yenilikler gerçekleşmiş, "somut devrimler" geniş ölçüde zenginleşmiştir. Ama bunlar devrimlerle değil, reformlarla başarılmıştır.

7) Kıyafet devrimi değil, kıyafet reformu. Bu reform da nice reformlar gibi bir kanunla hukukîleştirilmiştir. Asırlık alışkanlıkları değiştirmek amacı güden bu kanunları devrimci diye vasıflandırabiliriz. Ama –devrimci olsun olmasın– kanunların istisnasız olarak hükmünü yürütmesi belli şartlara bağlıdır. Sayın Ecevit, Doğu'da kıyafet kanunu-

nun yerleşmemesini, Doğu'nun ekonomik ve sosyal bir yapı değişikliği geçirmemiş olmasına bağlıyor. Böyle bir değişikliğin gerçekleşmesi için de toprak reformuna ihtiyaç varmış. Biz sosyo-ekonomik değişiklikle kıyafet arasında yakın bir münasebet göremiyoruz. Ama, toprak reformu, adından da anlaşılacağı gibi, bir reformdur nihayet. Yani bir devrim (révolution) değildir. Sayın Ecevit, aynı kelimeyi işine geldiği zaman "révolution", işine geldiği zaman reform anlamına kullanmaktadır.

Kıssadan Hisse

Avrupalılar, Doğu düşüncesini "aşağı yukarı" bir düşünce olarak damgalarlar. Doğulu kafası alaca karanlıktan hoşlanır, onlara göre. Riyazî düşünce, kesin düşünce Avrupalının imtiyazıdır. Yapmış olduğumuz alıntılar onları doğrulamıyor mu? Diyelim ki politika adamı demagojinin sisli ikliminden hoşlanabilir, ama ya kamuslardaki bulanıklık ne?

Elbette ki dünyanın bütün ülkelerinde aynı sosyal hadiseler tekerrür etmez. Elbette ki Weber'in "ideal typus"u zihnî bir inşadır. Elbette ki 1789'la 1917 ihtilâlleri arasında birçok ayrılıklar var, fakat aynı isimle yaftalanan olayların ortak birtakım vasıfları olmak gerekir. Burjuva sosyologlarının tariflerini kabul edersek ihtilâl, toplumların yapısında cebir yoluyla gerçekleştirilen değişikliklerdir (Arthur Bauer). İhtilâlin ezelî bir özü yoktur; iktidara el koyuş, bir rejim değişikliğiyle neticelenirse, ihtilâl adını alır (Raymond Aron). Bu mânâda bir Atatürk ihtilâlinden söz edilebilir. İhtilâli istediğiniz kelime ile karşılayabilirsiniz. Fakat ihtilâl gerçekleştikten sonra yapılan teferruata ait düzeltme veya düzenlemeler ihtilâl değil reformdur.

Hülâsa edelim: "Lûgat-şinas"ların, sosyologların, politikacıların çabaları boşuna. İhtilâl, inkılâp ve devrim kelimeleri hep aynı mefhumun, yani "révolution"un tercümesidir. Batı dillerinde sosyal değişiklikleri ifade eden iki kelime, yalnız iki kelime vardır: "Révolution" ve reform. Mefhumlardaki ihtilâl ise ihtilâlciliğin değil, ihtilâl-i şuurun belirtisidir.

SARIKLI İHTİLÂLCİ

Rüyada Taaşşuk

Suavi hayranlarının belki de en coşkunu İsmail Hâmi: "Ali Suavi anadan doğma ihtilâlcidir. İhtilâl için yaratılmış, ihtilâl için yaşamış, ihtilâl için ölmüştür. Kanunların dediği gibi kavlen, kalemen ve fiilen hep ihtilâle koşan bu alevden adamın elinde ilim ve fikir bile birer bomba demekti"... "Ali Suavi mazide yaşamış istikbal adamlarındandır. Onun vücudu tanzimatçılarla, ruhu bizimle muasırdır. 1839'dan 1878'e kadar otuz dokuz sene yaşayabilen bu ateşten mahluk, teokrasi devrinde laiklik, mutlakiyet devrinde cumhuriyet ve Osmanlılık devrinde Türklük ve Türkçülük rüyaları görmüş, bu rüyaları tâbire çalışmış ve nihayet yine bu rüyalar uğrunda şehit olmuştur" (*Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, Ankara 1942).

Falih Rıfkı için de "başveren bir inkılâpçıdır" Suavi. "Maksadı halkı uyandırmak, devleti maddî manevî bütün tesisleriyle yeniden nizamlıyarak kurmaktır... Yazılarında padişah, vezirler ve paşalar için hürmet sıfatları kullanmaz, bu bakımdan bir demokrattır". Yalnız demokrat mı? "Bir Türkçü ve galiba ilk Türkçü.. Kendini aşağılık duygusundan belki de ilk kurtaran, tarihe ve ilme sarılarak vatandaşlarını Türk ırkının ve dilinin üstünlüğüne inandırmak için çırpınan ilk inkılâpçı... Frenk tenkidçileri karşısına, dar Hıristiyanlık-İslâmcılık çerçevesini kırarak ırkının İslâm'dan önce ve sonraki medeniyet ve kültür dâvâsı ile" çıkan ilk yazar... Ali Suavi Türk diline ait "Şark ve Garp kaynaklarında ne yazılmışsa hemen hemen hepsini okumuştur" (*Başveren İnkılâpçı*, İstanbul 1954).[1]

Yüzlerce Suavi var, diyor Midhat Cemal. Biri şaşılacak kadar yeni: Dilde, dinde, politikada. "Bir câmi kubbesinin altında siyasî konferansı ilk defa o yaptı... Dini, devletten ayırmak isteyenlerin başında onu görüyoruz. Ama perde arkasında başka Suavi'ler beklemektedir: Kâh yerli, kâh yabancı, kâh âsi, kâh dalkavuk Suavi'ler".

Şair-yazar, bu marazî kişiliği aydınlatmak için oldukça garip bir yoruma başvurur: "Suavi'nin hayatına nöbetle iki şey hâkimdir: başı, sarığı. İhtilâlci Suavi ıslahat isteyen sözlerini başıyla söyledikten sonra, ıslahatın icra vasıtalarını sarığıyla düşünür" (*Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi*, İstanbul 1946).

1 Şairlerin romancıların, trajedi yazarlarının ilhâm kaynağı olmuş Suavi: Ahmet Kemal, *Bir Can Feda-yı Hürriyet,* 1905; Safvet Nezihi, *Müsebbip,* 1910; Moralı Vassaf, *Sultan Murat,* 1911. Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları* C. II, s. 154. İlk hayranlarından biri: Mizancı Murat "Suavi bu millet-i mâdureye pek büyük bir ders-i amel gösterdi.. Beylerbeyi'nden, Anadolu sahilinden mavnalarla kılınç elde Çırağan Sarayı'na yanaşarak ya ölüm, ya hürriyet diyerek merdivenleri tırmanan mücahitler bize öyle büyük bir ders-i hikmet ve hakikat gösterdiler ki, hele şu sıralarda bir lahza gözümüzün önünden ayrılmamalıdır (1897). Sonra Bursalı Tahir. Bursalı Tahir'e göre Suavi: "Eshab-ı fazileten bir harika-i zekâ" (*Osmanlı Müellifleri,* C. I, 1914); Recai Okandan'a göre: "Hürriyet fikrinin hararetli bir müdafii" (*Tanzimat,* s. 111, 1940); Hilmi Ziya Ülken'e göre: "Medreseden yetişmiş ateşli bir devrimci" (*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 1966, C. I, s. 101).

Evet, Suavi âşıklarının Suavi'de affedemedikleri şey: Sarığıdır; sarığı yani medresenin, tarihin, ilmin remzi. Suavi âşıklarının bir başka ortak yönü de, yaşayan Suavi'yi tanımamış olmalarıdır. Konuşan, yazan ve boyuna değişen Suavi'yi.[2]

Paris Yâranı Ne Diyor?

Sarıklı İhtilâlciyi çağdaşlarından dinlemek daha doğru olmaz mı? Suavi'yi en yakından tanıyan Namık Kemal. "Kemal'in Suavi'ye karşı dostluğu âdeta bir nevi inattı. Bütün arkadaşlarına rağmen Suavi'ye dosttu" diyor Midhat Cemal. Ama hangi sevgi Suavi'nin huysuzluklarına uzun zaman dayanabilir? Nitekim bu eski fikir ve gurbet arkadaşının ismi bile İstanbul'a dönen Kemal'i çileden çıkarmaktadır.

"Sultan Abdülhamit'in cülusunu müteakiben Ziya Paşa'nın riyâsetinde Kemal Bey ve diğer zatlardan bir heyet teşkil edilerek Tercüme Cemiyeti namı verildi. Saray'da bir daire tahsis olundu. Bu cemiyet Şark ahvaline ve Osmanlı Devletine dair Avrupa matbuatında intişar eden makaleleri tetkik edecek ve muhtelif lisanlarda eserler neşriyle o makalelerdeki hataları düzeltecek idi. Birinci içtimaın sonlarında –o vakit Mâbeyin feriki olan– Sait Paşa gelerek: Zat-ı Şahane, Suavi Efendi'yi de cemiyetinize almanızı ve kendisiyle teşrik-i mesai etmenizi arzu buyuruyorlar, dedi. Heyetçe onun kabul edilemeyeceği söylendi. Kemal Bey: Bu cahil âdemin aramızda hiçbir işi yoktur. Cemiyetimizde kimlerle teşrik-i mesai edeceğimiz bizzat bizim tarafımızdan tayin olunur.. dedi... Suavi'nin ilmen, lisanen bilhassa ahlâken ne seviyede bir şahıs olduğunu Padişah pek iyi bilirdi. Onu Tercüme Cemiyeti'ne sokmak istemesi, mâlumatından istifade etmek için değil, Ziya ve Kemal Bey'ler gibi ürktüğü ve emniyet edemediği âdemlerin hal ve kalini tecessüs etmek maksadından ileri geldiği gibi –kendilerince mücerrep olan– bu âdemi heyete kabul etmeyenler de, onun mâlumatından ziyade ahlâkından emin olmadıkları için içlerine almaktan imtina ettikleri şüphesizdir."... Filhakika Jön Türkler, Paris'te iken Suavi'nin kendilerini saraya jurnal ettiğinden şüphelenmiş ve onu aralarından çıkarmışlardı.[3]

Son Sadrazamlar yazarının hakkı var. Kemal'in öfkesinde müselsel hayal kırıklıklarının izini görmemek imkânsız. Kemal uzun zamandır dizginlediği kini artık her vesile ile açığa vuracaktır. Abdülhak Hamit bir mektubunda[4] Suavi'yi met-

2 İsmail Hâmi, Falih Rıfkı, Midhat Cemal.. Halk Partisi'nin bu üç yaman kalemşörü Suavi'yi mesavesinden sıyırmak ve bir efsane kahramanı yaratmak için ellerinden gelen gayreti harcarlar. Şerif Mardin "Geç kalmış bir evliyalaştırma, Canonisation" diyor. Oysa Behice Kaplan "Ali Suavi" isimli tezinde (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1943-1944, No: 161, Mezuniyet tezi) Suavi'nin Türkçü değil, Osmanlıcı, laisizm yanlısı değil ittihad-ı İslâm müdafii... olduğunu isbat eder. Sarıklı ihtilâlcinin Türkolojideki ihtisasına gelince, Köprülü'yü dinleyelim: "Bilhassa Avrupa'da yaşadığı sırada, müsteşriklerin eserlerinden biraz istifade ederek –me'haz tasrih etmeksizin– onları âdeta kendi tetkikatının neticeleri gibi göstermek isteyen Ali Suavi'nin öyle bir âlim ve mütefekkir değil, alelâde bir mütercim ve muktatif olduğu mevcut eserlerinden pek kolay anlaşılır... Suavi bilhassa Lumley Davids adlı bir İngiliz'in –validesi tarafından– Fransızca'ya tercüme edilen Kitab-ı İlm'ün Nafi adlı Türk gramerinde eski Türk tarih ve medeniyetine dair verilen malûmattan istifade eylemişti. Halbuki bu eser de ikinci elden yazılmış, çok alelâde bir iktitaf mahsulünden başka bir şey değildi" (*Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, 1928, s. 45-46).

3 Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Döneminde Son Sadrazamlar*, 2193 sayfa, 3 cilt, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 762-763. İnal, Suavi'yi ve Çırağan olayını, eserinin Sadrazam Mehmet Sadık Paşa'ya ayırdığı bölümünde ele almıştır. 1825-1901 yılları arasında yaşayan bu devlet adamının sadareti 1878 yılında sadece kırk gün sürmüş, bu süre içinde yaşanan Çırağan baskını ve Kıbrıs'in İngiltere hükümetine intikali Sadık Paşa'nın sadaretine son verilmesinin en önemli iki nedeni olmuştur.

4 Abdülhak Hamit'in Suavi hakkındaki intibaları zamanla değişmiştir, bir mektubunda "Suavi ile pek çok görüşüyorum, halini, fikrini istediğimden, beklediğimden âlâ buldum. Bizde ziyan edilmesi âdet olan efazıldan ve payımal edilen definelerden biri de Suavi Efendi'dir" diye yazar. (*Külliyat-ı Asar, Mektuplar*, c. II, s. 245) Şair-i Azam daha sonra fazıl dostunu yermekte tereddüt göstermez. Bu kanaat değişikliğini müteakip mektuplarında ifade ettiği gibi Süleyman Nazif'e de defaatle söylemiştir.

he mi kalkmış? Edib-i âzamı hemen paylar: "Suavi hiç de senin tahminin gibi âdem değil idi. Bir çehre nümayişine aldanmışsın. Her kim ne derse desin, iki sene arkadaşlık ettim, o âdem öyle 'biraz garazkâr, biraz mağlub-u emel..' değil, dünyada misli görülmedik bir şarlatan idi. Ben kolaylıkla her şeye aldanmam. Öyle iken bana kendini –doğru Arapçadan başka bir lisanda bir sahife okuyamaz iken– yedi sekiz lisan bilir suretinde gösterdi. O kadar câhil, cehaletiyle beraber o kadar da mağrur idi ki Türkçe üç satır bir şey yazsa meshare-i âlem olurdu" (17 Şubat 1878, İ.M.K. İnal, *a.g.e.,* s. 656)

Çırağan baskınından sonra Kemal'in Menemenli Rifat Bey'e yazdığı mektup çok daha ağır suçlamalarla dolu. "Rusya'nın harekât-ı askeriyyesi ile Suavi vak'asının aynı zamana rastlaması şâyân-ı dikkat şeylerdendir. Suavi'nin mel'âneti, mücerred Rusya dostumuzu İstanbul'a sokmak için yapılmış bir şey olduğuna bence şüphe yoktur.[5] Ha-

5 Midhat Cemal'in de belirttiği gibi haksız bir itham bu. Suavi'nin yabancı bir devlete hizmet etmeyecek kadar dürüst ve hamiyetli olduğunu iddia etmek güçtür. Ama hoca efendinin Rusya'dan çok İngiltere'ye yakın bulunduğunda cümle vesikalar müttefik. Filhakika, Ebuzziya adı geçen kitapta: "Suavi'nin İngiliz hayranlığı çok eskilere uzanır", diyor. Karısı, karısının arkadaşları, "Muhbir"deki makaleler bu muhabbetin açık bir nişânesi". Midhat Cemal, Suavi'nin İngiliz Sait Paşa'ya duyduğu yakınlığı, bu zatın eski bir Edinbourg diplomalısı oluşuna atfeder: "Bu farika, İngiliz politikasını seven, İngiliz dilini öğrenen, İngiliz kadını ile evlenen Suavi'yi Sait Paşa'yla dost yaptı".

Abdülhamit Han'ın –Yıldız evrakı arasında bulunan– hatıralarına göre Kıbrıs'ı kaybedişimizle, Çırağan baskını arasında "münasebet-i tamme" vardır. Bu vakayı İngilizler ihdas etmişlerdir. Yani Suavi-i pür mesavi İngiliz ajanıdır. (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıralar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* cilt VII, no: 10, 1964).

Müsteşrik Bernard Lewis de aynı kanattadır. "Aralık 1876'da Ali Suavi ve İngiliz karısı, Disraeli'nin şahsî bir görevlisi olarak Türkiye'yi ziyaret eden İngiliz parlamento üyesi H.A.M. Butler-Johnstone'ı misafir ettiler. Bununla beraber çok geçmeden, Ali Suavi Üsküdar komitesi denilen ve evinde toplanan siyasî bir komite kurdu" (Lewis Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* İngilizce'den çeviren Doç.Dr. Metin Kıratlı, TTK. Ankara 1970, s. 174). Görülüyor

bîsin ne makûle mahlûk olduğunu bilirim. Pezevenk dünyada şeytanın irtikâp etmeyeceği hıyaneti iki lira için kabul ederdi... Hele geberdi belâsını buldu" (24 Mayıs 1878). Bir başka mektubunda "şu Suavi mesleğini bırakınız, diye çıkışır Rıfat Bey'e, iftira ile, şarlatanlık ile istifade zamanı geçti".

Ziya Paşa da Suavi'nin eski bir dostu. "Suavi, Paşa'nın Mısır'la olan münasebetlerinde hem sırlarının mahremi, hem de şerikiydi". *Zafername* şairinin 10 teşrin-i sâni 1871 tarihli mektubuna bir göz atalım: "Bu zatı (Suavi'yi) beş on günden beri gücendirdim. Sebebi dahî mâlûmunuz olduğu veçhile refikası olan mâhûdedir. Çünkü buna bir veçhile para yetiştirmek kaabil olmadığından, zavallı biçâre boğazına kadar borca battığı ve dört beş aydan beru bendenizden üç dört bin frank istikraz etmek ısrarında bulunduğu cihetle bundan yirmi gün akdem çâresuz kalup parayı verdim". Paşanın bu eski dost hakkındaki kanaatı iki kelimede billurlaşıyor: meczup ve bişuur (Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Hakkında Bir Araştırma,* Ankara 1979, s. 180-181).

Şimdi de Paris yâranından bir başkasını dinleyelim: Ebuzziya'ya göre, Suavi gerçekten liberaldir. "Aşağı tabakadan bir İngiliz kadını ile evlenecek kadar liberal(!). Hasene Hanım –Ziya Bey'in İngiliz dilberine taktığı ad– iyi olarak Fransızca konuşur ve yazar. Suavi ise ne bir kelime İngilizce söyleyebilir ve ne de Fransızca iki kelimeyi bir araya getirebilir". Bu garip çiftin evi ziyaretçilerle dolup boşalır: Fransızlar, İngilizler... İçlerinde tek yabancı, Türkçeden başka dil bilmeyen Suavi Efendi. "Bu toplantılar 1867

ki, Lewis, V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmak isteyen bu esrarengiz komitenin kuruluşu ile Johnstone'ın Suavi ailesine yaptığı ziyaret arasında yakın bir alâka bulmaktadır.

Aralık'ından 1868 karnaval ayının başına kadar böylece devam etmiş, Şubat gelip de karnaval başlayınca Hasene Hanım da kanat peydahlayarak geceleri karnaval âleminde uçmağa başlamıştır".

Bu hain, bu kadınca dedikoduların gerçekle ne ilgisi var? Bilmiyoruz. Bilinen şu ki eski bir dâvâ arkadaşının namusuna çekinmeden dil uzatan Ebuzziya hatıralarında müşahedelerinden çok kinlerini ve kıskançlıklarını konuşturmaktadır.[6] Bununla beraber Suavi'nin ilmî ciddiyeti hakkında söylediklerini dikkate almak zorundayız: "Suavi'nin en büyük ustalığı Arapça kitaplar için müellif ismi icat etmek, sonra o mevhum müellife bir de kitap telif ettirmek, üçüncüsü de o kitabın ikinci bölümünün dördüncü kısmından bir sayfayı verip, Abdürrafi Kendî Tarik-ül Necat'ında dedi ki... diye uydurduğu ibareyi tercüme eder gibi yazmaktı".[7]

6 Ali Suavi ve dönemi ile ilgili bir kitap yazan Hüseyin Çelik'e göre de, "Ebuzziya, Suavi'nin karısı ile ilgili bazı dedikodu mahiyetinde bilgilere yer verir ki", "bunlar Ebuzziya'nın Suavi'ye karşı takındığı peşin, hissî ve Namık Kemal hayranlığını ön plana çıkaran tavrından kaynaklanmaktadır". Bkz. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, 1994, s. 107.

7 Ebuzziya da Namık Kemal'in kanaatini paylaşır: Suavi, tam bir fikir madrabazıdır, kendine itibar sağlamak için hayali mülakatlar uydurmaktan çekinmez. Ebüzziya'nın verdiği örneklerden birkaçını kaydedelim: "Geçenlerde Londra kibarından bir zatın (tabiî böyle bir zat yok!) konağına davetli gitmiştim.. Bu zat yukarı katta, evrak ile kapısına kadar dolu bir oda gösterip, gözleri yaşla dolu olarak bana dedi ki: Şu evrakı gördün mü? İşte 35 seneden beri Osmanlı hayrına yazmış olduğum kitap ve mektupların müsveddeleridir. O aralık yanımda bulunan İngiliz âlimlerinden biri, kulağıma dedi ki: Şimdiye kadar Osmanlı uğruna kesesinden 40.000 lira (İngiliz altını) sarf etti".

Başka bir hayalî mülakat örneği: "Kendisini ziyaretten az bir zaman sonra diğer bir zata davetle gitmiştim. Bu zat İngiliz kibar ve zenginlerinden olup İslâm'ın ahlâk ve avaidine âşık, sadık bir iyilikseverdir ki, nasihatını yalnız bir hanedana vermeyip, Arab'ta, Türk'te, Hint'te, Çin'de mevcut Müslümanları bir isim altında toplamayı arzu eder. Ve bu arzusunu elde etmek için imkân arayarak kâh İstanbul'a, kâh Arabistan'a, kâh Hint'e, kâh Çin'e seyahat edip dolaşarak maksadı uğruna servetini bol bol harcamakta olduğu iyi haber alanların mâlumudur" (Bkz. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 170-171).

Suavi'nin İstanbul'daki aşinaları da Paris yâranından farklı konuşmuyor. Karısının âşıkı olduğu rivayet edilen İngiliz Sait Paşa için, "fâsid ve ebleh"dir Suavi, *Mirat-ı Hakikat* sahibi Mahmut Celâlettin Paşa'nın hükmü de hayranlık belirtmekten uzak: "müfsid, sefih-i rüzigâr, ebleh-firib" vs.

Şimdi de yabancı dostları dinleyelim. Paul de Regla için Suavi, "mutaassıp, delişmen, kaba bir softa"dır. Gilles Roy, "müteheyyiç ve meczup bir softa" diyor.

Şair güzel söylemiş: "Ehibba şive-i yağmada mebhut eyler âdâyı"!

Paris'den İstanbul'a

Dostlarının ve düşmanlarının şahadeti ile sabit: Suavi Efendi, İncil'i Şerif'in sözünü ettiği "tutumsuz çocuk"tur. Ömrünün dokuz buçuk yılını yad ellerde geçirmiş, sonra sefalete düşerek vatan hasreti ile tutuşmağa başlamıştır. Gurbet ve zillet arkadaşları birer birer yurda dönmüş. Tahta II. Abdülhamit oturmuştur. Aff-ı şahaneye mazhar olmak için her fedakârlığı göze alan Suavi Efendi, *Vakit* gazetesine usul-ü meşveret aleyhinde uzunca bir bend yollar. Bu yazıda sadece hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinden vazgeçtiğini söylemekle kalmaz, ayrıca yeni hükümdara böyle bir şeye katiyyen müsaade etmemesini açıkça telkin eder. Avrupa'da ne politika vardır, ne millet! Parlamentarizm, demokrasi... bunlar büyük dâvâları küçük menfaatlerin ve küçük insanların oyuncağı yapacaktır. Devlet ve politika istikrar ister. Avrupa'da bu istikrar yoktur. İstikrar, Dev-

Zavallı mitoman Suavi yahut korkunç müfteri Ebüzziya!

Suavi'nin "İngiliz gazetelerinden iktibas suretiyle Muhbir'e uydurma haberler koyduğu", "müellifler ve eserler uydurması, hayalî şahısları konuşturması", "hayali Türk dostları yarattığı" hakkında Ebuzziya'nın iddiaları için bkz. Hüseyin Çelik, *a.g.e.*, ss. 109-118.

let-i Aliyye'dedir. Padişah bu coşkun sadakat nümayişlerini mükâfatsız bırakmaz. İstanbul'a dönen Suavi, Paris'teki Suavi değildir artık.

Önceleri iş bulamaz. Sonra İngiltere'de evlendiği bir "zen-i şâhid-i bazar (pazara çıkmış hatun)ın sermaye-i hüsnü" (İ.M.K. İnal, *a.g.e.*, s. 762) sayesinde İngiliz Sait Paşa'nın iltifatını kazanır. Galatasaray Müdürlüğü böyle bir teveccühün eseridir İnal'a göre. Mekteb-i Sultanî'ye yerleşen yeni müdür ilk iş olarak Mekâtib-i Sultaniye Nâzırı ünvanını benimser. Abdurrahman Şeref'i dinleyelim: "Hazırcılardan aldığı yakası düşük ceket ve paçaları yerde sürünür pantolonu ile mektep içinde dolaşması, eski softalık hâlini hatıra getirir ve bâdi-i hande olur idi. İdaresizliği ile, çok bilmişlik iddiası ile intizam ve tedrisatın altını üstüne getirmiştir. Güya muallimesi sıfatıyle Avrupa'dan peşine taktığı bir güzel kadın ile mektepte yatıp kalkmak saygısızlığında bulunduğu cihetle o yolda dahi ayrıca lisana gelmişti".[8]

Ayyuka çıkan dedikodu. Meclis-i Mebusan'a verilen takrir. Sait Paşa'nın himayesi bile Suavi'nin müdürlükten alınmasını önleyemez. Sonra... karanlık günler. Saraya yaltaklanma teşebbüsleri. Hasene Hanım'ın gittikçe artan huysuzlukları. Ne yapacağını şaşıran Suavi. Temas edilen

8 Hain ve rezil bir ifade. "Güya muallime sıfatıyla Avrupa'dan peşine taktığı bir güzel kadın" ne demek? Suavi'nin çileli hayatını bölüşen bu vefakâr İngiliz dilberi Hasene Hanım'dan başkası değildir. Kenan Rifaî için yazılan bir kitapta (*Kenan Rifai ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, 1951) Suavi ile karısı için bambaşka bir imaj sunuluyor: "Kenan Rifaî mektebe girdiğinin ilk senesi, aile, İstanbul'da değildir, çocuk daimi bekâr yazdırılmıştır. Fakat birkaç ay sonra kızamığa tutulur. Mektebin müdürü olan Ali Suavi, babasının yakın dostudur. Hasta çocuğu alıp evine götürür. Bir İngiliz olan karısı, bu son derece zeki ve sevimli misafirden o derece hoşlanır ki onu kırk gün kendi yatağında yatırarak bir ana şefkatiyle bakar. Nekâhat hâline geçtiği günlerden bir gün, artık evin içinde dolaşan çocuk bir ara, Ali Suavi'nin kütüphanesine girer. Müdürün elinde bir kitap olduğunu görünce de ne olduğunu sorar. Suavi: Kur'ân der ve bunun içinde her şey vardır diye ilave eder."

yabancılar, Üsküdar komitesinin kuruluşu, nihayet beklenmedik bir hüviyetle sahneye çıkan elhac Suavi Efendi.

Çırağan Baskını

Basiret gazetesi sahibi Ali Efendi'yi dinleyelim: "21 Mayıs akşamı Suavi'den şöyle bir kâğıt geldi. 'Devlet-i Aliyye'nin dış politikası birtakım güçlüklerle karşı karşıyadır. Ama bunların giderilmesi kabil. Pazartesi günü gazetenizde neşredeceğim makaleyi hem devlet ricali, hem de halk okusun.' Haber gazetemizde çıktı. Okuyucular makaleyi sabırsızlıkla bekliyorlardı. Oysa 23 Mayıs Pazartesi günü Suavi Efendi Filibe, Hasköy ve sair Rumeli ahalisinden.. bin kadar muhacir ile Çırağan Sarayı'na saldırarak Sultan Murat'ı Serasker kapısına götürüp tahta çıkarmağa kalkışmış. Taşkışla'daki taburlar da yardım edeceklermiş. Ama gelenler vaktinden önce hücuma geçtiklerinden taburlar şaşırmış ve mukabele zorunda kalmışlar. Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa yetişmiş, Suavi'yi öldürmüş, teşebbüs akîm kalmış.. Yapılan muhakemede Sultan Murat'ın bendelerinden biri şu ifadeyi vermiştir: İkrar ve itiraf ederim ki bu meselenin zuhur edeceğinden haberdâr idim. Hattâ Ali Suavi Efendi'nin böyle mühim bir işi dört buçuk muhacırla görmek mümkün olmadığını bilerek birçok rical ve erkân-ı askeriyye ile görüşüp ittifak etmiş olduklarını ve kuvvetli bir fırka teşkil eylemiş bulunduğunu biliyor idim. Belki hazır bulunanlar arasında da müşarünileyh ile akd-i ittifak etmiş zevat vardır, böyle mükemmel bir tertibin bir vakit yanlışlığından dolayı neticesiz kalacağını kestirmek için kerâmet sahibi olmak lâzımdı."

Şahit doğru mu söylüyordu? Suavi bu çılgın maceraya atılırken kimlere güvenmişti? Bilmiyoruz. Baskın başarılamamış, olayın tertipçisi ölmüş, beklenen işaret gecikince Sua-

vi'nin karısı tehlikeli evrakı yok etmişti.

Ne var ki Beşiktaş muhafızının sopası yalnız Suavi'nin kelle-i bîdevletini değil, Türk aydınlarının hükümlerini de ikiye ayırmıştır. Hangi ikiye? Devrin tarihçilerine göre Suavi'yi bu kanlı teşebbüse iten yükselme hırsıdır (Mahmut Celalettin, Abdurrahman Şeref). Abdülhamit'e de, Suavi'ye de düşman, Yeni Osmanlılar bu işi padişahla Suavi'nin birlikte tasarladıklarını ileri sürmüşlerdir. Amaçları V. Murat'ı kim vurduya getirip yok etmektir (Ebüzziya).[9]

"Kızıl Sultan"a cephe alan Genç Osmanlıların yeni nesli Suavi'yi bir kahraman-ı hürriyet olarak putlaştırmıştır (Murat Bey). Cumhuriyetin inkılâpçı yazarları için ise, o meşum baskının tertipçisi başveren bir inkılâpçıdır. Kısaca Suavi'yi mesavisinden sıyırıp evliyalaştırmağa kalkışanlar, hakikatı bir yana bırakıp bir masal kahramanı yaratmışlardır. Zira, M.K. İnal'ın kesin olarak iddia ettiği gibi, "bu âdem –hırs ve garaz sâikasıyla– aklına veda etmemiş olsaydı, tâmüşşuur olmayan" Murat'ı tahta çıkarmak gibi tehlikeli bir işe kalkışmazdı. "Bahusus düşman ordularının paytaht kapusunda durduğu öyle dehşetli bir zamanda büyük bir ihtilâl çıkarıp memleketi, ahaliyi ve devleti envâl belâya uğratacak hareketlerde bulunmak ya cinnet yahut ihanet eseridir" (İ.M.K. İnal, *a.g.e.*, s. 778).

9 İ.M.K. İnal, Ebüzziya'nın bu iddiasını kesin olarak reddeder. Abdülhamit V. Murat'tan kurtulmak isteseydi onun hayatını korumaya bu kadar gayret gösterir miydi? Murat, Çırağan vakasından sonra 27 sene yaşamıştır. Suavi, "nefsi için tahayyül ettiği en büyük makamlara değil, en küçük hizmetlere bile Sultan Abdülhamit'in zaman-ı saltanatında nail olamayacağını takdir ederek onu devirmek ve yerine –şuuruna hâkim olmayan– hâkan-ı mahlûu getirip devlet makamlarının en büyüğünü yakalamak ve iclâs ettiği na muradı istediği gibi kullanmak hülyasıyla ve sırf kendi menfaati için bu vak'ayı ihdas ettiği şüphesizdir". (*a.g.e.*, s. 772)

Suavi ve İhtilâl

Suavi'yi ihtilâlci olarak gösterenler ya Suavi'yi tanımıyorlar, ya ihtilâli. İstanbul'a dönen Suavi Efendi, gençlik günâhlarını bağışlatmağa çalışan bir tövbekârdır. Biricik emeli, istikrarın yani Abdülhamit saltanatının devamı olan bir tövbekâr. İnsan ister istemez *Tercüman-ı Şark* gazetesinin 24 Mayıs 1878 tarihli nüshasında yazdıklarını hatırlıyor. Gazete doğru mu söylüyordu acaba? Suavi, Avrupa'da dolandırıcılıkla mı yaşamıştı? Sainte-Pelagie'de yatmış mıydı? Polis marifetiyle Fransa'dan kovulduğu, Londra zabıtası tarafından harice defedildiği, postu yeniden Paris'e sererek birtakım baldırı çıplakları başına toplayıp anarşizm elebaşılığı yaptığı gerçek miydi? Bilmiyoruz.. Ama o hasta ikbalperesti, şuurlu bir inkılâpçı sananların aldandıkları da muhakkak. Evet, Suavi bir nizam tahripçisi, bir keşmekeş unsuru olarak ihtilâlcidir ve belki bu ihtilâlciliği bir ihtilâl-i şuurun kaçınılmaz neticesidir. Ama Suavi'yi ihtilâlcilik tahtına oturtanların hepsi de, namdar birer müstağrip, yani tanınmış birer ilericidir. Bu itibarla iddialarının isabet derecesini tayin için Avrupa'nın ihtilâl'den ne anladığını, ihtilâlle ayaklanma arasındaki farkları bilmek zorundayız.

Önce Lombroso'yu dinleyelim:

"İhtilal tarihin tekâmüle koyduğu ad. Olgunlaşan civcivin kabuğunu kırması. İhtilâlin ayırıcı vasıflarından biri, başarıdır. Embrionun olgunlaşma derecesine göre, hemen veya az sonra gerçekleşecek bir başarı. İhtilâl ağır ve aşamalıdır. Başarısının bir başka sebebi de bu. Yol açtığı iğtişaşlar kısa zamanda sona erer.

İhtilâller yaygın ve geneldirler, bütün toplum katılır ihtilâle. Ayaklanmalar ise bir zümrenin veya birkaç kişinin eseridir. Yüksek sınıflar aşağı yukarı hiçbir zaman ayaklanmaya katılmaz. İhtilâle bütün sınıflar katılır. Bilhassa yük-

sek sınıflar. Tabiî ihtilâl kendilerine karşı yapılmamışsa.

Ayaklanmaların sebebi çok kere mahallî veya şahsîdir. Saman alevi gibi yanıp sönerler. Geri kalmış kavimlerde sık sık görülürler. Katılanlar namuslu kimselerden çok ayak takımıdır. İhtilâller ileri ülkelerde görülür. Daima çok ciddî sebebler ve yüksek idealler uğruna yapılır. İhtilâl, düşünen sınıfların eseridir. İşe yalnız kol karışıyorsa ihtilâl değil, iğtişaş vardır.

Ayaklanmada, failler ölünce ayaklanma biter. İhtilâlde, kahramanlar öldükten sonra ihtilâl gelişir.

Kısaca: İhtilâller fizyolojik bir olaydır, ayaklanma patolojik. İhtilâl hiçbir zaman bir suç değildir, ayaklanmalar daima suçtur".

Şimdi de bir başka uzmanı konuşturalım:

"İhtilâl, köklü ve temelden doruğa bir tahavvül; bir düzen, bir yönetim, bir ruh değişikliğidir. Beşerî ve içtimaî bir kurtuluş hareketidir. Gerçek ihtilâlci siyasî ve içtimaî adaletin yani daha üstün bir siyasî ve içtimaî nizamın emrindedir. Şiddetten nefret eder. İhtilâlci için insan hayatı, insan haysiyeti en mukaddes mefhumlardır. Şiddete başvuruyorsa, istemeyerektir, kendini korumak içindir... İhtilâl bir felsefeye, bir dünya görüşüne dayanır. İhtilâlci hayatını bir dâvânın, bir mukaddesin emrine veren adamdır" (Charles Rappoport).

Bu yazılanların ispat ettiği hakikat şu: Çırağan baskınının ihtilâl ile, Suavi'nin ihtilâlcilikle uzak yakın bir alâkası yoktu. Nihayet sefalet ve ümitsizliğin ilhâm ettiği bir çılgınlıktır bu. Yahut da yabancı bir devlet tarafından desteklenen, beklenmedik tesadüfler yüzünden başarısızlığa uğrayan bir tertip. Belki de en doğrusu her iki saikin imtizacını kabul etmek.

Suavi hasta bir adamdı: Tedirgin, dengesiz, birden alevlenen bir mizaç. Babasının da normal bir insan olmadığı kendi itirafları ile sabit: Babam.. "haksızlığı gördüğü zaman sabrı yanar, ateş kesilir. Hattâ haksızlık eden bazı ehibbasına tokat atmış ve hattâ bazısının kafasını yarmış".

Suavi'nin hayatı hakkında pek az şey biliyoruz. "Cön Türk Tarihi"nde anlattıkları garip çelişkilerle dolu.[10] Hazret aynı zamanda hem Hicaz'da, hem İstanbul'da, hem Bursa'da, hem de Simav'da bulunmaktadır.[11] 127 kitap yazmıştır. Şebbak-ül Ulûm adlı eseri bir ilimler hazinesidir, "satr-ı vâhidde yirmi bir fenni câmi" bir eser. İslâm irfanını bütünü ile hıfzetmiş olan o "allâme" ateşli bir vaizdir de. Dinleyicileri telakati ile büyülediği Namık Kemal'in şahadetinden de anlaşılıyor: "bu zât nevzuhurân-ı irfânın ziynet ve mefharetidir. Temiz hâfıza, sür'at-i intikal, nâtıka, kuvve-i kalemiyye gibi birçok hasâyis-i nâdireyi, her biri bir fâzıla, sermâye-i mübahat olacak derecede câmi olduktan başka henüz sinni otuz raddelerinde iken maarif-i İslâmiyyenin her cihetine ihata ve Fransızca ve Rumcaya dahî vukuf hâsıl eylemiştir".[12] Vaazlar, tetebbuat ve ekâbir konakları. Kıyafetine büyük bir itina gösteren genç Suavi o devrin en sevilen hocalarından biri.

Genç Osmanlıları tanımaz Suavi, onlara karşı en küçük bir muhabbeti yoktur. Samipaşazâde Hasan Bey'i dinleyelim: "Cemiyet hakkında Suavi Efendi merhumun da hüsnü itikadı yok idi. Hattâ sâika-i şebab ile cemiyete duhûl arzusunda

10 Ali Suavi, 1869'da Paris'te yayımladığı *Ulûm* gazetesinde "Yeni Osmanlılar Tarihi" başlığı altında kendi hayat hikâyesini tefrika etmiştir. Bkz. Hüseyin Çelik, *a.g.e.*, s. 41.

11 Hüseyin Çelik'in Behice Kaplan ve Cemil Meriç'le ilgili eleştirisi için, bkz. *a.g.e.*, s. 56.

12 F.A. Tansel, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, cilt 1, Ankara 1967, s. 75.

bulunduğumu istişare yolunda söylediğimde tâkip ettikleri hedef makbul değildir diyerek beni men'etmişti".

Filip Efendi *Muhbir* gazetesini bu sıralarda (1867) çıkarmaya başlar. Gazete, Millet Meclisi aleyhindedir.[13] Suavi de *Muhbir*'in yazı ailesindendir. *Muhbir*'de Genç Osmanlıları ihbar eden bir yazı çıkar. Bu yazının Suavi tarafından kaleme alındığı söylenirse de aslı yoktur. Ne var ki hoca efendinin Avrupa'dan gelen hürriyetçi fikirlerle başı hoş değildir.[14] Bir kelimeyle tam bir Müslümandır. Ayrıca *Muhbir*, Mustafa Fazıl Paşa'nın *Nord* gazetesine verdiği bir mektubu ter-

13 İstanbul'da basılan yabancı gazeteler... çoktan beri Devlet-i Aliyye Hükümetinde dahi intihap usulünün icrasını ve bir Millet Meclisi açılmasını tasvip ederek ve herkes aklına geleni söyleyerek yazıyorlar. Ve Türkçe gazeteleri böyle faydalı işleri yazmadıkları için pek tâyıp ediyorlar. Lâkin o gazetelerin müelliflerine bir sual edelim. Acaba onlar Devlet-i Aliyye nedir ve şeriat ve kanunu nasıldır ve taşraların ahvâli ve halkımızın istidadı ne raddelerdedir biliyorlar mı? Eğer o gazeteler biz Devlet-i Âliyye'nin kanunu ve halkının ahvâlini biliyoruz, derlerse yine soralım ki kanunda mı bir kusur görüyorlar, yoksa icrasında mı? Eğer kanunda görürlerse neresindedir? Kangı bende râcidir? Tâyin edip bize dahi göstersinler. Zannederiz ki kanunda hiç kusur bulamazlar. Çünkü vilâyet nizamnâmelerine bakıldığı halde köylüler için bile meclislere âzâ intihabına hakk-u selâhiyet verilmiştir ve düsturda yazıldığına göre kazalarda ve köylerde neler vuk'u buluyor, zulüm veya adâlet mi oluyor, vilâyet meclisi âzâsından her biri şifahen veya tahriren tahkik etmekle ol veçhile valilerin işlevine müdahale eyleme mezuniyet ve belki de memuriyet verilmiştir. Ve herkes hakkını arayabilmek için bunların emsâli nice ruhsatlar itâ olunmuştur..." (*Muhbir,* 1283, no. 27).

14 Yazının başlığı: Serbazlık. "Beyoğlu'nda Fransız lisanı üzerine tab olunan 'Courrier' nam gazetede yazıldığına göre, Rusya'da serbazlık efkârı günbegün ilerlemekte imiş. Zadegân ve ne kadar akıllı adam var ise serbazlık taraftarıdır. Me'murin-i devlet ise bunun aksinedir. Bu iki taraf beyninde olan mücadele bir vakit devam ederse de nihayet serbazlık tarafının galebe çalacağında şüphe yoktur. Ve şimdiden vilayet meclisleri bir millet meclisi teşkilini talep ediyorlar.

Serbazlık demek, Avrupalılar ıstılahatınca herkes şeriat ve kanun huzurunda müsavi tutulup kimsenin hakkı zâyi edilmemek ve âlâ ve ednânın hâkimi kanun olup ehliyetli memurlar yalnız kanunun icrası ve hâdimi olmaktır. İşte Avrupalıların serbazlık veyahut hürriyet dedikleri mesele İslâm lisanında adalet ve insaf olunmak demektir. İstanbul'da basılan Fransızca ve Ermenice gazetelerin üç beş günden beri yazdıklarına göre İstanbul'da dahi serbazlık talebi için ehl-i İslâm'dan bir cemiyet teşekkül etmiş. Hakikatı bilemiyoruz. Sıhhatle haber alır isek ileride yazarız".

cüme ve neşreder. Bab-ı Ali bu işi Suavi'nin yaptığını sanır. *Muhbir*'in daha sonraki neşriyatı da aleyhinde bir hava yaratır, gazete bir ay kapatılır. Suavi Efendi de, Namık Kemal ve Ziya Bey'ler gibi, İstanbul'dan uzaklaştırılır. Fazıl Paşa, Kastamonu'da çile dolduran genç ikbalperesti Paris'e çağırtır. Bu umulmadık fırsat Suavi'ye yeni bir hayatın kapılarını açmaktadır. Paris.. Meçhul bir dünyanın büyüsü. İdbar ile ikbal arasında rakseden hayat. Yeni bir medeniyeti kavramak ve benimsemek güçlüğü. Dâvâ arkadaşlarıyla anlaşmazlıklar... Kıskançlık. Rekabet. Karşılıklı suçlamalar.

Çevresindekiler saraydan geliyorlardı, arkalarında bütün bir bürokrasi, bütün bir içtimaî nizam vardı, korunduklarını biliyorlardı. Kurulu düzenin birer parçasıydılar; şımarık, isyankâr ama halis birer parçası. Suavi halktan geliyordu, halktan yani imtiyazsız kalabalıktan. Kendi gücüyle yükselmek zorundaydı. Evlatlarının şımarıklığına kolayca göz yuman havas, bir kâğıtçının oğlunu kolay kolay affetmez. Zavallı Suavi Efendi! Her mâbedin eşiğinde sabahladı, her kapıyı yumrukladı ve istikbalinden hiçbir zaman emin olamamanın korkusu içinde çırpındı durdu. İçtimaî bir zümre tarafından desteklenmeyen azgın bir ikbal hırsı. Suavi'nin en büyük günâhı yoksulluğudur, yoksulluğu ve sokaktan gelişi. Gerçi Ahmet Midhat'la Naci de karanlıktan gelirler, yani onların da arkasında ne saray vardır, ne Bab-ı Ali. Ama birincisi iştihalarını inzibat altına alacak kadar sağlam bir irade, ikincisi küçük tatminlerin adamıydı. Ve Suavi'nin karşılaştığı iğvalardan uzaktılar. Kendi ülkelerinde kalmak, korumuştu onları.

Suavi de bir insandı, uzviyetiyle ve ruhu ile aç bir insan. Balzac'dan çok Dostoyevski'ye lâyık bir kahraman. Çevresini tezatlarıyla rahatsız ediyordu, tezatları ve zaaflarıyla. Ele avuca sığmayan bir zekâ, kanma bilmeyen bir tecessüs ve kendini beğeniş. Evet, Suavi de bütün psikopatlar gibi kendi kendine hayrandı.

Suavi bir arayış ve çırpınıştır. Yazar olarak başlıca kusuru: üslupsuzluk. Bence edebiyatımızda en yakın ruh arkadaşı, Beşir Fuat. Biri maktul, öteki müntehir. Tanpınar'ın teşhisi yerinde: Başveren inkılâpçı bir megaloman, bir "persécuté maniaque"tır. İyi ama entelektüelin de başka tarifi var mı?[15]

15 Şerif Mardin'in 1962 yılında Princeton Üniversitesi'nde yayımlanan ve 34 yıl sonra Türkçe'ye kazandırılan çalışmasında Ali Suavi'ye ayırdığı bölüm ile (Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* çevirenler Mümtazer Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, "Ali Suavi: Partizan" ss. 399-425), Hüseyin Çelik'in, 1991 yılında İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim dalında kabul edilmiş doktora tezinin 1994 yılında basılmış, geniş kapsamlı araştırması (Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi,* İletişim Yayınları, İstanbul 1994) Ali Suavi ve dönemi ile ilgili önemli kaynaklardır.

Şerif Mardin'e göre, Suavi'nin isyan teorisi, sosyal adalet ve baskıya karşı direnme fikirleri, aileden mirastır. "Hiç şüphe yok ki Suavi'nin düşüncesinin bu yönünün kaynağını Osmanlı loncaları vasıtasıyla aktarılan eşitlikçi halk geleneğinde aramak gerekecektir"... "Suavi gibi şahıslar tarafından Osmanlı başkentinin ayağa kaldırılmasının sebebini de, bu lonca geleneğinin mirası olan saldırgan/eleştirici ruh (esprit frondeur)ta aramak lâzımdır" (Ş. Mardin, *a.g.e.,* s. 425.)

Hüseyin Çelik, Suavi'nin "çok atak, fevri, her an galeyan halindeki 'impulsif' mizacıyla birçok devlet, siyaset ve kültür adamı ile bozuşmuş ve bu yüzden pek çok düşman kazanmış" olduğunu yazmaktadır (*a.g.e.,* s. 693-694). Çelik'e göre, Suavi önce "hararetli bir meşrutiyet müdafii"dir, 1867'de "tam mânâsıyla ihtilalci"dir. 1876'da "Osmanlı-Rus Savaşının getirdiği millî felaket, onun 'Mekteb-i Sultanî'deki müdürlükten alınmasından kaynaklanan ferdi felaketiyle birleşince, o, şuur altında yatışmış olarak duran ihtilâlci tavrını tekrar takınmış ve Çırağan Sarayı'nı bu ruh haleti içerisinde iken basmıştır" (*a.g.e.,* s. 695).

ANARŞİ DEĞİL ANOMİ

Önceleri sosyal bir "olgu"ydu anarşi; keşmekeş, başsızlık, hükümetsizlik. Simgesi: Öfkeli bir kadın.. Gözleri bağlı, saçları dağınık, entarisi paramparça ve ayağının altında: Kanun. Sol elinde yanan bir çıra, sağ elinde hançer. Yerde kırılmış bir asa ile bir boyunduruk. Dipte döğüşen mızraklılar ve uzakta alevler içinde bir şehir. (Bkz. J.B. Boudard, *İconologie*, Viyana, 1766). Hukukçuya göre "Sosyal bir kaos, düzenin ve güvenin yıkıcısı" (Portalis). Devlet adamı için, "mutlakiyetin habercisi" (Napolyon). "Politikanın amacı anarşisiz hürriyet, istibdatsız düzen" ama böyle bir rüya gerçekleşebilir mi?

XVIII. asır oldukça karamsar: "Her hükümet ya istibdada kayar, ya anarşiye". Geçen asrın liberallerine göre, bu hüküm yalnız mazi için geçerli. İnsanlık şuurlanmıştır artık; anarşi hâlâ yaşıyorsa sorumlusu: meşrutiyet. Egemenlik hakkının sınırlanmadığı, görev ve yetkilerin kesin olarak belirlenmediği, zıt prensiplerin anayasaca meşru sayıldığı ülkelerde gerçek bir iktidar yoktur; ne güvenden söz edilebilir, ne otoriteden; rekabet vardır, sürekli bir savaş vardır,

anarşi vardır. İktidar bütün olarak halkın temsilcilerine devredilince anarşi sona erecektir (*Dictionnaire Politique,* Pagnerre, Paris 1860).

Yıllar geçmiş, burjuva demokrasisi kurulmuş, ama bu kehanet gerçekleşmemiştir.

1789 İhtilâlinden sonra "Jironden"lerin siyasî rakiplerini yermek için kullandıkları "anarşist" 1840'dan itibaren öğünülecek bir vasıf olmuştur. Hayalî bir adalet nizamına gönül verenler de, ferdî hürriyetlerin coşkun sevdalıları gibi o bayrak altında toplanır. Her cinayeti kutsallaştıran bir ütopya olur anarşizm, zorbalığı, sömürüyü kökünden kazıyacak bir "açıl susam açıl" olur.

Anarşi ve Tenkili

XIX. asır sona yaklaşırken bir avuç tedhişçi Avrupa'ya kâbuslu günler yaşatıyordu. Anarşinin tırpanı, taçlı başları olgun meyvalar gibi koparıyor; anarşist fikirler politikadan edebiyata sıçrıyordu. Sosyal bir tehlike olmuştu anarşi. Tanınmış ceza hukukçusu L. Garraud'nun *Anarşi ve Tenkili* (*L'Anarchie et la Répression*, 1895) adlı eseri hem geniş bir bilginin, hem ciddî bir endişenin mahsulüdür.

Garraud'ya göre, çağdaş toplumları tehdit eden iki hastalık var: Sosyalizm ile anarşizm. İkisi de, *İçtimaî Mukavele*'den doğan Büyük İhtilâl itizalinin (hérésie) çıbanları. Gerçi sosyalistlerle anarşistler, gerek propaganda tarzları, gerek davranışları bakımından oldukça farklıdırlar. Hattâ birbirlerine zıt oldukları da söylenebilir. Ama bunlar iki düşman kardeş. Her ikisi için de toplum kalabalığın iradesine boyun eğer. Dayandığı hiçbir sabit prensip yoktur. Anarşistlere göre, kardeşlik ve adalet rüyaları, yalnız "tabiat hali"nde gerçekleşebilir. Rousseau için, tabiata dönüş bir hareket noktasıydı, anarşistler için toplumların hedefi. Bugünün anarşizmi, "sosyalist bir anarşizm"dir, hür toplulukların ortak mülkiyeti peşindedir.

Bu düşünceler yeni değil, hukukçuya göre... Tarihin bütün çağlarında kâh gizli, kâh açık olarak sahneye çıkmışlardır. Beşerî çılgınlığın nesilden nesile aktarılan mirası. Ama sosyal düzenin temellerine karşı girişilen kavga, hiçbir zaman bu kadar cihanşümul, bu kadar tehlikeli olmamıştır. Evet demokraside bütün inançlar tartışılabilmeli ama inanç olarak. Herhangi bir dâvâyı müdafaa eden, felsefî bir sorumluluk yüklenir, cezaî bir sorumluluk değil. Düşmanlarımızın inançları da, hayalleri de hürmete şayandır. Hakikat hiçbir zümrenin tekelinde değildir ve hiç kimse düşüncelerini zorla kabul ettiremez. "Bugün herkes ateizmi de, komünizmi de, kolektivizmi de, anarşizmi de, beynelmilelciliği de rahatça savunup yayabilmeli. Bu görüşler belki abes, muhakkak ki tehlikeli; ama düşünce olarak meşru... Düşüncenin hakları toplumun korunmasından önce gelir; çünkü fikirler arasındaki çatışma ve çarpışma ilerlemenin vazgeçilmez şartıdır. Toplumlar birbiri ardından ilmî, siyasî ve dinî nasları cezaî müeyyidelerle korumaktan vazgeçmişlerdir. Kanun itizal diye bir suç tanımıyor artık; siyasî ve içtimaî nasları cezalandırabilir mi? Yumrukla karşı konamaz düşünceye, itizal yasaları hortlatılamaz. Sosyalistlerle anarşistleri istediğiniz kadar cezalandırın, sosyalizmle anarşizmi yok edemezsiniz. Tarih düşünceye karşı girişilen başarısız savaşlarla dolu. XIX. asrın sonunda aynı tecrübeleri tekrara kalkışmak ne kazandırır?"

Yazar abeslerden kurtulmak için hakikatin, mantığın ve sağduyunun kuvvetine güvenmektedir. "Ama dokunulmaz saydığım bu doktrinlerin yanında eylemler de var; önlenmesi, bastırılması gereken yalnız onlar" diyor. Toplumu ateş ve kanla günâhlarından kurtarmak isteyen bu aşırı hayalperestlere karşı toplumun kendini koruması meşru değil mi?

"Sosyalistler kütle hareketlerinden yanadırlar. Kanunlar kütle hareketini önlemek için tedbirler almıştır. Anarşistlerin metodu başka: Ferdî tedhiş. Anarşist eylemin başlıca amacı, çağdaş medeniyetin iki temeline, yani ferdî mülkiyetle insan hayatına kastetmek.

Sosyalizmlerin zaferine inanmak aklın ve sağduyunun hezimetine inanmaktır. Ama hükümetler ellerini bağlayıp felâketlerin kopmasını bekleyemezler. Hepimiz bu barbar istilâsına karşı tetikte olmak zorundayız. Öyle inanıyoruz ki, mevcut kanunlarla sosyalizm tehlikesini önlemek kabildir. Yeter ki onları lâyıkıyla kullanabilelim. Anarşistlere aynı yumuşaklığı gösteremeyiz. Anarşist milletlerarası bir suçludur, korsan gibi ve bütün medenî milletler tarafından takip edilmelidir."

Hukukçuyu, tavsiye ettiği tedbirlerle baş başa bırakalım. Şu kadarını söyleyelim ki "evliyâ-yı umur" efendilerimizin bu kitaptan alacakları büyük dersler vardır. Yazımızın mihveri siyasî ve içtimaî bir düşünceler bütünü olarak anarşizmdir. Anarşiyi "gürültülü bir nümayiş vesilesi veya kimya tecrübeleri için bir fırsat" sayanların çılgınca eylemleri konumuzun dışındadır.

Kamuslar Arasında Bir Gezinti[1]

Asrın başlarında yayımlanan Fransızların *Büyük Ansiklopedi*'si, anarşizmi şöyle tarif ediyor: "Her baskıya, her disipline, her hükümete, her devlete, her iktidara, her otoriteye açılan, bir savaş... Bütün şekilleriyle siyasî, manevî, iktisadî baskının kaldırılması, hükümetlerin organizmalar içinde erimesi, hâkimiyetin yerine serbest anlaşmaların geçmesi... Emek, hiçbir dış güce boyun eğmeyecek, insan kendi kendine teşkilâtlanacak ve tam bir bağımsızlık içinde yaşayacak; ehliyetine göre üretecek, ihtiyacına göre tüketecek (*La Grande Encyclopédie*, 31 cilt, Paris 1885-1892)

1 Daha önceki baskılarda dipnotunda yer alan bu bölümü metinle kaynaştırdık.

Aynı yıllarda çıkan bir iktisat sözlüğüne göre (*Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique par Say et Chaillet*, 2 cilt, 1900) "İhtilâlci anarşizmle, demokratik sosyalizmin kökleri bir: İşçi sınıfının acıları. İkisi için de sefaletin sorumlusu: Çağdaş toplum.

Sosyalizm, kurulu düzenin eleştirisi. Anarşizm, sosyalizmi de eleştirir. Yani eleştirinin, eleştirisi. Gerçi sosyalistler de otoriter devleti reddederler. Despotik devlete, Tanrı-devlete düşmandırlar. Devletin yerine toplum geçmelidir. Kullandıkları esrarlı formül şu: Kişilerin hükümeti yerine, eşyanın yönetimi (Engels).

Ama anarşistler devleti toptan reddederler. Mühim olan kişinin mutluluğu. Hürriyet olmadan mutluluk gerçekleşemez. Demokrasi, yani halkın hâkimiyeti başka, siyasi hürriyet başka. Demokraside halk, iktidarını memurlara devretmek zorundadır, demek ki hep insanoğlunun hükümeti, hep keyfilik" (Proudhon).

Altmış yıl sonraki bir lügata başvuralım: Lalande'in meşhur *Felsefe Lügatı* (1960). "Anarşi: a) Karışıklık (daha çok düzenleyici bir otorite yokluğundan doğan nizamsızlık), b) Birçok nevileri olan siyasî meslek. Hepsinin de ortak yönü: Ferde yukarıdan kabul ettirilen her çeşit devlet teşkilâtının reddidir. Bu mânâda bazan 'an-archie' olarak yazılır. Bazan da 'anarchisme' kullanılır ki daha doğrudur. Böylece karışıklık mânâsına gelen mefhumla siyasî anarşi ayırdedilmiş olur..

Anarşist mesleklerin ortak yönü, medenî kavimlerin yakın bir gelecekte devletsiz yaşayacakları inancıdır. Godwin, Proudhon, Stirner, Tucker devleti kayıtsız şartsız reddeder. Tolstoy devleti mutlak olarak değil, medenî kavimlerin yakın geleceği için reddeder. Bakunin ve Kropotkin için devrim, yakın bir gelecekte devleti ortadan kaldıracaktır.

Devrimci doktrinler de ikiye ayrılır: a) Direnişçiler (Tolstoy), b) İsyancılar (Stirner, Bakunin, Kropotkin).

Anarşist doktrinlerin üzerinde birleştikleri bir başka nokta: Üretim ve emeğin kendiliğinden düzenleneceğine inanışları. Onlar da Fourier gibi her şeyin (çekim sayesinde) tıkır tıkır işleyeceğini söylerler. Bir kelimeyle hepsi de iyimserdir" (Lalande André, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris 1960).

Suavet daha aydınlık (*Dictionnaire Economique et Social*, Paris 1969): "Anarşizm bir hareketler ve doktrinler bütünü; hepsinin ortak ve ayırıcı vasfı, ferdî değerlerin yüceltilmesi ne netice olarak otoritenin reddi. Otorite halk üzerinde bir baskı ve sömürü aracıdır.

Kısmen Rousseau'ya (*İçtimai Mukavele)* ve Hegel'e (insanın dinî, siyasî, iktisadî vs. yabancılaşmalarla savaşı) dayanan anarşizm, XIX. asrın ikinci yarısında geliştirildi. Liberalizmi –hemen hemen Marx'la aynı açıdan– eleştirir anarşizm: Bütün vatandaşları kanun önünde eşit kılan 1789 İhtilâli, onlara gerçek bir eşitlik, iktisadî eşitlik kazandırmamıştır. Şu halde devletin yerini fertler arasında yapılacak sayısız anlaşmalar almalı, içtimaî münasebetleri onlar düzenlemelidir. Mevcut devletler bir federasyon içinde toplanmalı; mülkiyet tasarruf'a (possession) dönüşmelidir. Liberal düşüncelerin mübalağası olan mutlak bir ferdiyetçilik adına otoriteyi yeren anarşistler, otoritenin iktidardan doğduğunu görmezlikten gelirler; bir takımı (Rus anarşistleri gibi) işi yöneticilere karşı suikast tertibine kadar vardırır.

Anarşizm, Rusya'da, İspanya'da, Fransa'da önemli bir rol oynadı. Siyasî bir parti içinde mücadeleyi reddeden anarşistler daha çok sendikalar içinde kavga verdiler. Anarko-sendikalistler; sendikaların politika dışı kalmasından ve genel grevden yanaydılar.

Ahlâk bakımından çok titiz olan ve insanların hürriyeti

için savaşan anarşistlerin, siyasî hayata katılmamış olmaları üzücüdür."

Şimdi de bir sosyoloji kamusuna göz atalım (*La Sociologie,* J. Caseneuve ve D. Victoroff başkanlığında bir heyet, Paris 1970): "Anarşi de, demokrasi veya despotizm gibi bir aynadan bir aynaya aksedercesine hem bir ülkenin durumunu, hem ideal bir toplumu, hem siyasî bir mesleğin tarihçesini ifade eder... Rousseau'nun, 'tabiatta iyi ve hür olan insan' inancından yola çıkan anarşizm, tarih içinde üç akıma ayrılır: Hıristiyan anarşizmi, Tolstoy'un öncülüğünde Çarlık Rusya'sında gelişir. Ferdiyetçi anarşizm, piri Max Stirner. Komünist anarşizm. Proudhon, amaçlarını açıkça belirttiği için, bugün de, anarşizmin en büyük nazariyecisidir. 'Yönetilmek, yetkileri de, bilgileri de, faziletleri de olmayan yaratıklar tarafından gözaltında bulundurulmak, casuslanmak, sürüklenmek, onların kanunlarına boyun eğmek, kurallarına lebbeyk demek, güdülmek, tartaklanmak, damgalanmaktır...' Proudhon için devlet bir vahimedir, hür bir zekâya düşen vazife bu vahime'yi müzelere ve kütüphanelere kapatmaktır.

Anarşist toplum olur mu? Anarşiyle toplum çelişen iki mefhum; bununla beraber, çeşitli unsurların terkibinden doğan anarşist bir toplum düşüncesi, zamanımızda da ütopyacı fikirlerin ve eylemlerin kaynağı olmakta devam ediyor".

Kamuslar arasındaki bu gezintiyi *Larousse*'un son sözlüğüyle noktalayalım: "Anarşi, ferdin her türlü hükümet vesayetinden uzak kalmasını isteyen siyasî ve içtimaî meslek".

Meydan-Larousse bu tarifin altına şu bilgileri ekliyor: "Anarşi, Türk Ceza Kanunu madde 141/2'ye göre suç sayılır. Adı geçen maddeyle, devletin siyasî ve hukukî temel nizamlarını topyekûn yok etmek gayesini güden cemiyetleri, her ne ad altında olursa olsun, kurmaya tevessül eden-

ler veya kuranlar veya bunların faaliyetlerini tanzim, sevk ve idare edenler veya bu hususta yol gösterenlerle, bu gaye için her ne suretle olursa olsun propaganda yapanlar cezalandırılırlar".

Anarşizm Bir Ütopya mıdır?

Andrew Hacker'e göre: "anarşizm bir ütopyadır, bunun için de bir avuç insanın iltifat ettiği bir mezhep olarak kalmıştır. Dayandığı ana fikirleri teker teker öteki ideolojilerde de bulmak kabil. Liberalizm gibi kişiyi göklere çıkarır; devleti lüzumsuz bulur; toplumda tabiî bir ahenk kurulmasından yanadır. Sosyalizm ve komünizm gibi özel mülkiyetin aleyhindedir, kapitalist düzeni destekleyen devlete ateş püskürür. Devrim yoluyla değişikliği kabul eder, komünizm gibi. Eşitlik üzerine görüşleri demokratlarınki ile bir. Klasik tutucularla beraber sanayi toplumuna karşıdır. Ama bütün bu temayüllerin toplamıdır anarşizm. Anarşist kredo, otoriteye karşı gelenleri büyülese de doktrinin bütünüyle tanıştıktan sonra, pek az kimse bağlı kalabilir anarşizme.

Anarşistler her şeyin birden gerçekleşmesini isterler. Evet, en çok önem verdikleri, kişinin her türlü baskıdan kurtulması ve hürriyete kavuşmasıdır. Ama sosyal organizmanın ahengine de aynı ölçüde değer verirler. Devrimci şiddet lüzumludur derler ama komünistlerden farklı olarak devrimin hiçbir organize partinin veya liderlerin işine yaramamasını savunurlar. Devrim sonrası toplum, kimsenin görmediği ve tanımadığı bir toplum olacak, kanunsuz, devletsiz, otoritesiz bir toplum; bu toplumda şahit olmadığımız bir insan doğacak ve işitilmemiş kabiliyetlerini geliştirecektir.

Anarşizm bir ütopyadır. Ne var ki öteki ütopyalara benzemez. Yalnız amaçları değil, bu amaçları gerçekleştirecek araçları da dikkate alır. Ama bütün ütopyalar gibi ciddî bir

nazariyeden çok –hiç değilse kısmen– zihnî bir davranıştır. İnsan, münasebetlerinde baskıdan vazgeçebilir mi? Devrimin mutlaka bahtiyar bir dünya yaratacağı nereden belli? Bir diktatörün iktidara kurulmayacağı nasıl garanti edilebilir? Sağduyuya dayanan bu itirazlardan hiçbiri, anarşik direnişin temelindeki isyan duygusunu çürütemez.

Anarşizm de bütün ütopyalar gibi bugünkü sosyal münasebetlerin eleştirisi ve dikensiz bir gül bahçesi hayalidir.

Ne olursa olsun anarşizm, insanların yaşadıkları hayat tarzından tedirgin olduklarını belirten bir isyan ve ızdırap çığlığıdır" (*Encyclopedia of the Social Sciences*, The Mc Millan Company 1949).

Anarşi ve Liberalizm

Bazı yazarlar anarşinin hudutlarını genişlettikçe genişletirler. Onlara göre "devlete karşı fert"in haklarını savunan Herbert Spencer bile anarşisttir. Filhakika Spencer: "Hükümdarın ilahî hakkı yerine parlamentonun ilahî hakkı geçmiştir" diye isyan eder. Gerçekte terakkinin tek kaynağı vardır: Fert hürriyeti. Herkes kendi işini başkalarından iyi bilir. Devlet ne ehliyetçe, ne zekâca fertlerden daha üstün. Fertler devletin vesayetini kabul edeceklerine, zevklerine, menfaatlerine göre topluluklar kurmalıdırlar: İşçi, sanayici, tüccar, bilgin, sanatçı toplulukları. Devlet karışmamalı fertlere.

Biliyoruz ki bu düşünceler liberalizmin ana temelleri; anarşizmin hareket noktası da onlar; aralarındaki fark şu: Liberal mektep, devleti ortadan kaldırmak değil, sınırlamak ister; ona göre devletin iki görevi vardır: Ülkeyi dış saldırılardan korumak; içte de adaleti sağlamak. Bir kelimeyle bu mektep mandaren devleti reddeder, jandarma devletten yanadır. Anarşist mektep, jandarma devleti de kabul etmez. "Bırak yapsın"cılara göre hükümet ne kadar kısıtlanırsa, iş-

ler o kadar iyi gider. Anarşistler, böyle bir baskıya ne lüzum var derler; en iyi hükümet hükümetsizliktir; istibdat herhangi bir devlet şekli değil, devletin özüdür; devlet adaletsizliğin, baskının, tekelin somutlaşmasından başka ne? Liberallere göre (Spencer gibi) kanunların çokluğu hayra alamet değildir. "Toplumlar cahil, kafalar gelişmemiş ise kanun çoğalır, insanlar her şeyi mevzuattan beklerler" (Dalloz).

Kropotkin'e sorarsanız; "İnsanlığı yöneten milyonlarca kanunu üç zümreye ayırabiliriz. 1) Mülkiyeti koruyanlar, 2) Hükümeti koruyanlar, 3) Kişiyi koruyanlar. Yani ciddî bir araştırmanın sonucu şu: Bütün bu kanunlar gereksizdir; zararlıdır, şiddetin, bâtıl inancın çocuğudurlar; keşişin, hükümdarın ve zengin toprak sahibinin çıkarı için konulmuşlardır. Yakmalı bütün yasaları. Anarşi, insanı olgunlaştıracak, yüceltecektir; herkes herkesin hürriyetine saygı gösterecektir. Dışarıdan gelecek saldırıları da, daimî ordular değil, halkın kendisi püskürtecektir. Devletin kamçısına ihtiyaç yok. Hele baskı düzeni son bulsun, insanlar kendi aralarında anlaşır; birlikler kurulur. Fourier doğru söylüyor: Çakıl taşlarını bir kutuya koyun, hemen yerleşirler, hem de özene bezene yerleştireceğinizden çok daha iyi. İnsanlar da öyle, kendi başlarına bırakılırlarsa daha iyi teşkilâtlanırlar; ama bu teşkilâtlanma aşağıdan yukarıya olmalıdır; devletin merkezîleşmesi gibi yukarıdan aşağı değil. Hür fertler bağımsız komünalarda toplanır; komünalar bölgeler arası komüna federasyonlarında, onlar da milletler arası büyük federasyonlar halinde biraraya gelir. Kısaca, anarşi düzenin kendisidir..."

Böyle düşünenler daha çok ferdiyetçi anarşistler: Bilhassa Amerikan mektebi. Amaçları, iktisadın ve sosyal adaletin dürüst prensiplerini yaymak. Sabırsız değildirler, zor kullanmağa kalkışmazlar. Carlyle gibi düşünürler: Şiddeti adaletin emrine vermek yanlıştır. Şiarları: Pasif direnme. Ferdi-

yetçi ve barışçı anarşizm, hükümet müdahalesini kabul etmeyen ve bu prensibi sonuna kadar götüren tek anarşizmdir. En tanınmış temsilcisi: Thoreau.[2]

Britannica Ansiklopedisi (1970), anarşistleri şöyle sınıflandırıyor: "Anarşistlerin çoğu kendilerini sosyalist sayarlar. Bununla beraber büyük ekseriyet, sosyalistlerden de, liberallerden de ayrılır. Çünkü hem kanunları, hem hükümeti reddeder. Çoğu devrimcidir ama kullandıkları metot öteki devrimcilerden farklıdır. Barışçı olanları da vardır: Thoreau, Tolstoy, Gandi gibi. Bunlar, örnek olmak, inandırmak, zora başvurmamak (ahimsa) ve medenice direnmek yoluyla başarıya ulaşmak isterler... Birtakımı da kitle eylemlerinden yanadır: Ne şiddetten çekinir, ne devrimden, ne iç savaştan. Küçük bir kısmı da, tedhiş gibi, suikast gibi ferdî eylemleri benimser. Hakikatte anarşistlerden birçoğunun terorizmle hiçbir ilgisi yoktur." Ansiklopedi tedhişçiliğin ancak belli bir sosyal iklimde boy atan bir hastalık olduğunu belirtiyor: "Büyük bir sosyal veya iktisadî sarsıntı yüzünden kanunî yollara karşı duyulan güvenç kaybolmuşsa, polis kıyıcılaşmış, karşılıklı tahrikler alıp yürümüşse, kin ve öç alma duyguları alevlenmişse, terorizm gemi azıya alır... Anarşizmin ferdî tedhiş safhası 1920'lerde – aşağı yukarı– kapanmıştır".

2 Thoreau (1817-1862). Kurulu düzenci olmayan bir Amerikalı, bir düşünce isyancısı, bir nesir ustası, asabî, ruha işleyen bir nesir. Amerikan yazarları arasında okuyucuyu en çok etkileyenlerden biri. Hiç kimse, kişiyi köleleştirmeğe çalışan müesseselere, önyargılara ve inançlara karşı insanın tabiî haysiyet ve bütünlüğünü onun kadar belagatle savunmamıştır. Emerson'la dostlukları. Walden Pond'daki inziva, kölelik aleyhindeki mücadele.. sakin ve hadisesiz hayatının zirveleri. En tanınmış denemesi: "Civil Disobedience" Kitapta, köleliği hoş gören bir hükümete vergi vermemek için zindana girdiğini anlatır. Hem Tolstoy'un, hem Gandi'nin başucu kitaplarından biri bu. Kişi devletin emirlerine boyun eğmektense vicdanının sesine uymalıdır. Thoreau, bir baskı aracı olan devleti yerin dibine batırır. "En iyi hükümet, en az hükümet edendir" şiarını eleştirir. Ona göre, "En iyi hükümet, hiç hükümet etmeyendir".

Geçen asrın tanınmış iktisatçılarına göre, anarşizmi içtimaî bir tehlike haline getiren, komünist anarşistlerdir. J. Burdeau'yu dinleyelim:

"Anarşizm ile komünizm arasında herhangi bir bağlılık kurmak güç. Anarşizm, mutlak siyasî hürriyet demek, komünizm ise iktisadî eşitlik, herkes için mecburî iş; toplum, böyle bir neticeyi ancak baskı ile elde edebilir. Bunun için Proudhon, komünizmi kesin olarak reddeder: 'Defolun komünistler, sizden iğreniyorum'. Ferdiyeti öldürdünüz mü ne kalır: İnsan yozlaşır, insanlık kocaman bir ur (polip) olur. Proudhon özel mülkiyetten tiksinir ama onu kaldırmaz; sadece sermayenin daha az tahripkâr olmasına çalışır, mülkiyet, ferdi devlete karşı koruduğu için lüzumludur. İşçi istediği kadar ve istediği tarzda çalışmalıdır; karşılık olarak herhangi bir ücret değil, yarattığı ürünün bütününü almalıdır; paranın yerine bir halk bankasının çıkaracağı bonolar geçmelidir. Mallar ihtiyacı olanlara bono karşılığı verilmelidir; bono bir nevi kredi demektir; malları veren, bu bonoları başkasına devretmek suretiyle verdiğinin karşılığını almış olacaktır. Bunun için de kâğıdın yeteri kadar güven sağlaması lâzım (Proudhon'culuğun zayıf tarafı). İçtimaî münasebetleri tayin edecek olan: İstatistik kanunları. Uygulamaları, devlet değil, ilimler akademisi denetler. Kanun, zorunluluk belirttiğine göre, bağımsızlığı zedelemez. Demek ki Proudhon, iktisadî düşünceleri bakımından komünist anarşistler gibi düşünmez.

Komünist anarşistler, sosyalistler gibi, kapitalistlerin mallarına el koymak (kapitalistlerin yani irat, kazanç ve faizle geçinen herkesin), üretim araçlarını toplumun emrine vermek isterler. Sosyalistlerden ayrıldıkları taraf, yeni toplumda emeğin teşkilâtlanması konusu: Sosyalistler kolektivist-

dir: Anarşistler komünist. Kolektivizm, kanunlaştırılmış bir komünizm: Herkesin yeri bellidir; kolektivizmde insanlar çalışmak zorundadırlar; yaptıkları işe göre yer, içer, giyinir ve başlarını sokacak bir yer sağlarlar; sosyalizmin tasarladığı düzende sanayi onbaşılarına, çavuşlarına, yüzbaşılarına ihtiyaç vardır; herkese onlar talimat verecek, 'işinizi yapın, hakkınızı alın' diyecekler. Gerçi bu ustabaşları işçilerin kendisi seçecek ama seçimin ne gibi yolsuzluklara yol açtığını herkes bilir.

Anarşistler, sosyalizmin ileri sürdüğü kırtasiyeciliği, kralların istibdatından daha tehlikeli bulurlar; kanunun istibdatı, istibdatların en kötüsü. Kolektivistlerin elinde, temsilî hükümetteki ecirlik, başka bir kisveye bürünecektir sadece; toplum bir sanayi cehennemi olacak; su dökmeye gitmek için bile ustabaşından izin almak gerekecektir.

'Manastır ve kışla kokan bu vahim düşünceler ya dinî terbiye ile bozulmuş, ya her baskıya boyun eğmekten yozlaşmış kafaların eseri' (Kropotkin). Sosyalizm, herkese 'emeğine göre' der. Anarşist komünizme göre, herkes dilediği gibi çalışır ve ortak kümeden dilediği kadar alır. Falanster yoktur, 'sosyal tencere' yoktur; ayrı mutfaklar vardır. Anarşist devrimin kendini koruması gereken ilk tehlike, bir devrim hükümeti kurmak. Hükümet ister istemez iktidarı tekeline alır; şimdiye kadarki devrimlerin başarısızlığı bu gerçeği anlamamış olmalarındandır. İktisadî değişim, yığının eseri olacaktır; ayaklanan halk, buğday ambarlarına, giyecek mağazalarına, evlere el koyacaktır; Kropotkin'e göre, ne hır çıkacak, ne talan olacak. Köylünün toprağına şimdilik dokunulmayacak, üreticiler kendiliklerinden biraraya gelecek, güçlükleri yenecek, ihtiyaçları karşılayacaklardır. Mallar mübadele edilecek; mübadele şekli: değiş-tokuş. Kentle köy birbirini tamamlayan iki topluluk. Üretimin amacı şuna buna kazanç sağlamak de-

ğil, toplumu yaşatmak olacaktır. Kapitalist düzende, mağazalar malla dolunca, üretim durdurulur, işçiler yoksulluğa düşer. Bırakın ihtiyaçlarını mağazalardan sağlasınlar; malları diledikleri kadar tüketsinler. Ne sanayi buhranı olur, ne işsizlik kalır. Anarşist toplumda yalnız bol olmayan nesneler vesikaya bağlanacak, önce çocuklarla ihtiyarlar gözetilecektir. Günde dört-beş saat çalışmak yeter; herkesin hür olduğu bir toplumda aylaklıktan korkmayalım; insanı soysuzlaştıran: Ecirlik; herkes hoşuna giden işi yaptıktan sonra neden sırtüstü yatsın?

Yöneticilere ihtiyaç olmayacak mı? Kropotkin, hayır, diyor. Ahlâksızlık baskının eseri; anarşizm gerçek insanın, ideal insanın yaratıcısı olacak.

Cinayet, çağdaş toplumun meyvesi; mülkiyeti kaldırın, suçlar kendiliğinden azalacaktır. Gerçi anadan doğma suçlular da var ama onlar birer deli, yani hasta; hastaları hapsetmenin ne faydası var? İnsanlar arasındaki büyük farklar yetişme şartlarının eseri; iyi bir terbiye, onları aşağı yukarı aynı idrak seviyesine yükseltecek, eşitsizlikten doğan çatışmaları sona erdirecektir. Proudhon, demokrasi, demopedi (halkın terbiyesi)dir demiyor muydu.. Hayat için kavga yerine yardımlaşma prensibi. İnsan doğuştan iyi; onu bozan adaletsizlik. Anarşist ahlâk ne Bentham'a dayanır, ne Kant'a; ne faydacıdır, ne vazife ahlâkçısı. Kropotkin'in benimsediği ahlâk Guyau'nun ahlâkı; Guyau da dıştan gelen hiçbir otorite kabul etmez; 'Ahlâklıyım, çünkü ahlâklı olmak bana zevk veriyor; soyum için faydalı olan şeyleri benimseyemezsem, iyi olmazsam üzülüyorum. İnsanlar her çağda yiğitlik, fedakârlık göstermişlerdir; bir dakikalık feragât, bir dakikalık heyecan için hayatını vermeyecek kaç kişi var? Ne hodkâmlık, ne diğerkâmlık bu, başkalarının bahtiyar olduğunu görmek zevki sadec.' Guyau'ya göre: 'Vazife: Hayatın coşkunluğu, şiiriyeti; kendini ifade etmek, gerçekleştirmek, feda etmek isteyen hayatın.'

Anarşistler, dünya görüşleri bakımından maddeci ama ahlâk anlayışları ile idealist birer iyimserdirler.

Bu ulvî ahlâkı, siyasî cinayetle nasıl uzlaştıracağız? Heyhat, Batı'nın en büyük siyaset nazariyecileri tezattan kurtulamazlar; kurtulamazlar çünkü, kucağında geliştikleri sınıflı toplumun kanunu kavga, yani tezattır. Kropotkin, ölüm cezasının kaldırılmasını ister ama halkın cana kıymasını hoş görür. Halkı nasıl mahkûm edebilirsiniz der, onun çektiklerini çektiniz mi? Çekmedinizse susacak kadar edep gösteriniz bari. Sömürücüyü cezalandıran anarşist, 'Size yapılmasını istediğinizi başkalarına da yapın' prensibine yabancı değildir, kendisi de sömürüyorsa öldürülmeyi kabul etmiş demektir.

Ferdiyetçi anarşizmin ahlâk anlayışı başka. Stirner'in dünyası Hobbes'un dünyasıdır. Bu Almanyalı mektep hocasının şiarı, yalnız 'ne Tanrı, ne efendi' değil, aynı zamanda 'ne kanun, ne iman'dır. Kropotkin'in ütopyasında insan, insan için melektir, Stirner'inkinde kurt. Nazarî sahada bağdaşması imkânsız olan bu iki ahlâk, çağdaş toplum söz konusu olunca birleşir. Zira anarşist herhangi bir devletin değil, devletin, yani baskının düşmanıdır. Demokrasi bir aldatmacadır, ona göre. 'Halk temsilcilerini seçtiği için hürdür' diyorlar, bu öküzün istediği kasabı seçmesi gibi bir şey. İktidarını devretmek, onu kaybetmektir. İşçi de olsa, her milletvekili, yarının yahudasıdır. Millet meclisine bir işçi göndermek neye benzer bilir misiniz? Bir annenin kızını geneleve kaydettirmesine. Sosyalistler için mühim olan iktisadî eşitlik; anarşistler için iktisadî eşitlik ve ferdî hürriyet; uzlaşması imkânsız iki prensip. Anarşistler despotik bir ekseriyetle (sosyalist bile olsa) herhangi bir despot arasında fark görmezler.

Bakunin de, Kropotkin gibi, hassas bir insandır, cinayetten hoşlanmaz, Blanqui'cilere düşmandır. Bir gün ayaklanacak olan halkın, cellatlarını öldüreceğinden üzüntü duyar ama çömezleri intikamın her şeklini benimserler. 1881 Londra Anarşist Kongresi şu karara varır: 'Kurulu düzenin herhangi bir temsilcisini: Kral, vekil, papaz, polis, sanayici, kim olursa olsun, öldürmek meşrudur.' Ve anarşizm, nazariyecilerinin yüzünü kızartacak bir haydutluğa dönüşür" (Bkz. *Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique* par Say et Chailley).

Britannica Ansiklopedisi, anarşistlerle komünistlerin asrımızdaki münasebetlerini anlatırken şöyle diyor: İhtilâllerde ve iç savaşlarda komünistlerle anarşistler bazan el eledirler ama, umumiyetle bu birlik başlangıçtadır, sonra düşman olurlar birbirlerine. Meselâ 1918'de Moskova'daki anarşist karargâhı topçu ateşine tutulmuş ve her türlü anarşist faaliyet yasaklanmıştı. 1922 Aralık'ında, Berlin'de toplanan ve aşağı yukarı bütün anarşist sendikaları biraraya getiren, Milletlerarası Anarşistler Konferansı, Lenin'in proletarya diktatoryası nazariyesini açıktan açığa reddetmişti; konferansta şöyle deniliyordu: İhtilâlci sendikalizmin amacı, iktidarın fethi değil, toplum hayatında devletin her türlü müdahalesini ortadan kaldırmaktır. O dönemin en güçlü anarşist hareketleri İtalya ve İspanya'dakiler. Anarşistler, İtalya'da Mussolini'nin, İspanya'da Primo de Rivera'nın iktidara geçişiyle yer altında çalışmak zorunda kalırlar. 1936-39 İspanya İç Savaşında, anarşistlerle komünistler, Franco'ya karşı, cumhuriyet hükümetinin yanında yer alırlar; fakat sonra komünistlerle anarşistler arasında düşmanlık başgösterir, anarşistler savaştan çekilerek Franco'nun zaferine yardımcı olurlar.

Bir kelimeyle anarşizm, XX. asır ortalarında siyasî bir hareket olarak çöküş halindedir; lâkin entelektüel tesiri, do-

lambaçlı yollardan, devam etmektedir. 1950 sonrası anarşistlerinin üzerinde durdukları, adem-i merkeziyetin her sahada lüzumlu ve arzuya şayan olduğudur; siyasî plüralizme bir nevi katılıştır bu. Modern ilimlerin ve teknolojinin gelişmesi, küçük komünotelerden kurulu devletsiz bir düzen içinde, adem-i merkeziyeti büsbütün zorunlu kılmıştır. Bu görüş Aldous Huxley'in *İlim, Hürriyet ve Barış* (1946) kitabında en açık ifadesini bulur. Sir Herbert Read de aynı kanaattedir (*Anarşizmin Felsefesi*, 1940; *Anarşi ve Nizam*, 1954). George Orwell'in eserlerinde de aynı inanca şahit oluruz (*Katalonya'ya Saygı*, 1934). Anarşist fikirlere, İngilizce *Freedom* gazetesinde ve sair İngiliz dergilerinde hâlâ rastlanmaktadır (*Encyclopedia Britannica*, 1970 baskısı).

Anarşizm ve Talebe Hareketleri

Anarşist faaliyetlerin çeşitli Avrupa ülkelerinde nasıl geliştiğini anlatacak değiliz; aydınlatmak istediğimiz, 1960'larda başlayan öğrenci hareketleriyle anarşizm arasındaki münasebetler, başka bir tâbirle benzeyiş ve ayrılıklardır. *Britannica Ansiklopedisi* şöyle diyor: Anarşist davranışın (anarşist doktrinin değil) bazı yankılarını, 1960'ların öğrenci radikalizminde ve gençlik direnişlerinde, meselâ 1964-65 Amerika'nın Kaliforniya (Berkeley) Üniversitesi'nde, 1968'de Kolombiya Üniversitesi'nde ve daha birçok Amerikan üniversitesinde görülen hareketlerle, üniversite dışı gençlerin bazı direnişlerinde bulmak kabildir. Benzer hareketler başka ülkelerde de görülmüştür: Sorbon'da (Paris), Madrid Üniversitesi'nde, Roma Üniversitesi'nde, Prag öğrenci mitinglerinde... Bunların hepsi de 1968'de olmuştur ve dev şirketlere, orduya, bürokrasiye karşı besledikleri güvensizlik ve kin yönünden anarşizme benzerler. Hepsi de ferdin kendi kendini serbestçe ifade etmesinden yanadırlar (tam bir hürriyet;

uyuşturucu maddeler kullanmak hürriyeti de dahil); iradî olarak kurulacak örgütlere inanırlar; ferdî eylemi ve kişi müdahalesini tercih ederler. Benzerlikler bu kadar, öğrenci hareketleriyle anarşizmin ayrıldıkları taraflara gelince... Öğrenci hareketleri kanunları, siyaseti, hükümeti, içtimaî refah, medenî hürriyetler gibi amaçlarına varmak için vasıta olarak kabul ederler. Demek ki, bu yeni hareketler hürriyetçidir, anarşist değil. Anarşistin ayırıcı vasfı devleti reddetmek; öğrenciler ise, devlete güvenmez ve şüpheli bulurlarsa da siyasî sistem içinde çalışmaktan çekinmezler. Kısaca, bu öğrencilere karşı yöneltilen anarşizm ithamı yersizdir. 1965'te, Berkeley'de sorguya çekilen altıyüzden fazla nümayişçiden hiçbiri anarşist olduğunu kabul etmemiştir."

Tarafsız müşahitlerin kanaatı bu. Çağdaş Marksistlere gelince... Sosyalizmle anarşizmin iki düşman kardeş olduğunu arzetmiştik. 1872'lerden sonra bu iki düşman kardeş arasındaki uçurum genişler; giderek kardeşlik, yerini çetin ve amansız bir kavgaya bırakır. Zaman zaman el ele veren bu iki mezhep, İspanya İç Savaşı'ndan sonra büsbütün uzaklaşır birbirinden. Asrımızda, "ilmî sosyalizm"in Yeni Sol ismi altında gayrımeşru çocukları belirir. Fakat bu itizaller Marksistler tarafından –bazan açık, bazan kapalı fakat hemen daima– sert bir tepkiyle karşılanır. Kilise hiçbir "sapıtış"ı affetmez. Hele 60'dan sonraki talebe hareketlerine karşı son derece hırçın ve insafsızdır. Onları toptan mahkûm eder. Anarşizmin her kıpırdanışı –sırf entelektüel planda da olsa– Marksistleri telaşa düşürür. Onlara göre gençlik hareketleri, sosyalizmin zaferini baltalayan birer küçük burjuva direnişidir; başka bir deyişle, düpedüz anarşizmdir. Jacques Duclos, hortlamak istidadı gösteren bu eski düşmanı tepelemek için kaleme sarılır: *Dünün ve Bugünün Anarşistleri* (1968), anarşiyi yerden yere vuran bir kitapçık. Yazara göre anarşistler her çağda ve her ülkede "gerici kampta, karşı devrimciler safında" yer almışlardır. Sahneye çıkışları, işçi sınıfının büyük başarılar kazandığı dönemlere rastlar. Nitekim 60'ların Almanya'sında da öyle olmuştur. "Tantanalı bir ün kazanmış olan Baeder-Mainhoff çetesi de maceracı eylemlerine, tam işçi hareketlerindeki bu şahlanış döneminde" başlar. "Biraz farklı biçimleriyle de olsa aynı şeyler, Japonya, Fransa, A.B.D. gibi sanayileşmiş ülkelerde de" tekrarlanır. Bunların işçi hareketleriyle hiçbir ilgisi yoktur. "Anarşizm, her zaman işçi hareketine asalak olmuştur". Anarşizmi besleyen sosyal taban: Küçük burjuva tabanı. İntelijansiya insafsızca sömürüldüğü için aşırı uçlara kaymaktadır. "İntelijansiya içinde en açık isyanın temsilcisi: talebeler". Bu şaşkın delikanlılar "silâhlı savaş kavramına, Marksizm-Leninizm'le hiç ilgisi olmayan bir öz koymaktadırlar". Hepsi de şuursuzluklarının cezasını çekmiş; birçoğu "demir parmaklıkların ardına tıkılmıştır". Bütün bu faaliyetler, sonunda, "gerici güçler"in işine yaramıştır. Hülâsa "anarşizmin rüzgârları –gerek dün, gerekse bugün– gericiliğin yelkenini şişirmektedir" (Jacques Duclos, *Anarchistes d'Hier et d'Aujourd'hui,* Paris 1968).

İhtilâliyun mu, Fevzaviyun mu?...

Cevdet Paşa'ya göre, dinlerin de, sapıklıkların da kaynağı Asya. İranlı Mezdek, hem sosyalizmin, hem komünizmin, hem nihilizmin, piri. İslâmiyet bu çılgınlıkları tasfiye etmiş. Mezdekin çömezleri, ya isim değiştirerek yer altında yaşamaya çalışmış, yahut Avrupa'ya sığınmış. Anarşizmin tarihini yazanlar Yunan-ı Kadim'e kadar uzanır, sonra Ortaçağ manastırlarına uğrarlar. Elbette ki XIX. asrı kızıla boyayan bu mezheb-i siyasîyi mazdeizm'e irca etmek yanlış. Böyle bir akrabalıktan ancak anarşizmin tarih öncesi için söz edilebilir.

Devlet-i Aliyye'ye gelince... Nizama perestiş eden cetleri-

miz için nizamı tahribe yönelen her davranış çılgınlıktı. Sultan faniydi, saltanat ebedî. Gerçi isyan ve iğtişaş insanlık tarihinin kaçınılmaz afetleri: Ama Osmanlı'da hiçbir ayaklanmanın hedefi devleti yok etmek değildir.

XIX. asrın sonlarında Çarlık Rusyasını titreten nihilistler, Osmanlı için birer ihtilâlciydiler. İhtilâl, dilimizin en korkunç, en karanlık kelimesiydi. Fitne, fesat, fetret, o meşum hercümercin belirtileri veya hazırlayıcısıydı. Türkçede anarşiyi karşılayacak tek lafız vardı: İhtilâl.

Avrupa'da esen tedhiş rüzgârı yirminci asrın başlarında ülkemize de uğradı. Anarşinin iğrenç çehresini o zaman görür gibi olduk. Bir Ermeni komitecinin Halife-i Ruy-i Zemin'e fırlattığı bomba, garpperest bir şairimize tannan mısralar ilhâm etti; "Bir Lahza-i Teehhür". Haluk'un babası, masum kardeşlerinin "bacak, kelle, kol" ve kemiklerini havaya savuran bombayı bir "darbe-i mübeccele", bir "dûd-i müntekim" olarak selâmladı. İhtilâlin kanlı sancağını "alâmet-i tahlis" diye alkışladı bir başka şair (A. Rıfkı). Fakat o meşum tanrı henüz isimsizdir.

"Fevzâ" kelimesi lugat hazinemize İkinci Meşrutiyet'in armağanı. Başka bir deyişle *Kamus-ı Okyanus* tercümesinde uyuyan bir köhne lafzı[3] dirilten, İkinci Meşrutiyet intelijansiyasıdır.

Türk düşünce tarihinde, anarşizme siyasî bir nazariye olarak yer veren ilk yazar –öyle sanıyoruz ki– Bedîî Nuri (1909). *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nın o geniş tecessüslü muharriri bir Fransız sosyologunun (Palante), *Revue Philosophique*'de çıkan uzunca bir tetkikini "Ferdiyun ve Fevzaviyun" başlığı ile dilimize aktarır (a.g.m. cilt

3 "Fevzâ şol cemaate ve askere denir ki, başbuğları ve sergerdeleri olmayıp cümlesi müsavi ve yeksan olarak. Alâ kavli, perakende ve alâ reyi birbirini muhtelit ve şüride olalar; ihtilât. Feyuzâ: Fevzâ mânâsınadır ki nas birbirleriyle bi teklif olup meselâ ahadühümâ âharın bî melâba libas ve taamlarını telebbüs ve tenâvül ider olmaktan ibarettir".

3, s. 641-671). Makalenin Türk umumî efkârında herhangi bir iz bıraktığını sanmıyoruz.[4]

Anarşi'ye felsefî bir mefhum olarak, vatandaşlık hakkı tanıyan ilk Türkçe lügat *Kamus-ı Felsefe* (1914). Rıza Tevfik, bu uzunca bendi (s. 227-233) şöyle bir hükümle hülâsa eder: "Bugün bütün filozoflarla beraber efkâr-ı münevvere eshabınca (aydınlar) şüphe kalmamıştır ki, anarşi, sırf bir düstur-ı itikat (inanç) olarak düşünülürse, delalet (sapıklık) tir. Eğer fiilî ve amelî olursa cinnetten mütevellit bir cinayet, cinayet-i siyasîyedir".

Sevimli "feylesof"umuz ne Proudhon'u anlayabilirdi, ne Bakunin'i; anarşizmle anarşiyi birbirine karıştırması mukadderdi. Fevzâviyun hakkındaki makalesi Avrupa'nın müesses nizamını ayakta tutmaya çalışan Batılı üstatlardan iktibas edilmiş bir gölge-fikirler sergisidir. Bununla beraber, fevzâviyun mezheb-i içtimâisi uzun zaman Bedîî Nuri ile Rıza Tevfik'in serseri tecessüsünden başka bir meraklı bulamaz. Fevzâ, ne Selâhî'nin lugatına kabul edilir, ne Şemsettin Sami'nin, ne Redhouse'un. 1928'lerden sonra Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Büyük Türk Lügatı*'nda tekrar boy gösterir: "Her ferdin her nevi vesayet-i hükümetten azâde olarak başlıbaşına tekâmülüne taraftar olan meslek-i siyasî ve içtimaî. Hükümetsizlik, anarşi. Cemiyet-i beşeriyenin ancak bu tarzda hukuk-ı tabiiyesini inkişaf ettirebileceğine ihtimal veren mezheb-i ihtilâliyun".

4 Bedii Nurinin makalesi, ufak tefek yanlışlarına rağmen, ciddî ve ağırbaşlı bir tahlil yazısıdır. Aynı tarihlerde yayımlanan *Muahede* gazetesi, sosyalizmi göklere çıkardıktan sonra anarşizme coşkun hicivler döşenir; anarşizm, "medeniyeti tahribe uğraşan bir vahşettir", gazeteye göre, felsefesi de, mefkûresi de çürük ve boş. Anarşist adını taşıyan bir avuç insanın gayesi, "medenî, malî ve dini bütün müesseseleri yıkmak, bütün hükümetleri yok etmektir". Anarşizm, "refah ve saadetin siyasî hastalığı", anarşistler "sefil birer mikrop"tur. (Bkz. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 75-76). Bu konuyla ilgili bir başka yazıya *Resimli Kitap*'da rastlıyoruz: "Nihilizm ve Anarşizm Vech-i Zuhurları" (M. Rauf, 1327, cilt 6, s. 1004-1023). Renksiz, sığ bir tanıtma yazısı.

Anarşizm, otuz yıl sonra felsefî muhtevasından sıyrılarak T.D.K.'nun Sözlüğü'nde karşımıza çıkar: "Anarşizm, anarşistlerin mesleği". "Anarşist: Başsızlık yanlısı" (2. baskı, 1955).

Anarşi mi, Anomi mi?

Türk için en büyük felâket; Başsızlık. Fert, devletin emrinde, devlet, ferdin hizmetindedir. Toplum yekpare bir bütün. Hodkâmlık sosyal uzviyetin tanımadığı bir hastalık. Bambaşka bir ruh ikliminde gelişen anarşizm, Avrupa'nın diğer emraz-ı içtimâiyesi gibi, ülkemize de uğrar zaman zaman. Ziya Paşa'nın:

> *Cihan nâmındaki bir maktel-i âme yolum düştü*
> *Hükümet derler andâ bir nice salhâneler gördüm.*

feryadı, tekerrürüne şahit olmadığımız yabancı bir ses.

Fikret, ferdiyetçi anarşizme zaman zaman yaklaşır:

> *Kimseden ümmid-i feyz etmem, dilenmem perr ü bâl*
> *Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim tâirim.*

diyen şair "Tarih-i Kadim"de Stirner'i hatırlatır. Ama bunlar marazî bir hassasiyetin kanat çırpışlarıdır sadece. Rüzgâr yine Batıdan esmektedir. A. Rıfkı, bektaşilikten ihtilâlciliğe, ihtilâlcilikten Budizme geçer. Serseri ve kararsız bir cevelan.

Son yılların talebe hareketlerine gelince... Bunlar "23 Nisan" bayramında ellerine tabanca ve dinamit lokumu tutuşturulan çocukların oynamağa heveslendikleri kanlı bir oyundur. Anarşi? Belki. Anarşizm? Hayır. Kendi kendini tahribeden bu zavallı nesil, anarşizmin bellibaşlı nazariyecilerinden habersizdir. Zaten ne Bakunin çevrilmiştir Türkçeye, ne Proudhon, ne Kropotkin, ne Elisée Reclus.. ne Stirner. Bize göre bu tehlikeli macerayı vasıflandıracak kelime anarşiden çok "anomie"dir.

Zira sanayileşmiş ülkelerde saman alevi gibi parlayıp sönen talebe hareketleri bizde müzmin bir hastalık gibi devam ediyor.. Anarşist tedhişin hedefi: Devlettir. Öğrenciler birbirlerini yemekle meşgul; cinayetten çok intihara benzeyen bir çılgınlık bu. Yabancı rüzgârların körüklediği bu yangını Batılılaşma faciasının son perdesi olarak görüyoruz. "Anomie", ama hiçbir ülkenin benzerini görmediği vahim şümullü ve köklerini tarihin derinliklerine dayayan bir "anomie". Kamuslardaki tariflerden hiçbiri ülkemizi tehdit eden büyük tehlikeyi kucaklayamıyor. Zira, Avrupa bizdeki değerler hercümercine hiçbir çağda şahit olmamış. "Anomie" (a:nefiy takısı, nomia: kanun, nizam), kanunsuzluk demek, sabit bir kanun yokluğu.

Sosyoloji Kamusu şöyle diyor: "Anomi, Durkheim tarafından uydurulan ve o zamandan beri sosyolojik tahlilde mühim bir yeri olan mefhum". *Sosyal İş Bölümü*'nde (1893), 'düzeni sağlayan ahlâk ve hukuk kuralları ortadan kalkınca toplumun bütününü kucaklayan hastalık' olarak tarif edilir. Tarihin belli dönemlerinde 'davranışları biçimlendiren ve idealleri inşa eden değerler sistemi ile fertler arasındaki münasebetler altüst olur. Bu buhran toplumun bütününü sardığı zaman anomi vardır; anomi dayanışmanın yok oluşudur'. Durkheim'e göre, sosyal iş bölümü kendine has bir dayanışma biçimi yaratır: Organik dayanışma. Sosyal faaliyetlerin farklılaşması ile toplum üyelerinin ortak duygularında değişmeler olur; bu da sosyal inançların gevşemesine yol açar; toplum imajının yerini, kişi imajı alır. Fertler kendilerinde birtakım kabiliyetler olduğuna inanırlar; toplum onlara belli roller verir; eğer bu kabiliyetlerle, o roller birbirine uymuyorsa sosyal bütünleşme gerçekleşemez... Çağdaş toplum, işbirliği ile rekabet, dayanışma ile çatışma arasında bocalamaktadır. İktisadî anarşi ve –aile, kilise, korporasyon gibi– ara kuruluşların zaafı yüzünden dengesizlik doğunca değerler sistemi bozulur; kişinin amaç ve araçları ön plana ge-

çer; çünkü sosyal düzen, sosyal ahengi sağlayamaz artık.

Durkheim'in *İntihar* adlı eserinde anomi'nin bir başka yönüne ışık tutulur: Fertle kucağında yaşadığı toplumun normları arasındaki münasebet (bu normların fert tarafından benimsenip benimsenmemesi). Fertle sembolik düzen arasındaki münasebeti ele alan bu inceleme, yalnızlaşan insanın sonsuz ve başdöndürücü arzular içinde bocalayışını aydınlatır. Toplum, insanın kaynağında yer alan bu bunalımı kendi kurallarına boyun eğdirecek kadar güçlüyse, bunalım kaybolur ama bütünleştirici müesseselerin baskısı azalınca tekrar belirir, anomi budur işte. Anomi'nin izahı artık sadece sosyal düzen çerçevesi içinde yapılmaz; arzuyla kanun arasındaki münasebeti ve kanunun arzuyu beşerîleştirmekteki aczi de dikkate alınmalıdır. Anomi ölçüsüzlüğün hastalığıdır.

Merton'a göre anomi'nin kaynağı, toplumun teklif ettiği amaçlarla, bu amaçları elde etmemizi sağlayan meşru vasıtalar arasındaki uyuşmazlıktır; ferdin toplum tabakaları içindeki yerinden doğan bir uyuşmazlık.

Wirth'e göre ise: "Sosyal yönelişlerin dayandığı temel zayıflamışsa (yani herkes başka bir telden çalıyorsa, fertler arasında dayanışma kalmamışsa, değerler levhası altüst olmuşsa), toplum yapısı çözülmeye yüz tutar; Durkheim bu çözülüşe anomi diyor, bir nevi sosyal boşluk, içtimaî adem. İntiharlar, cinayetler, kargaşalıklar birbirini kovalar; çünkü ferdin yaşayışı artık bütünleşmiş ve müstakar bir içtimaî zemine kök salmış değildir; hayat faaliyeti geniş ölçüde, mânâsını ve hikmet-i vücudunu kaybetmiştir."[5]

5 Bkz. K. Manheim, *Ideologie et Utopie*'nin önsözü. "Anomie" hakkında tafsilatlı bilgi için Prof. Nephan Saran'ın *Üniversite Gençliği*, İ.Ü.E.F. yayınları, 1975, adlı incelemesine başvurulabilir.

Tamamlayıcı bilgi için bkz. Cemil Meriç. *Bir Facianın Hikâyesi*, Umran Yayınları, Ankara 1981, 1. bölüm: Anarşi, Terör, Anomi ss. 3-66. Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 3 baskı, 1995: Her Anarşizm Ferdiyetçidir, ss. 151-153 ve Anarşi ve Anarşizm, ss. 310-316.

ESKİ BİR PUT: TERAKKİ

Altın Çağ Masalı

İlk ceddimiz hür, günâhsız ve bahtiyar yaratılmış. Ama kötüye kullanmış hürriyetini: İştihasını dizginleyememiş. Cenneti bu yüzden kaybetmişiz. Kitab-ı Mukaddes öyle diyor. Sonra günâh günâhı kovalamış. İnsan gitgide artan bir hızla yozlaşmış.

Eski edebiyatlar dörde ayırır zamanı: Altın çağ, gümüş çağ, tunç çağ, demir çağ... İsa'dan beş yüz yıl önce yaşayan Yunan komedi yazarlarına inanmak gerekirse, Kronos'un saltanat sürdüğü devirlerde insanlar mutluymuş. Ne efendi varmış, ne köle.. Şarap akıyormuş derelerden, balıklar kendi kendine kızarıyormuş. Hesiodos da altın çağı Kronos'a bağlar: "Ölümlüler de, Tanrılar gibi, kaygılardan uzaktılar". Her şey herkesindi, hastalık bilinmiyordu. Pindaros, bahtiyarların yaşadığı hayal ülkesini şöyle anlatır: "Meltemlerin okşadığı bir ada. Zümrüt ağaçlarda altın meyveler. Ve çiçekten çelenk ören atalarımız". Empedokles'e sorarsanız, altın çağ-

da bir Tanrıça hükmediyordu dünyaya. Eflatun'a göre, Tufan'dan kurtulan bir avuç insan bir adada toplanmış ve mutlu bir düzen kurmuş: Savaş yok, kıskançlık yok, bütün insanlar eşit, toprak cömert, yiyecek bol..

"Altın çağ hilkatin ilk çağı", diyor Ovidius.. Ne ceza biliniyordu, ne korku. Tunç levhalarda tehditkâr yazılar okunmuyordu. Dâvâcı ecel teri dökmüyordu hâkim karşısında. Ne kale vardı, ne kılıç. Saban demiri ile yaralanmayan toprak, cömertçe veriyordu meyvelerini. Yeşil mersinlerden bal akıyordu damla damla. Sütten, nektardan ırmaklar.. Kronos, cehennemin karanlıklarına yuvarlandıktan sonra, gümüş çağ başladı: Zeus'un çağı.

"Puranalar"da da aynı çocukça inanç: Altın çağ altı bin yıl sürmüş. Sonsuz bir mutluluk içinde yaşamış altı bin çift. Erkek kıskançlıktan habersiz; kadın, doğum sancılarından. Her şey saf, her şey temizmiş. Mevsim, ebedî bir bahar. Ne rüzgâr varmış, ne yağmur...

Yeni Bir Mefhum

"Kaybolan cennet", orta çağın sonlarına kadar, bir rüyadan çok bir nas'tır Avrupa için. İnsan, ilk ceddinin işlediği günâh yüzünden lânete uğramıştır. Mazi bütünüyle kemal; edebiyatıyla, düşüncesiyle, inançlarıyla.

Madde dünyasındaki icat ve keşifler, Avrupa'nın bakışlarını dünün ihtişamından günün vaitlerine çevirir. Asırlık inançlarından şüphe etmeye başlar Avrupalı. Altın çağ belki de gelecektedir. Bir Jean Bodin (1530-1596)'in, bir Francis Bacon (1561-1626)'ın aşırı iyimserliği, yüz yıl sonra yaygınlaşır. Ümitler yön değiştirir on yedinci asırda: Kendini dev aynasında görmeye başlayan Avrupalı, felsefeden sultayı kovar. Eskilerle yeniler kavgası, edebiyat dünyasında tartışılmaz sanılan değerlere karşı bir ayaklanıştır. Yaratış hum-

ması içindedir Avrupa. Asrın inancına göre, insanlık boyuna ilerlemektedir ve ilerleyecektir. Terakki, eşyanın mahiyeti icabı; tabiata aykırıdır duraklama.. bir aksayış, bir dinleniştir nihayet.

Ne var ki terakki felsefenin gerçek mimarı on sekizinci asır: Fontenelle, Turgot, Hume, Condorcet, Herder, Diderot.. çeşitli alanlarda aynı düşünceyi işler, aynı inancı kökleştirirler. Terakki felsefesi, felsefenin bütünü olur. Ya Rousseau? Çağını o kadar kötüleyen Cenevre vatandaşı da aynı inancı güçlendiren bir delildir. Voltaire'e gelince, *Candide*deki bütün karamsarlık, üstadı, terakki felsefesine katılmaktan alıkoyamaz.

Yükselen bir sınıfın nikbinliği. Müesseselerini kuran ve iktidarı adım adım fetheden burjuvazi, zaferleriyle sarhoştur. Ne Yunan'ın altın çağ efsanesine inanır, ne Hıristiyanlığın kaybolan cennetine. On dokuzuncu asırda terakki inancı, toplumun bütün tabakalarına kök salmıştır. Avrupa'da herkes "ilerici"dir artık. Sözlüklere bakın. Terakki hayatın kanunudur, Larousse'un *On Dokuzuncu Asrın Büyük Lügati*'ne göre... Sosyal bakımdan, medeniyetin ve siyasî müesseselerin gitgide ilerlemesi felsefede, insanlığın kemale, mutluluğa doğru yol almasıdır: Daha az iyiden iyiye, bilgisizlikten bilgiye, karanlıktan aydınlığa. Guizot için terakki, medeniyet diye adlandırılan bütünün temel kanunu.

Bu iman, dağınık bir iyimserlik halinde kalabalığın şuurunu ve şuraltını fetheder. Almanya'da romantik felsefenin, Fransa'da pozitivizmin, daha sonra İngiliz tekâmülcülüğünün dayandığı bir iyimserliktir bu. Evrim tabiat ilimlerinin de kanunu. Liberalizm aynı inançtan kaynaklanır. Klasik iktisatçıların âmentüsü o; demokratlar için, mukadder ve hayırlı bir gerçek. Ütopyacılar da ilmin sonsuz gücüne inanır: İnsan olgunlaşacak, refah artacak. Saint-Simon, çağının ümitlerini coşkunlukla dile getirir: "Şairler insanlığın beşi-

ğinde hayal etmiş altın çağı.. Altın çağ önümüzde, olgunlaşan bir toplum düzeninde. Atalarımız görmemiş böyle bir çağı, bir gün çocuklarımız görecek. Altın çağın yolunu açmak bizlere düşer".

Sosyalistlerden sonra anarşistler de terakkiye bir nas gibi sarılır: Toplum ister istemez önce kolektivist, daha sonra da komünist bir merhaleye ulaşacaktır. Hele aydın, yarı aydın ve okumamış kalabalıklar için terakki bir bedahattir.

Makineleşmeye ve sanayileşmeye karşı çıkanlar (Sismondi ve şakirtleri gibi), terakki metafiziği ile susturulur. Sömürgeci fetihlerin meşruiyet fetvasıdır bu metafizik, emperyalizmin ideolojik silâhıdır: Rabbin sevgili kavmi kendi nizamını diğer kavimlere kabul ettirir. Amerika'nın büyük ve küçük iş adamları körü körüne inanır terakkiye. Rasyonalizasyon, normalizasyon, taylorizasyon gibi düzenlemelerin gerekçesi aynıdır: terakki.

Sisifos İşkencesi

Ama bu metafizik en parlak çağında bile hatırı sayılır muarızlar bulur. Önce edebiyat yükseltir sesini. Flaubert'ler, Baudelaire'ler, Leconte de Lisle'ler burjuvazinin bu ahmakça iyimserliği ile alay ederler. Sonra iktisatçılar işe karışır. Stuart Mill'e göre, "terakkiyi durgunluk izleyecek. İnsanlığın tek hedefi o merhaleyi geciktirmek olmalı. Sanayi ırmağı durgun bir denize dökülecek sonunda. İnsanlığın peşinden koştuğu terakki, gerçekte tam bir iktisadî sisifizmdir." (Okuyucuya Sisifos'un çilesini hatırlatmağa lüzum var mı? Kucağındaki kayayı zirveye çıkarmak zorunda olan o bahtsız, zirveye varır varmaz kaya aşağı yuvarlanır. Tekrar uçuruma iner Sisifos ve kayayı tekrar kucaklar. Sonu gelmeyen bir işkence..) Stuart Mill için de medeniyet dünyasının alın yazısı bu.

İktisatçı Dupont-White de "isimsiz, kaçınılmaz ve kendi-

liğinden" bir ilerleyişe inanmaz. Toplumların yaşayışında herhangi bir ilerleyiş olmuşsa –ki böyle bir zorunluluk yoktur– bu ya bir elitin eseridir, yahut da devletin. Kitle terakkiyi hızlandıracak herhangi bir güçten mahrumdur. İhtilâlleri bile o yapmaz.

Sosyolog Le Play de karamsar: "Avrupa toplumu, hele Fransa, çöküş halindedir". Zaten her yükselişin sonu alçalış, her alçalışın yükseliş. Yenilik aşkı (filoneizm) insan ilimleri için vahim bir hastalık. Terakki metafiziği, madde ilimlerinde ne kadar hayırlıysa, manevî ilimlerde o kadar meşum. Çünkü moral ve sosyal dünyada keşfedilecek yeni bir prensip yoktur. Maddî terakki, manevî inhititatın başlangıcıdır Le Play'e göre.

Kısaca, geçen asrın sonlarına doğru burjuva aydınları terakki inancından şüphe etmeğe başlarlar. Ufukta yeni bir sınıf belirmiş, kurulu düzenin bütün müesseseleri dayandıkları ideolojilerle birlikte yıkılmağa yüz tutmuştur. Terakki inancı solun, yani yeni bir düzen peşinde koşanların bayrağıdır artık. Bahtiyarlar için her yenilik tehlikeli.

Yirminci asırda terakki inancı hazin bir hatıradır Avrupa için. Tezatlar içinde çırpınan Batı, mistisizmden medet umar. "1930'dan beri hepimiz bir parça yogileştik" diyor Koestler... "Rasyonelden irrasyonele itildiğimizin farkında değiliz. Aydını önüne katan rüzgâr, laboratuvarlardan esiyor. Soldan sağa kayış, başta ilim adamlarının eseri. Fizik son yıllara kadar bir komiser-ilimdi (maddeci ve akılcı demek istiyor). Gittikçe bir yogi-ilim oluyor. Psikoloji de öyle. Yirminci asır, rasyonalizme, yalın kat iyimserliğe hayâsız mantığa, küstah bir kendine güvenişe, hülâsa on dokuzuncu asrın prometeci davranışına kuşkuyla bakmakta".

Ferrero doğru söylüyor galiba: "Terakki kemiyet dünyasında, keyfiyet dünyasında değil. Keyfiyet –meselâ iyilik ve güzellik– ölçülemez".

Terakki mitosu, yükselen bir medeniyet için bir fetih rüyasıydı. Çöken bir topluluk için gerekçesi olmayan bir özenti. Batı sınırsız bir terakkinin tehlikeli bir hayal olduğunu çoktan anladı. Biz hâlâ bu yabancı Tanrının azat kabul etmez köleleriyiz.

Biz ve Onlar

Reşit Paşa için medeniyet, "terbiye-i nas ve icra-yi nizâmat"tı; Sadık Rıfat için "usul-ü me'nüsiyet".

Ali Paşa bu mefhum hercümercine son vermek ister: "Medeniyet insan toplumunu kuran fertlerin her yüzden tam bir güven içinde yaşamaları, asâyiş ve refah nimetinden yararlanmaları demek; ne var ki emniyet ve refah zamanla gelişir, bu gelişmenin adı terakkidir işte".

Tarifi açarsak: 1– Medeniyet, Avrupa'nın şimdiki "civilisation"u değildir. Her topluluğun kendine göre bir medeniyeti vardır. Medeniyetin şu veya bu idare tarzıyla, yani icra-yı nizâmat ile doğrudan doğruya ilgisi yoktur. 2– Terakki de, cemiyeti tertib eden fertlerin daha aydınlık, daha insanca, daha mutlu bir hayatı gerçekleştirmek için harcadıkları gayretlerin bütünüdür.

Namık Kemal de başka türlü düşünmez: "Medeniyet, asâyişte kemâldir. Asâyiş, maddî ve manevî huzur". Ama şair, tecrübeli devlet adamının bir kanun maddesine benzeyen tarifiyle yetinemez. Somuta ihtiyacı vardır. "Terakki" makalesine Londra'yı anlatmakla başlar. Amacı her hangi bir şehrin tasviri değildir. Şair, Batı ile Doğuyu karşılaştırmak, çağdaşlarını uyarmak ister. Kısaca Londra bir vesiledir Kemal için, bir vesile ve bir remiz.[1]

1 Biliyoruz ki Kemal, Londra'yı ziyaret eden ilk Osmanlı değildir. Meselâ 1838'de Paris Sefareti Başkâtipliğine tayin edilen Mustafa Sami Efendi. *Avrupa Risalesi*'nde Londra'dan da söz eder. Dünyanın en büyük şehri olan bu ticaret merkezi sayısız buharlı gemilerin ve yelkenlilerin uğrağıdır. Efendi'nin dikkatini çeken ilk tecelli: Sisler içinde dolaşan peri kızları. Londra'da bir ay kalan sefaret kâtibi, bu dumanlı ülkeyi şapşal bir sinema seyircisinin serseri tecessüsüyle seyreder. İklimiyle uyuşamadığı İngiltere'den bir avuç izlenim ile Paris'e döner.

1852'de Londra sergisini ziyarete giden Aleko Efendi daha dikkatli bir müşahittir. *Seyahatnâme-yi Londra*'da tiyatrolara geniş yer verilir. Ama Aleko'nun tasvirleri rastgele bir seyyahın sığ ve soluk intibalarını sergiler sadece.

Kemal, Londra'ya 1867'de ayak basar. "Victoria çağı, İngiliz toplum hayatındaki sınıf uçurumlarının derinleştiği bir devir. On sekizinci yüzyılın özgür, umursamaz İngiliz nesli, yerini din ve gelenek bağlarının zincirlediği soluk benizli, çarpık, çelimsiz bir kuşağa bırakmıştır. İş yerlerinde, fabrikalarda zor bir hayat vardır... Doğru dürüst bir kanalizasyon sisteminden yoksun bulunan Londra'nın açık kanallarından gelen kokular insanı rahatsız ettiğinden, konaklarda oturanlar kapı ve pencerelerini sımsıkı kapamak zorundadırlar" (Yusuf Mardin). Ne var ki, genç şair, ne sınıf çatışmalarının farkındadır, ne de Thames'ten yükselen kokuların. Dilini anlamadığı o Babil kulesinde tek kılavuzu, Paris Büyükelçiliğinde görevli imam hoca Tahsin Efendi'nin, çok tonton bir adam diye kendisinden söz ettiği A. Fanton.

Kemal, bedbin tesbitlerle girer konuya. İnsan düşüncesi hakikatın bütününü kucaklamaktan âciz. Kaderi, aşırı kutuplar arasında raksetmek. Avrupa aydınları, aydaki nehirlerin derinliğini ölçebilirler de Meriç'i tanımazlar. Ama bakışlarımızı mutlaktan nisbiye çevirirsek, medenî dünyada insan emeğinin yarattığı harikalara şaşar kalırız. Örnek mi istersiniz? İşte Londra! "Bu beldeye, enmûzec-i âlem denilse yerindedir. Medeniyeti-i hazıra demek, Londra demek. Hep sisli, hep karanlık. Ama bu nikâbın altında medeniyetin nazenin bir dilrübâsı gülümsüyor." Şairi bu bedialar ülkesinde hayran bırakan ilk harika: parlamento. Arkasından İngiliz adaleti göğe çıkarılır. Sonra da İngiliz maarifi: Orta mektepteki öğrenciler üç dört lisan bilir. Her biri beş al-

tı ilimle uğraşır. İlk mektepte ne alfabe okutulur, ne aritmetik. Niçin okutulsun? Yedi sekiz yaşındaki çocuklar okumayı da, hesabı da çoktan sökmüştür. Tayfalar matematiğin en derin meselelerine aşina. "Dükkânlarında yazıcı görülür ki, faraza Almanya hükemâsının hikmet-i hukuk hakkındaki fikirlerini" tartışır. Hayvanat bahçesi Nuh'un gemisine benzetilir. Kütüphaneler, memur ve okuyucularıyla geçit resmi yapar önümüzde. Tiyatrolar da unutulmaz. "Bahtiyar şehir.. Adalet, marifet, san'at.. el ele vermiş! Mârifetin kaynağı: Dar-ül Fünûn, Encümen-i Dâniş ve matbaa." Ama Londra'yı Londra yapan amiller: "kendi âleminde bir gedâyı dahi, padişah eden hürriyet, kimseyi mâdûnunun mağduriyetine hissedar etmeksizin herkesi mâfevkinin saadetine nâil etmeğe kaadir görünen müsâvât, bir zayıf çocuğun ellerini yirmi pehlivanın bazuları kadar müfîd eyleyen taksîm-i mesâi (iş bölümü), yırtık paçavralara, kırık kemiklere altın değeri veren usul-i servet (ekonomi politik), buhar kuvveti, hava gazı..." Ve bunların hepsini yaratan: insan kafası. Şair, paletindeki boyaları tüketmemiştir henüz. Sebeplerden tekrar eserlere atlar: "Yalnız şehir içinde mevcut olan ve her biri milyonlarla altın kıymetinde bulunan" yüksek binalar "yanyana getirilse İstanbul kadar bir şahâne saray teşekkül eder". "Pazarlarında olan cevâhir ve nefâyise bakılsa dünyanın" tabiat ve servet hazineleri "serâpâ yağma edilmiş de getirilmiş zan olunur". Londra'da zaman, saatin yelkovanına bağlıdır, bizde akrebine. Çünkü biz tarımla uğraşıyoruz, onlar ticaretle.

Ne var ki bu medeniyet sadece Londra'ya veyahut mücerret İngiltere'ye mahsus değil, Fransa'nın, Almanya'nın, İsviçre'nin, Amerika'nın "her tarafına şâmildir". Evet, bu medenî ülkeler "tabiat-ı âleme" ferman dinletmektedir. Çocukları başka bir dünyada yetiştirilmiş gibi gürbüz ve tüvana.. Öküzleri bin iki yüz okka.. Ağaçlarında "karpuz kadar armutlar"

görürsünüz. Her taraf mamur, bütün insanlar mutlu. İran şairlerinin Hint'te ve Çin'de tasavvur ettikleri cevherden kaleler, altından saraylar, rengârenk gül bahçeleri Avrupa'dadır. Acaba Batı, Doğu'nun bu asırlık rüyasını nasıl gerçekleştirmiş? Kemal'in açılsusam açılı tek kelimeliktir: Terakki.

Yazarın şair olduğunu unutmayalım. Muhatabı da *Binbir Gece Masalları*'na alışık okuyucular. Ama bu şair, bir entelektüeldir de. Avrupa'da yaşamış bir entelektüel. Şair, paletindeki boyaları cömertçe harcadıktan sonra entelektüel çıkar sahneye. Ve bütün bir asrın zihnini kurcalayan, anahtar suali tekrarlar: Ne yapmalı? Cevdet Paşa'dan Tunuslu Hayreddin'e, Sadık Rifat'tan Ahmet Midhat'a kadar bütün bir aydınlar kafilesinin ortak çilesi bu kördüğüm. Kemal, Batı'nın zaaflarına gözlerini kapamış değildir. Başta sınıf imtiyazları. Sonra borsa oyunları. Maziden kalma çağ dışı alışkanlıklar.. Ve madalyonun öbür yüzü: yoksulluk. İlim adamları endişe içindedir. Siyasî ahlâk ve umumî terbiye öyle bozuldu ki "hazin bir fetret"in yani bir ihtilâlin kopmasından korkuluyor. Kısaca, marifet ve servette görülen bu yükseliş, adalet ve ahlâkın tereddisini önleyememektedir. Kendi ülkemize gelince...

Bizde hükümet ahkâm-ı fıkhiye'ye dayanır. Ahkâm-ı fıkhiye, kanunların en mükemmeli. "Necabet, ümmetin ortak vasfıdır. Hiç kimsenin maddî imtiyazları yoktur ve olmayacaktır da. Servetler arasında uçurum, İslâm'ın tanımadığı bir felâket. Ahlâka gelince.. bozulmak şöyle dursun, yeteri kadar gelişmemiştir bile. Avrupa'da kınanan kusurların hepsinden uzağız. Peki, bu çöküşün sebebi ne? Atalet. Başka bir deyişle terakki-perver olmamak. "Evet, şöyle birkaç sene içinde İstanbul'u Londra veya Paris haline getirmek mümkün olmadığını biz de biliriz. Fakat madem ki Avrupa bu hale topu topu iki asır içinde gelmiş. Biz de Avrupa'yı örnek alarak iki yüz yılda aynı seviyeye yükselir, "en mütemeddin

memleketlerden biri" olabiliriz. Bunun yolu da oldukça basit: bilgi ve emek (mârifet ve sây).[2] İslâmiyet, ilmi, beşikten mezara kadar arayın, diyor. Ama bu emr-i celil unutulmuş. Kanaatı, bir lokmayla bir hırka tekerlemesine irca etmişiz. Bu uykudan ne zaman uyanacağız?" Ve ülkesinin insanlarını bir çalışma seferberliğine çağırır Namık Kemal (Bkz. Terakki makalesi, 12 teşrinievvel 1288, *İbret*).

Zaman, Zaman-ı Terakki

Meçhul iklimlere sefer eden hiçbir yolcu, Avrupa'nın Sadullah Paşa'ya telkin ettiği vecdi tadamamıştır. Viyana Sefir-i Kebir'inin bütün metrukât-ı edebiyesi uzun bir kasideden ibaret. Hele "Ondokuzuncu Asır". Batı'nın başlıca mitoslarını, ihtiyar Şarkın şuur altına zerk eden bir efsane-şiir. Avrupa bütün günâhlarından arınmış, bütün tezatlarından sıyrılmıştır bu manzumede; o artık yalnız maddî fetihlerin değil, insanlık rüyalarının da gerçekleştiği bir ütopyadır... maddecilikten, reybilikten uzak, bir inanmış insanlar ülkesi. Bir kelimeyle Paşa, Tur-ı Sina'da, ilâhî nurdan gözleri kamaşmış bir Musa Peygamber'in cezbesi içindedir. Terennümlerine:

Erişti evc-i kemâlâta nûr-ı idrâkat
Yetişti rütbe-yi imkâna kısm-ı mümteniat,

mısralarıyle başlar. Bütün bu mucizeler ilmin eseridir. İlmin ve imanın. "Asrın hikmeti, Tanrı'nın birliği esasına" dayanmaktadır. Bütün milletler birlik sırrını kavramıştır artık.

2 Şairin Türk milletine yüklediği vazife, yalnız hummalı bir say'dan ibaret değildir. "Avrupa'ya en yakın bir mevkide bulunmaları dolayısıyle Garp medeniyetini en evvel alacak olan onlardır. Bu medeniyet güneşiyle Türkler, Asya milletlerini aydınlatmak ve onları asırlardan beri dalmış oldukları gaflet uykusundan uyandırmak vazifesiyle mükelleftirler. Türkler, diğer Asya milletlerinin âdeta ağabeyleri mesabesindedirler ve kardeşlerini tenvir etmek, onlar için bir ağabeylik borcudur". (Bkz: *İttihad-ı İslâm, Makalât-ı Siyâsiye ve Edebiye*)

Heyhat! İrfan güneşi Batı'dan doğuyor şimdi; Rum'un da, Arab'ın da, Mısır'ın da adları unutuldu.

Sonra şair, ülkesinin insanlarına acıyarak sesleniyor:

Zamân, zamân-ı terakki, cihan cihan-ı ulûm
Olur mu cehl ile kaabil bekaa-yı cemiyat

Olmaz tabiî. O halde bütün gücümüzle çağdaşlaşmalıyız. Torunları, Paşa'nın bu hayırhah ihtarını unutmamışlardır. Müstağriplerimiz bugün de aynı hedefe koşmuyor mu? Hem de gittikçe artan bir hızla...

HÜRRİYET PEŞİNDE

İdealar Dünyasında

Hint Kelebeği

Çağdan çağa, ülkeden ülkeye, insandan insana değişen bir mefhum: hürriyet. Konduğu çiçeğin rengini alan Hint kelebeği. Siciline bir göz atalım mı?

Önce filozofları dinleyelim... "Bu kadar çok mânâ taşıyan başka bir kelime yok" diyor Montesquieu... "kimine göre hürriyet, isteyerek baş tacı edilen zorbayı, usanınca alaşağı etmek; kimine göre, silâhlanmak, şiddet kullanmak. Bazıları için soylarından bir hükümdar, bazıları için kendi yaptıkları kanunlar tarafından yönetilmek imtiyazı. Cumhuriyetin tadına varanlar için cumhuriyet, monarşiden hoşlananlar için monarşi". Sonra tarife kalkıyor kelimeyi: "Hürriyet, kanunun izin verdiği her işi yapmak"...

İçtimaî Mukavele yazarı çok daha karamsar: "İnsan hür doğmuş, ama her tarafta zincirler içinde". "Toplumlar alışmaya görsün efendiye, alışınca bir daha vazgeçemezler. Boyunduruğu kırmağa kalkışmak onları hürriyetten bir kat daha uzaklaştırır. Serbazlığı hürriyet sanırlar, oysa serbazlık hürriyetin tam tersi. Yaptıkları her devrim madrabazların eline düşürür onları, zincirleri daha da ağırlaşır".

Madam Rolland'a sorarsanız, "adına cinayetler işlenen" bir Tanrıça hürriyet.

Biraz da şairlere kulak verelim: "Hürriyetin yaratıcısı: Düzen, yalnız düzen. Kölelik, düzensizliğin piçi" (Péguy).

"Bir şey söylemekten çok şakıyan, cevap vermekten çok sual soran nalet kelimelerden biri... her renge boyanmış; vıcık vıcık teoloji, metafizik, ahlâk ve politika. Çekişmek, cebelleşmek, belâgat göstermek için bire bir. Hayalî çözümlemeler, kılı kırka yaran istidlâller, fırtına koparan cümle sonları istiyorsanız, biçilmiş kaftan" diyen Valéry, sonra siyasî hürriyeti tanımlamağa çalışır: "Asırlarca toplumlar için iki türlü insan vardı: hürler, köleler. Zamanla hürriyet, ülküleşti: Bir mit, bir maya, vait ve tehdit yüklü bir kelime oldu. Siyasî hürriyet, eşitlik ve egemenlik kavramlarından ayrılamaz kolay kolay. Bence siyasî hürriyetin tek mânâsı şu olsa gerek: Yalnız kanuna boyun eğmek zorundayım".

Devrimci bir şair, Eluard, coştukça coşmuş: "Yeniden başlıyorum yaşamağa, beni dirilten sensin. Seni tanımak, seni terennüm etmek için doğdum: Hürriyet".

Gide, her zamanki gibi, şüpheci: "Hürriyet korkunç ve belalı şey. Önce kendinde kısıtlamağa, yok etmeğe çalışacaksın hürriyeti. Sonra elinden gelirse, başkalarında. Müthiş olan, rıza dışı kölelik. Güzel olan, isteyerek benimsediğimiz".

Silone, okuyucuyu kavgaya çağırıyor: "Şunun bunun armağanı değildir hürriyet. İstibdat içinde de hür olabilirsin, diktatörlüğe karşı savaşman yeter. Kendi kafasıyla düşünen hürdür, adaletine inandığı bir dâvâ için dövüşen hürdür. Hürriyet fetihtir, başkalarından dilenilmez".

Hürriyet, varoluşçuların da âmentüsü. Camus der ki: "Hürriyet, kasırgaların arabasına yazılan korkunç isim, her devrimin temelinde o. Hürriyet olmadan adalet düşünülemez. Ama öyle bir an gelir ki adalet uğruna hürriyeti askıda tutmak gerekir ve devrimi dehşet taçlandırır."

İç hürriyet bir aldatmacadır, Sartre'a göre: "Her çağda, peygamberler çıkıp devrimciye hürsün dediler, amaçları onu aldatmaktı: Stoacılık, Hıristiyanlık, Bergson.. insanın zincirlerini gizleyerek onu daha çok köleleştirdi. Bütün bu hürriyetler, tek hürriyet demekti aslında: iç hürriyet. Kimsenin el uzatamayacağı bir hazine. Böyle bir hürriyet herhangi bir eylemin zorunlu şartı değildir, kendi kendine yeter. Zincire vurulan Epiktetos niye başkaldırsın? Hür olduğunu hissediyor, hürriyetin tadını çıkarıyor ya! Serbest olmuş, olmamış ne yazar!"

İşte size bir demet düşünce. Aydınlandınız mı?

Littré'nin *Fransız Dili Sözlüğü*'nde yirmidört anlamı var kelimenin. Sekizi, hürriyetin nesnel durumuna ait: Bağlılık, baskı, zorlama olmadan, bir insanın başkasının istediğini değil, kendi dilediğini yapabilmesi. Altısı, hürriyetin öznel durumunu belirtiyor: İnsanın kendi bağımsızlığının, serbestliğinin, ihtiyarının şuuruna varması. Diğer onu da özel ve teknik anlamlar: Ruhsat, kolaylık v.s. (E. Littré, *Dictionnaire de la Langue Française,* 1873).[1]

1 Çağdaş bir sözlük de şöyle diyor: "Latince libertas'dan. 1190'da irade-i cüz'iye anlamına kullanılmış, 1266'da, çoğul olarak, bir şehre bahşedilen azatlık. Daha sonra dış etkenlere karşı bağımsızlık, muhtariyet; bir baskı olmayışı, bir baskının yumuşatılması veya yok edilmesi. Dar anlamda, köleliğin, tutsaklığın, mahpusluğun zıddı. Geniş anlamda, baskı olmadan hareket edebilme, hürriyet. Hak, ruhsat. Siyasî ve sosyal alanda, organize bir toplumda, belli kurallar içinde, kendi iradesine göre hareket etmek imkânı. Siyasî hürriyet, halkın, vatandaşların kendi temsilcileri aracılığı ile kanun koymak hakkı.

Üç türlü hürriyet var. Raynal'a göre.. Tabiî hürriyet, medenî hürriyet, siyasî hürriyet: İnsanın hürriyeti, vatandaşın hürriyeti, halkın hürriyeti" (Bkz. Paul Robert, *Dictionnaire de la Langue Française,* 1960).

Bu kaypak tanımlar, hürriyet kelimesini de, daha birçok kelimeler gibi, "metafizik bir orospu" haline getirmiş (Lafargue).

İmtiyazlardan Hürriyete

Onsekizinci asrın ortalarına kadar fert yok Avrupa'da, tabiatiyle fert hürriyeti de yok. Hürriyet haktan çok, imtiyaz. Fertler, bir sınıfa, bir loncaya, bir devlet hizmetine, bir şehre, bir eyalete bağlı oldukları için bazı haklara da sahip.. Galikan kilisesinin hürriyeti, korporasyonların hürriyeti, üniversitelerin hürriyeti ve daha yüzlerce hürriyet. Bunların bir başka adı da franşiz, Hançerî'nin Türkçesiyle: "Âzadegî", muafiyet, serbestlik. Kişinin ayırıcı vasfı: Teba olmak, kiliseye bağlı olmak, sanat sahibi olmak, belli bir sınıftan olmak. Ferdin hürriyeti görevleriyle sınırlı. Kişi olarak yararlanamaz bu hürriyetten. Başka bir deyişle, hürriyetler, belli bir zümreye ait imtiyazlardı.

Hürriyet mefhumuna yeni bir anlam kazandıran: Rousseau. Ona göre, insan sıfatına bağlı, sadece o sıfattan gelen bir hürriyet vardır. Yeni hukukun, yeni ahlâkın, yani demokrasi hukuk ve ahlâkının temeli bu hürriyet anlayışıdır. İnsan insana eşittir. Hiç kimse başka bir kimseden ne daha üstün, ne de aşağı. İnsanı insan yapan ruh ve akıl. Ruh ve akıl, bütün insanlarda bir. Bütün insanlarda konuşan vicdan aynı. İçinden gelen sese kulak vermek, hissettiklerini söylemek, düşüncelerini dile getirmek her insanın hakkı. Kimse bu sesi boğamaz, bu iradeyi baskı altına alamaz.

Bu hürriyet anlayışı Avrupa'da yeni bir insanın müjdecisidir: Fert.

Fransız Devriminden sonra ilerici aydınların hepsi Rousseau gibi düşünür. Mefhumun gelişmesini *On Dokuzuncu Asrın Büyük Kamusu*'ndan izleyelim.

"Otorite ile hürriyet.. politikayı özetleyen iki zıt mefhum. Çatışıyorlarsa, toplum rahatsızdır; aralarında ahenk kurulmuşsa, mutlu. Otoriteyi yıkmak, anarşiye yol açmaktır. Hürriyeti kaldırmak, toplumu bir veya birkaç kişinin sömürüsüne terketmektir. Demek ki insanlar ne hürriyetten vazgeçebilirler, ne otoriteden. Ama bir hakikatı da unutmamalıyız: Hürriyetin tek desteği var: hak.. Otorite hem kuvvete dayanır, hem hileye. Yani hürriyet daima tehlikededir.

Hürriyet, tarihin hiçbir çağında tam olarak gerçekleşmemiştir. Çünkü hükümetler için ayak bağıdır. Hiçbir hakkı olmayan, baştakilerin her yaptığını kerem sayan insanları yönetmek ne kadar kolay. Otorite, hürriyetin anadan doğma düşmanı. Hürriyetten yana olanlar, ferdin haklarını kabul ettirmeğe bütün güçleriyle çalışmalıdırlar. Otorite zaten güçlüdür, korunmasına ihtiyaç yoktur ayrıca. Peki anarşistler.. diyeceksiniz. Anarşi, iktidarın yolsuzluğuna karşı bir tepkidir. Zafere ulaşan hiçbir parti, bir yönetim aracı olarak kullanmamıştır anarşiyi. İktidara geçen her parti, daima daha güçlü bir otorite kurmağa çalışmıştır. Yöneticilerin aczi, iktidar için çekişen ikbalperestler.. işte otoriteyi tehdit eden tehlike. Kurban olmağa alışmamıştır iktidar. İktidarda olanların, iktidarı kullanmadığı görülmüş mü?

Monarşiler hürriyetin gelişmesine elverişli değildir. Her direnişi kırmak, her hürriyeti boğmak ve geleceği güven altına almak isterler.

Demokratik bir hükümet de tiranik olabilir. Ama baskının kurbanı azınlıktır demokrasilerde."

"Hürriyet nedir? Şarlman'ın hocası Alcuin'e göre: Günâhsız bir hayat. Bir ahlâkçının anlayışı bu. *Massachusetts Kanunname*'sindeki tarif de aşağı yukarı aynı: *'Doğru ve iyi olanı yapmak hakkı'*. Kanun koyuculardan biri, Wintrop (1588-1649) tarifi şöyle açıklar: 'İki türlü hürriyet var.. Biri bozuk.. Hayvan da, insan da kullanabilir bu hürriyeti: Hoşuna gideni yapmak. Böyle bir hürriyet, her otoriteye düşmandır, her kurala kafa tutar, aşağılatır bizi. Hakka da, barışa da karşı. Tanrı yasaklamıştır bu hürriyeti. Bir de medenî ve ahlâkî hürriyet var, gücünü birlikten alan bir hürriyet. Devletin görevi, bu hürriyeti korumaktır işte. Bu kutsal hürriyet uğruna gerekirse canımızı vermeliyiz: Doğru ve iyi olan her şeyi çekinmeden yapma hürriyeti'.

Kiliseye göre de hürriyet ikiye ayrılır: Bozuk olan, kutsal olan. Hakkın hürriyetini kabul, hatanın hürriyetini reddeder Kilise. Ama hakkın da, hakikatın da tek kaynağı: kendisi. Kısaca, Kilisenin istediği hürriyet kendi hürriyetidir. Öyle şey olur mu? Kanun koyucu vicdanlara baskı yapmamalıdır. Günâh başkadır, suç başka. İnancı ve ibadeti düzenlemeğe kalkışan her kanun, hürriyete tecavüz etmiş olur. Kötülük yapmamalıymışım, pekâlâ, ama önce kötülük ne? Tarif edilsin. Cismanî hükümet için tek kötülük: Kanunun çiğnenmesi. Kanunun hakkaniyete uygun olması için sosyal haklara saygı göstermesi lâzım. Günâh, Tanrı'nın kanununa karşı koymaktır. Hiçbir beşerî kanun günâhı cezalandıramaz. Vesayet altına alınamaz Tanrı, korunmağa da ihtiyacı yoktur. Tanrı'ya yapılan saygısızlığı cezalandıracak kanun, Tanrı'ya karşı en büyük saygısızlık.

Eski Çağlar her hükümet biçimini denemiş ama siyasî hürriyeti tanımamıştır, çünkü demokrasiye yabancıdır. İktidar ya bir kişinin elindedir, yahut imtiyazlı bir kastın.

Hürriyet Eski Yunan için de meçhul, Eski Roma için de. İmtiyazlı bir sınıfın olduğu yerde hürriyetten söz edilemez. Ortaçağda yalnız toprak sahipleri hürdü. XII. yüzyılda hürriyet fikri belirmeye başlar. Monarşi güçlenmek için üçüncü sınıfa birtakım haklar bahşeder. Bu haklar hürriyetin tohumu olacaktır. Devletler yıkılır, prensipler ebedîdir. Hürriyet henüz boy atmadığı zaman bile titretir hükümdarları. Tekrar ediyoruz.. Çocuk toplumlar, siyasî hürriyetten habersizdir. Ama olgunluk çağlarında bu hürriyetlere dayanmak zorundadır toplum. Çökmesini önleyecek olan bu hürriyetlerdir ancak.

Önce vicdanların bağımsızlığa kavuşması lâzımdı. Reform ortaçağın din istibdatına son verdi. 1789 Devrimiyle taçlanan bir kurtuluş. Evet, 1789'la vicdan hürriyeti kesin bir zafer kazanmıştır. Ama siyasî hürriyet hâlâ tehlikede. Hürriyetin ilk şartı: Genel oy hakkı. İlk şartı diyoruz, bütünü değil. İngiltere'de siyasî hürriyet yoktur. Konuşma ve yazma hürriyeti ancak temel imtiyazlara dokunmamak kaydıyla mevcuttur.

Hürriyetler birbirine bağlıdır. Hepsinin de desteği: Eşitlik. Vatandaşların bütününe ait olmayan hürriyet, hürriyet değil imtiyazdır. Hürriyet diye haykıranların çoğu, hürriyeti, kendileri için isterler: Bir nevi hürriyet tekeli. Evet, hürriyet bir azınlığın imtiyazı ise, kanun tarafından ciddî bir garantiye alınmamışsa, hürriyet değil, yalandır.

Bize lâzım olan birtakım hürriyetler değil, hürriyetlerin bütünü. Hür olmak, her türlü kölelikten kurtulmak demek. Cehalet ve sefaletten daha ağır kölelik var mı? Vicdan hürmüş.. İmanını kaybeden halk kuvvetli bir ahlâk ve felsefe terbiyesi alamadıktan sonra bu hürriyeti ne yapsın? Çalışma hürriyeti varmış.. Çalışma vasıtalarından yoksun halk, topraksız, aletsiz, sermayesiz, kollarını bile kullanamazken, bu hürriyet neye yarar? Gerçek hürriyet yalnız hak değil kuvvettir de: Yeteneklerini adaletin hâkimiyeti ve kanunun himayesi altında geliştirmek iktidarı. Kullanılamayan soyut bir hürriyet, hürriyet midir? Sokak fenerleri körlerin ne işine yarar? İnmelilere yürüyebilirsiniz diye kanun çıkarmak yeter mi?"

"Sub lege libertas"

"Hürriyetin sınırlarını kanun çizmeliymiş (sub lege libertas). Kabul, ama iki şartla: 1) Genel iradenin ifadesi olan kanun, düzene sokacağım diye insanın temel haklarını çiğnemeyecek. 2) Her vatandaşa bu hakları kullanma imkânını sağlayacak. Kişinin topluma karşı görevleri var, amenna.. Ama toplumun, üyelerine karşı görevleri yok mu? Var şüphesiz. Hükümetin vazifesi, hükmen eşit sayılan vatandaşlara adalet dağıtmak değildir yalnız. Hükmen eşit, gerçekte birbirinden çok farklı! Hükümet zayıfları korumalıdır. Güçlüler kendi kendilerini korurlar. Ne yazık ki hükümetler bu düzenleyici rolü hemen hemen hiçbir zaman benimsemezler. Demek ki hürriyet âşıkları, devletten çok kendi fedakârlıklarına, kendi dürüstlüklerine dayanmalıdırlar.

Girardin ne güzel söylemiş: Toplumun da tabiat gibi kanunları var. Yazılı hukuk bunları görmezlikten gelebilir ama yok edemez. Dünya bir tabiat kanununa dayanarak dönmektedir. Yazılı hukuk vaktiyle bu kanunu da mahkûm etmedi mi? Mahkûm etti de ne oldu? Gülünçleşti.. İlmin yanında küçük düşürdü dini. Hürriyet de bir tabiat kanunu. Bu kanuna göre insan, kendi aklının yörüngesinde hareket eder. Yazılı hukuk bu kanunu da mahkûm etmeye kalkışırsa, kendi kendini mahkûm etmiş olur. Kürenin kanunu hareket, insanın kanunu hürriyet. Düşünce hürriyeti: Her konuyu tartışmak, denemek, doğrulamak demek.

Yaşasın hürriyet! Kahrolsun korku!..."

Önce Şairler Konuşsun!

Ben bu hürriyeti gördümdü canım, Avrupa'da
Bana orda ne kadar dilber u fettân geldi.
Etmeyince o tenezzül, yerine süslenerek
Desene, kaynanası bizlere mihmân geldi.
Üçbuçuk yılda bakın Kâbe-i hürriyetten
Pâyitahta nice bin köhne bezirgân geldi.

Hüseyin Kâmi

Âdem olmazsak, kalırsak biz bu istidadda
Devr-i hürriyet de birdir, devr-i istibdad da

Üsküdarlı Talat Bey

Hürriyetimiz var diyoruz, şanlı, mübeccel..
Düşman bize kaanun mu ya hürriyetimiz mi?

Tevfik Fikret

Utangaç Bir Nazenin

Türkçe'de hürriyet mefhumu yok. Fransız Devriminden sonra duymaya başladığımız "liberté" lafzını, önce "serbesti" ile karşılamışız. Serbestî, başı bağlılık demek. Gülhane Hattı Hümayunu'nda boy gösteren bu Farsça kelime, çok geçmeden yerini bir Arapça rakibeye kaptırmış: Hürriyet.[2]

2 "Liberté"yi hürriyetle karşılayan ilk sözlük Ruphy'nin *Fransızca-Arapça Lûgatçe*'si (1802). Sonra Rhasis (1828). Bianchi'de de aynı karşılık. Ayrıca, serbestiyet, azadegî, istiklâl. Liberté civile: Ruhsat-ı şer'iyye. Liberté politique: Ruhsat-ı mülkiyye.

Hürriyet Türkçe lugatlarda köleliğin zıddı (Bkz. *Redhouse,* Salâhi, Şemsettin Sami vs.).

Kaldı ki Arapça'daki mânâsı da bu. Şair: "Tama'kâr hür: köledir, kanaatkâr köle: hür" diyor.

Yeni tanıdığımız bu nazenini Osmanlı devlet ricaline takdim eden Sadık Rifat.[3] Paşa'ya göre medeniyetin ilerlemesi üç şeye bağlı: Nüfusun çoğalması, memleketin imarı, asayiş ve rahatın sağlanması. Ama bunlar da temelsiz olmaz. Temel: Hukuk-ı hürriyet, başka bir deyişle tebanın can, mal, ırz ve itibar güvenliği. "Hukuk-ı hürriyet millet-i tâhire-i İslâmiye"nin yabancısı değil. Yalnız, Avrupa devletlerinde bu gibi "emniyet ve hukuk-i hürriyet begâyet mûtenâ ve mûteber" tutulmaktadır. "Hukuk-ı millet ve kanun-ı devlet üzre hareket edilirse ne itaatsizlik görülür, ne serbestiyet".

Dikkat buyurulsun, milletin hakları ve devletin kanunu

3 Rıfat Paşa (1807-1856) sema-yı irfanımızın münzevî bir yıldızıdır. Işığı edebiyat dünyamıza yeni ulaşıyor. Başlıca ulemamız dünyaya gelmemiş farzederler Paşa'yı. Ne İsmail Habip'in *Türk Teceddüt Edebiyatı*'nda, ne *İslâm Ansiklopedisi*'nde, ne *Meydan-Larousse*'da adı geçer.. Şerif Mardin'in Sadık Rifat hakkındaki araştırması ciddî, müdellel, doyurucu. (Bkz. *The Genesis of Young Ottoman Thought.* Türkçe çevirisi: *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* İletişim 1996, "Sadık Rıfat Paşa: Yönetim Seviyesinde Yeni fikirlerin girişi, ss. 191-219)

Tanzimat'ın dayandığı ana fikirleri tesbit etmek oldukça güç, Şerif Mardin'e göre. Zira Tanzimat'ın mimarları hareketlerinin vâzıh ve nazarî bir müdafaasını yapmamışlardır. Reşit Paşa için Devlet-i Aliyye'de tatbiki düşünülen medeniyet yolu: Terbiye-i nâs ve icrâ-yı nizamâttır. (nizamattan murat: dünyevi nizamat). Mardin bu programı pek müphem bulur. "Bereket Tanzimat'ın siyasi felsefesini açıklayan bir vesika var: Sadık Rıfat'ın Avrupa Risalesi." Paşa'nın Viyana'dan Reşit Paşa'ya yolladığı mektuplarla, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda ifadesini bulan düşünceler birbirlerine çok yakın. Paşa 'Avrupa Ahvâline Dâir Risale'yi 1837'lerde hazırlamış. Akıl hocası Metternich, "Islahat hakkındaki muhafazakâr tutumu, aşırı hürriyet korkusu, ihtilâl düşmanlığı bu iddianın açık delilleri." Mardin, Metternich'e fazla önem vermiyor mu acaba? Sonra Paşa'nın iktisadî fikirlerini anlatan yazar onu merkantilizme bağlıyor. Sadık Rıfat halk kelimesini ilk defa olarak "peuple" mânâsına kullanmış. "Hukuk-ı lâzime-i hürriyet"den söz etmiş vs.

Sadık Paşa Osmanlı'dır. Avusturya'da adaletin tecellisine şahit olur, İslâmî Adalet'in. Başka bir deyişle, Rıfat'ın temel düşünceleri, tamamen ananevi İslâm düşüncesinin çerçevesi içindedir.

Hakikat şu ki Sadık Rıfat'la Metternich arasında bir ruh akrabalığı vardı. Temkinliydiler, durendişdiler, muhafazakârdılar. Batı karşısında aynı vakur, aynı ihtiyatkâr, aynı şüpheci davranışı daha sonra Cevdet Paşa'da da bulmuyor muyuz? Reşit Paşa'nın dostuyla, Reşit Paşa'nın mahmisi gerek mizaç, gerek terbiye bakımından birbirlerine çok benzerler. İkisi de ciddî ve kendilerinden emin birer devlet adamıdır. Avrupa dili bilmezler, yani yabancılaşmamışlardır.

gözetilirse itaatsizlik de kalmaz, serbestiyet de, diyor Paşa. Demek ki serbestiyetten anladığı, aşırı hürriyettir. Mühim olan kanunlar içinde hürriyet. Yani, hukuk nizamıdır. Devlet-i Aliyye'de bunun aksini iddia eden mi var? *Avrupa Ahvaline Dair Risâle*'deki hürriyet, ele avuca sığmayan yabancı bir yosma değil, mahcup ve müeddep bir bakire. İkinci Mahmut'un Viyana Büyükelçisi, Metternich'in dostuydu. Metternich ise, hürriyetin değil, hürriyetsizliğin temsilcisidir. Elbette ki Paşa "liberté"yi Batı'nın anladığı mânâda anlayamaz ve anlatamazdı.

Hürriyet kelimesi, Osmanlı efkâr-ı umumiyesini bir günde fethetmez. Suavi Efendi, hürriyet yerine, serbestlik kelimesini kullanır. Ona göre, serbestlik, "ednâ ve âlâ herkesin başı kanuna bağlı olmak demektir". *Muhbir* yazarı, böyle bir serbestlikten yanadır. Yalnız "Avrupa milletlerinden her biri bunu tahsil için nice yollar tutmuşlar ve her yolda ifrat veya tefritten kurtulamamışlardır. Avrupalılar isterler ki, bu adalet aşağıdan yukarı giden kuvvetle icra olunsun. Yazık! Halbuki, adalet yukarıdan aşağı bir kuvvetle gelmelidir. Çünkü, adalet bir kocaman taş gibidir, ki yukarıdan bir tek kişinin dokunmasıyla düşebilir. Aşağıdan yukarı atılması pek çok kuvvetlere muhtaçtır. Üç bin sene evvel yaşayan Homeros bile 'nerede çokluk, orada b... luk' demiyor mu?"

Kısaca Suavi için hürriyet demek, adalet demek. Adalet ise, İslâm'ın temeli.

Kemal'in Dülsine'si

Oysa Namık Kemal için hürriyet, büyülü bir kelime, bir tılsım, bir kara sevda. Şair, cenge hazırlanan bir siyahî heybetiyle kükrer:

Ne gam pür-âteş-i hevi olsa da gavgây-ı hürriyet
Kaçar mı merd olan bir can için meydân-ı gayretten!

Kaçmaz tabiî, çünkü.. "Celladın can alan kemendi kahreden ejder de olsa, esaret zincirinden bin kere hayırlı".

Sonra kahramanımız Feleğe seslenir:

Felek her türlü esbâb-ı cefâsın toplasın gelsin
Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azimetten.

Ve meçhul bir zâlime meydan okuyuş: Sakın milletin fedakâr çocuklarına dokunayım deme; zulmünün kılıcı, kanımızın ateşinde erir. Zorbalıkla yok edemezsin hürriyeti,

Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyyetten.

Nihayet, kendi çığlıkları ile mest, yalvarır sevgiliye: Ey güzel hürriyet! Ne efsunkâr imişsin, esaretten kurtulduk ama, senin esirin olduk. Kalbimiz yalnız senin için çarpıyor, ne olur gizlenme. Ümmet ebede kadar seyretsin cemalini.

Unutulmasın ki, gerçek dünyada değil, şiirin büyülü ülkesindeyiz. Şair kime kızmış? Bu hürriyet, nasıl bir hürriyet? Kimin kime karşı hürriyeti? Nesrin hendesesinden, nazmın uğultulu alaca karanlığına kaçan Kemal, bir belagat hummasının içindedir. Şiirin o nesil için bir oyun olduğunu biliyoruz.

Aldanma ki şair sözü elbette yalandır

diyen şaire selâm!

Yeni Bir Tanrı: Heykel-i Hürriyet

Şimdi de Paris'teyiz. Yıl 1878. Sadullah Paşa Paris Sergisini dolaşmaktadır. İntibalarını merak etmez misiniz? "Paris, kemâl ikliminin sultanıdır. Bu teşhirgâh-ı imtihan ise, Fransa'nın uluvv-ı kâbına bir bürhandır." Paşa, bu "beda-

yi-i âsâr"ın görünmeyen halikini arar. Bakışları birdenbire hürriyet heykeline takılır. Muammanın anahtarı bulunmuştur artık. Evet, gördüğümüz bu kemalat Hürriyet'in eseridir baştanbaşa. Kavimler ve milletler onun sayesinde mutluluğa kavuşmuş. Hürriyet olmayınca emniyet olmaz, emniyet olmayınca say olmaz, say olmayınca saadet olamaz.

Gafil olmayalım... burası bir şaheserler sergisinden çok, mevzuatın imtihan edildiği bir yer: "Buradaki âsâr-ı nefise, kanun-ı hürriyete tâbi memâlikin mahsul-i terakkiyâtıdır."

Sadullah Paşa *İçtimaî Mukavele*'yi okumuş muydu? Bilmiyoruz. İhtilâl öncesinden gelen bir ses bu. Zincirlerini kırmak isteyen üçüncü sınıfın sesi. Esat Muhlis Paşa'nın oğlu Kâbe-i Hürriyet'i görmeden de hürriyete âşıktı. On yedisinde başlayan bir aşk. Sait Bey'i dinleyelim:

"Tercüme odasında birlikte bulunduğumuz esnada merhum terakki tarafdarânının en ileri gelenlerinden olup daire-i hariciyede bulunan kudema kendisine ifratçı lâkabını vermişler idi" (Bkz. *Sadullah Paşa –yahûd– Mezardan Nida,* s. 11).

Bir Müsteşrikin Genellemeleri

Berlin Büyükelçisinin bu coşkun "kaside"si Musevî bir müsteşriki yersiz genellemelere sürüklüyor. "Sadullah bu sözlerle XIX. asırda Avrupa'yı dolaşan Ortadoğuluların ortak görüşünü" belirtiyormuş Bernard Lewis'e göre. XIX. asırda Ortadoğu diye bir yer var mıydı? XIX. asırda Avrupa'yı dolaşan Ortadoğulular kim? Tunuslu Hayreddin'in, El-Rifaa Bey'in, hürriyetten ne anladıkları malum. Paris Sergisini 1888'de ziyaret eden Ahmet Midhat Efendi'de bu şaşkın hayranlıktan eser var mı? Müsteşrik devam ediyor: "Bu intelijansiya için Batı'nın gücü de, başarısı da gizli bir kaynaktan geliyordu: siyasî hürriyet. "Siyasî hürriyet Alaattin'in lambasıydı. Şimdi, Doğu da bu hürriyet lambasıyla, terakki denen cini emrine râm edecek, muhteşem Batı'nın efsânevî hazinelerini elde edebilecekti". *The Middle East and the West* yazarı, bu parlak tespitlerden sonra hürriyeti tarif ediyor: "Hürriyet, hükümet tarafından yapılacak kanundışı davranışlara karşı vatandaşın korunması, hükümetin kuruluşuna ve yönetimine katılma hakkıdır... Hürriyet, belli bir siyasî teşkilât tarafından korunur ve tatbik edilir. Bu siyasî kuruluşu tatbik edenler, umumiyetle ona demokrasi derler".

Lewis'e hatırlatalım: Osmanlı ülkesinde "hükümet tarafından yapılacak kanun dışı davranışlara karşı vatandaşı" koruyacak aşılmaz kaleler vardır: Şeriat ve örf. "Hükümetin kuruluşuna ve yönetimine" katılamayacak tek fert yoktu. Hürriyet, Müslüman olsun, Hıristiyan olsun, tab'a-i şahanenin müşterek mameleki. Yabancılaşmış bir iki aydın, yani Batı'nın birkaç papağanı, hürriyet içinde hürriyet hasreti çekerken, "bize bağlı olan bir memleketin (Romanya) çocuğu olan Panait İstrati, dünyanın en hür diyarı Osmanlı ülkesidir" diyordu. "Tanrı'ya ve Padişah'a çatmadıktan sonra insan orada her şeyi yapmakta serbesttir". Bir kelimeyle, Avrupa'nın özlediği gerçek demokrasi ilk –belki de son– defa olarak Devlet-i Aliyye'de gerçekleşmişti. Çağdaş Avrupalı derbeder İstrati'nin açık kalpliliğinden de mahrum.[4]

4 Bkz. Cemil Meriç, *Kırk Ambar,* Ötüken Yayınları, İstanbul 1989. "Felsefenin Paslı Kilidi: Hürriyet" ss. 416-424.

AVRUPA'DAKİ HAYALET

Bir Meflhumun İki Adı

Önce İngiltere'de kullanılmış: 1827. Arkasından Fransa'da, 1835. Reybaud, "Kelimeyi ben yaygınlaştırdım" diyor. Leroux diretiyor: "Ben".

Gerçek şu ki, yeni doğan sosyalizm lafzını aydınlar çevresine tanıtan Louis Reybaud'un *Modern Sosyalistler veya Islahatçılar* ünvanlı eseri (7. baskısı, Paris 1864).

Sosyalist sıfatı daha çok aydınlar (burjuva ve küçük burjuva aydınları) tarafından benimsendiği için işçiler arasında kuşku uyandırır. Nitekim 1848'de Marx-Engels imzasını taşıyan *Beyanname* sosyalizmin değil, komünizmin beyannamesidir. Ama Marksizm daha sonra kendini ilmî sosyalizm diye tanıtacak, bu lafzı belli bir dünya görüşünün ismi olarak kullanacaktır. Sosyalizmle komünizm arasındaki farklar bugüne kadar kesin olarak belirlenmemiştir. Zaman zaman aynı anlamda kullanılır, zaman zaman ayrı anlamlar yüklenirler. Kullananın mizacına, hitabedilen okuyucu kitlesine, dönemin şartlarına göre değişir karşılıklar. Yalnız sana-

yi devriminden sonraki dönem için, daha çok sosyalizm, daha eski çağlar sözkonusu olunca da komünizm tercih edilmektedir. Kısaca aydınlık düşüncenin vatanı olmakla övünen Batının insan ve toplumla ilgili kelimeleri hâlâ kaypak, hâlâ sislidir. Ayrıntıları bir yana bırakarak 19. asır Fransasının sosyalizmden ne anladığını görelim. Kaynak: Tanınmış Fransız bilim adamlarının makalelerinden oluşan bir iktisat lügatı (*Dictionaire de l'Economie Politique*, Ch. Coquelin ve Guillaumin yönetiminde, 2 cilt, Paris 1864). Makalenin yazarı Louis Reybaud.

"Sosyalizmler, sonu yaklaşan birer rüya", yazara göre. "Sosyalistler 1848'de tam bir başarısızlığa uğradılar. Oysa ellerine ne güzel bir fırsat geçmişti. Artık sosyalizmden söz etmek bir ölünün arkasından nutuk okumak gibi bir şey. Çağdaş zihniyetin bu isyanı, asırlardır şahidi olduğumuz ayaklanmaların tıpkısı. Yeni bir sistem kurduklarını ileri sürenler kabiliyetsiz birer kopyacı. Heyhat! Abeste bile orijinal olunamıyor. İnsan zekâsı her devirde yelken açmış hayaller ülkesine. Bazen filozoflar kılavuz olmuş, tarikatler peşlerinden gelmiş, bazen topluluklar çıkmış yolculuğa; doğru yoldan ayrılmış, düşüncelerindeki perişanlığı eylemleriyle perçinlemişler. Bir yerde mistik etken ağır basmış, insiyakı, dâvâya hâdim kılmış. Bir yerde insiyak setleri yıkmış. Bütün bu akımların ortak yönü; yerleşmiş inançlardan kopmak ve doludizgin serüvene atılmak.

Hayalperestlerin en eskisi Eflatun *(Devlet)*. Arkasından gelenler hep onu kopye etmiş, değiştirerek. Meselâ Morus *(Ütopya)*, meselâ Companella *(Güneş Beldesi)*. Sonra hayalî âlemler birbirini kovalamış. Bu çılgın yazarların başında da Morelly ile Babeuf.

Bir uyur-gezerler kafilesi. Aralarında kimler yok ki: Mably, Rousseau, Fenelon...

Ferdî isyanlar yanında kitle isyanları: Devlet içinde dev-

let, dünyamız içinde dünya kurmaya çalışan topluluklar. Başı çeken, manastırlar; sonra köylü ayaklanmaları. Munzer, Anababtistler...

Kısaca çağlar boyu her türlü komünizm ve sosyalizm düzenlemeleri denenmiş. Salgınlar kanla bastırılmış ama hastalık tohumları yok edilememiş".

Sekiz sütunluk bir ithamname. Yazarın kültürü geniş, üslubu sürükleyici, sosyalizmin kanlı ve karanlık bir tablosunu sergiledikten sonra zamanına geçiyor: "Yeni mezhep kurucularından ilki ve en tanınmışı Robert Owen. Owen'de iki insan birleşmiş; biri gerçekçi, öteki hayalperest. Sonra Saint-Simon: Dünya işleriyle din işlerini tek elde toplamaya kalkmış. Papa'yla Sezar'ın yerini en büyük bilginler, en büyük sanatkârlar, en büyük sanayiciler almalı demiş... İnsanları kaynaştıran bağ, korku değil sevgi olmalı artık.

Fourier ütopyacıların şahı. Cabet zırdelinin biri. Louis Blanc da hiçbir yenilik getirmemiş sosyalizme. Proudhon'u da sosyalist sayarlar ama, ne garip bir sosyalist. Sosyalizmlerin en yaman yıkıcısı".

Reybaud'un makalesi insafsız bir hükümle sona eriyor: Sosyalizmler öldü artık, hortlamaları da düşünülemez.

1864'te kaleme alınan bu yazıda ne Marx'ın adı geçer, ne Engels'in. Yazar dünyadaki işçi hareketlerinden külliyen habersizdir.

Demek ki 1864'te Fransa'daki aydın çevre Sosyalizmi böyle anlıyordu. Aydın çevre derken daha çok resmî aydınları kastediyoruz. On yıl sonra yeni bir görüş açısı ile karşı karşıyayız. Sosyalizm hâlâ müphem, hâlâ seyyal ama çok daha sevimli.

Pierre Larousse'un *On Dokuzuncu Asrın Büyük Kamus*'una bir göz atalım: "Sosyalizm bir sosyal reformlar temeline dayanan yönetim tarzı". Bilmeceye benzeyen bu tarifi sosyalizmin lehinde ve aleyhinde alıntılar izliyor. Kimine göre "sosyalizm, medeniyettir", "sosyalizmin gerçek adı: ilim, Hıristiyanlığınki: şefkat" (Girardin). Kimine göre "sosyalizm, insan haysiyetini öldüren mutlakiyetin ve toplumu mahveden ferdiyetçiliğin zıddıdır" (Laurent de L'Ardèche). Oysa başkaları için "despotizmin kendisi"dir (Bastiat).

Kamus, "ansiklopedi" bölümünde, başlıca Fransız sosyalistlerinin görüşlerini özetliyor. Ciddî, aydınlık, tarafsız bir makale ama Marksizm yine yok. Komünizmle sosyalizm birbirinden kesin olarak ayrılmış: "Komünizm, ya düpedüz bir ütopya, yahut da azgın tutkuları sömürme amacı. Sosyalizm ise geleceği olan pratik bir teori, henüz birçok meseleleri çözümleyemedi belki, ama birçok meseleleri çarpıcı bir biçimde ortaya koydu".

Sosyalizmin Kaynağı: Asya

Sosyalizm geçen asrın Osmanlı aydınları için korkunç ve sevimsiz bir lafızdı. Avrupa'nın başına bela olan bu hayaleti nereden ve nasıl tanıyacaklardı. Reybaud'un ütopyacı diye vasıflandırdığı düşünce adamlarından tek satır çevrilmemişti Türkçeye ve uzun zaman çevrilmeyecekti de. Dikkatleri bu siyasî mezhebe çeken 1871 Paris Komünası olmuştur. Ülkemizdeki yabancı gazeteler düşmanca yayınlarıyla Türk kamuoyunda dehşet ve endişe yaratmışlardı. Meseleye ilk eğilenlerden biri Cevdet Paşa. Belediye Kütüphanesi'ndeki müsvedde ne zaman kaleme alınmış? Bilmiyoruz. Paşa'nın sosyalizm hakkındaki bilgileri yalınkat ve derme çatmadır. Tarihçimiz yabancı dil bilmediğinden kaynaklara gidemez. Kaldı ki Batı kaynakları da tarafsız ve ilmî olmaktan uzak. Sosyalizmle ilgili bu risalenin bastırılmamış olması da dikkate lâyık. Tarihçi, söylediklerinin ciddiyet ve isabetinden emin olsa onları müsvedde halinde bırakır mıydı? Öyle sanıyoruz ki Paşa, hayatının belli bir dönemin-

de Avrupa'daki içtimaî sarsıntılara eğilmek ihtiyacını duymuş ama belgeleri yetersiz olduğundan meseleleri aydınlık olarak görememiştir. İçtimaî nazariyelerin adlarını bile bilmez; sosyalizm, komün, nihilist kelimelerini yanyana sıralayışı konunun ne kadar yabancısı olduğunu ortaya koyar. Ne var ki karşımızdaki, çağının en geniş tecessüslü düşünce adamlarındandır. Bilmediklerini bildikleriyle izaha kalkan, elindeki malzemenin sefaletine rağmen dikkatimizi sosyalizmin Doğudaki köklerine çeken Paşa'ya yine de teşekkür borçluyuz.

Cevdet Paşa ezelden beri ihtilâle düşmandır. Hem medreseli, hem de devlet adamı olan Paşa, ülkenin sarsıntılar içinde çırpındığı bir dönemde yaşamaktadır. Nizamın koruyucusu olmak, mizacının da, devlet anlayışının da tabiî bir icabı. 1848 olaylarını anlatırken şöyle der:

"Azıtan halk bütün bütün hadd-ı maruf'un ötesine gitmiş; mülkiyet ve zevciyet haklarını inkâr edenler, herkes, her şeyde eşit olmalı diye tutturmuş, sonra ayak takımı bunu mizaçlarına uygun bularak Fransa Cumhuriyeti'ni bu renge boyamaya kalkışmış"... "Fransa kibar ve ukelasının bundan gözü ürkmekle, cumhuriyetten ve belki hükümet-i meşrute serbestliğinden yüz çevirip Napolyon'un henüz dört sene müddet-i siyaseti son bulmazdan evvel imparatorluğunu tasdik ederek Hükümet-i mutlakaya teslim olmuş"... "İşbu Fransa ihtilâfatı sırasında, Nemçe halkı dahi serbestlik sevdasına düşmüş, pek çok kanlar dökerek, hükümetlerini hükümet-i meşruteye kalbetmek istemişlerse de hükümet-i imparatoriye galib gelerek yine hükümet-i mutlaka tahtında kalmışlar"... "Bunların her birinde bir günâ fenalık melhuz ve meşhud olup, hele cumhuriyetin zikr olunan fıfka-i mütecavizesi bütün bütün akıldan ve nevamis-i tabiiyyeden baid bir fikr-i bâtıldır" (*Tarih-i Cevdet,* I. Cild, s. 16-17).

Evet, Paşa için "cumhuriyetin fırka-i mütecâvizesi" (bugünkü deyimi ile aşırı sol) büsbütün akıldan ve tabiat kanunlarından uzak emeller peşindedir.

İçtimaî ilimlerin ilimden çok ideoloji olduğunu unutmayalım. Paşa, 48'i uzaktan, peşin hükümlerinin arkasından görmeye mahkûmdu. Belediye Kütüphanesindeki müsveddede, sözü edilen akıl dışı ve tabiat kanunlarına aykırı düşüncelerin kaynağı da Asya olarak gösterilmektedir. Paşa der ki:

"Sasani hükümdarlarından Kabaz zamanında Mezdek[1]

1 Mezdek (yahut Mazdak): *İslâm Ansiklopedisi*'nin bu zatla ilgili makalesinden şunları öğreniyoruz. Hukkakanoğlu Zaradüşt tarafından kurulan bir dinin havarisi. Mezdek, Zaradüşt'ten iki asır sonra yaşamış, ama bu inancın İran'da kök salması onun telkinleri sayesinde gerçekleşmiş. İlk şakirtlerinden biri hükümdar Kavaz (488-531). Ama Mezdek'in tavsiyelerini tatbikle işe başlayan Kavaz sonra Mezdek ve taraftarlarını öldürtmüş. Mezdek'e göre, mülkte ve kadınlarda ortaklık olmadıkça, insanlar arasındaki anlaşmazlıklar sona ermez.

Bazı eserlerde Mezdekilere Zerdüşti de denilir. Bazı Şarkiyatçılara göre Mezdekçilik islâh edilmiş bir maniheizmdir. Kısaca, gerek Mezdek, gerek Mezdek dini hakkında aydınlık bir bilgiye sahip değiliz. Belki de Mezdekî katliamı sırasında Mezdekî kitapları yok edilmiştir. Şarkiyatçıların birbiriyle çelişen hükümlerinden çıkarabildiğimiz netice şu: Kavaz, asillerle yüksek rahiplerin nüfuzundan rahatsız olduğu için, Mezdek'in telkinlerini benimsemiş. Amacı, bu zümrelerin imtiyazlarını yıkmak. Sefalet içinde yaşayan halk Mezdekçiliği bir kurtuluş diye bayraklaştırdı. Hükümdarın Mezdek taraftarı siyaseti, bu dinin gittikçe artan kudreti, sarayda ayaklanmalara sebep oldu ve Kavaz tahttan indirilerek hapsedildi. Yerine kardeşi Camasp seçildi. Kavaz kaçıp, Heftalit'lerin yanına sığınmağa ve onların yardımı ile memleketini tekrar elde etmeğe muvaffak oldu. Bu sırada, hükümdarın tahttan indirilmiş olmasına rağmen, Mezdekçilik gittikçe daha fazla yayılmış ve endişe verici bir hal almıştı. Asillerin malları yağma edilmiş, kadınlar kaçırılmıştı. Kavaz, yeniden tahta çıkınca düşmanlarından intikam aldı ve Bizans İmparatoru ile savaşmak için asiller ve rahiplerle anlaştı. Bu arada Mezdek'i sevmeyen Şehzade Hüsrev sabırsızlıkla tahta çıkmayı bekliyordu Mezdekçiler, Kavaz'ın büyük oğlunu Kisralık makamına geçirmek emelindeydiler. Üstelik Mezdek, Kavaz'ın takdim ettiği Hüsrev'in annesini zevceliğe kabul etmemişti. Kavaz, oğlu Hüsrev'in telkinlerine karşı koyamadı. Mezdek'le taraftarlarını bir bahane ile saraya çağırdı ve kitle halinde katlettirdi. Bu hareket Hüsrev'e Nuşirevan lakabını kazandırdı. Kavaz öldükten sonra Hüsrev, geriye kalan Mezdekçileri kılıçtan geçirdi ve kitaplarını yaktırdı. Tabiatıyla Mezdek'in kurduğu düzen de değiştirildi. Demek ki Mezdek'i öldürten (Hüsrev'in telkinleriyle) Kavaz'ın kendisidir.

Bu katliam, Mezdekî'lerin kökünü kurutmadı. Müslüman müelliflere göre, dağlara çekilen Mezdekî'ler çeşitli mezhepler kurdular. Meselâ Hurramiye, Bâtınilik, İsmailiye gibi.

adında ünlü bir zındık türemiş. Peygamberlik dâvâsına kalkışan Mezdek bütün insanlar Âdem ile Havva'nın çocukları, yani hepsi öz kardeş... o halde malları da birbirinin diyerek ahaliyi kışkırtmış. Ayak takımı inanmış sözlerine, hatta Kabaz da onun bâtıl dinine girmiş. Böylece fahişeler serbestçe icra-yı fuhşiyata yol bulmuş, ileri gelenlerle baldırı çıplaklar bir olmuş, İran baştanbaşa bir kârhane-i fevahiş ve menâhiye dönmüş. Nesil karışmış, babalar evlâd lezzetinden mahrum kalmış."

Fakat bu "balayı" uzun sürmemiş Paşa'ya göre. Halk ayaklanmış, Kabaz kaçmış. Sonra yeni müttefikler peyda edip tekrar çıkmış tahta ve Mezdek âyinleri bir müddet daha payidar olmuş. Bir müddet dedik, zira Kabaz'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nuşirevan "büyüyüp de saltanatta kesb-i istiklâl edince havass-ı ricalini toplayıp" şöyle konuşmuş:

"Allah ile ahdetmişimdir ki, saltanat bana teveccüh ederse Mezdekîleri katledeyim, çünki anlar nâsın emval ve nisvanını mübah ve müşterek kıldılar. Kimesneye mahsus karı olmayıp, leimlerle kerimlerin soyu karıştı. Fahişeler için icra-yı fuhşiyat kolaylaştı. Nisa-ı kiram yoldan geçerken yüzlerine bakmağa cesaret edemiyenler anlara vasıl oldu, dedikte, sol yanında duran Mezdek melunu, Nuşirevan'ın nutkuna cevaben: Bütün halkı katledebilir misin? Bu senin dediğin bir büyük fesatdır. Allah seni ıslahı mülk için melik etti, ifsad için etmedi.. demesi üzerine, Nuşirevan dahi ey veled-i zina, hatırına gelir mi ki validem ile yatmak için Kabaz'dan ruhsat istedin, o da ruhsat vermekle validemin odasına gittin, ben de arkandan eriştim ve senin ayağını öptüm ki, çoraplarının pis kokusu hâlâ burnumdadır. Ve senden rica ettim ve sen de valideyi bana bağışladın ve geri döndün diye sual ettikte, Mezdek evet dedikte, Nuşirevan hemen anın idamını emretmekle derhal Mezdek-i melun öldürülerek leşi yakılmış ve Mezdekî avı başlamış İran'da. "Cülûs-u Nuşirevan'ın yirmi dördüncü senesi Hz. Muhammed dünyaya gelmiş." Sonra Âdil Nuşirevan'ın gazap kılıcından kurtulan Mezdekîler ehl-i islâm içine karışmış. Ve arasıra "birer tarîk ile ahkâm-ı diniyeyi ifsada kalkışmış". Ekseriya "Alevîlik perdesi arkasında gizlenip ayin-i bâtıllarını icradan" geri kalmamışlar. "Anadolu'nun bazı mahallerinde mevcut olan kızılbaşlar, hep Mezdekîler bakayasındandır. Bâtıniye mezhebi dahi hep anlardan türemiş bir meslek-i bâtıldır..." diyor Paşa ve devam ediyor: "Vaktiyle bâtıniye eshabı, düvel-i islâmiyeye büyük belâ oldular. Çünki içlerinde birçok fedailer bulunup, onlar vasıtasıyla maruf zevatı idam ettire geldiklerinden halka dehşet verip bu suretle kesb-i kuvvet ve tevsî-i hükûmet ederlerdi. Bu fedailer ekseriya esrar içtikleri için anlara hashaşî derlerdi. Fransızca istilahat-ı kanuniyeden olan assasin yani katil-i müteammit tabiri, haşhaşiye lâfzından galattır. Bu dahi ehl-i salibin Suriye'den Avrupa'ya götürmüş oldukları tâbirattandır. Çünki ehl-i salib Suriye tarafına gittikleri vakit Suriye'de pek çok bâtıniye bakayası olan Haşhaşiye vardı... Ve o zaman Avrupa zulmet-i cehl içinde olup, ulum-u fünun sevdasını oraya Mısır ve Suriye'den avdet eyleyen ehl-i salib götürmüştür."

Haçlıların anayurtlarına yadigârı, yalnız ulum ve funun sevdası mı? Hayır. "Hürriyet ve serbestiyet" fikirleri de, Avrupa için bir ithal malı. Ama Hıristiyan derebeyliği serazat düşüncenin gelişmesine elverişli değildi. Bu itibarla, Doğu'dan gelenler "bâtınîlerden gördükleri usul üzerine gizli cemiyetler kurup, üyeleri birbirini tanımak için aralarında birtakım işaretler kararlaştırmışlardı. İşte farmason tariki bu veçhile zuhur etmiştir ki, işaretleri bektaşiler arasında kullanılan işaretlere benzer". Demek ki "Ehl-i salib, o zamanda bâtıniyede esrar addolunan mezdekî efkârını dahi bera-

ber götürmüşler". Ama bu fikirler meydana çıkamayıp gizli kalmıştır. "Badehu zuhûr eden komünizm ve sosyalist ve nihilist mezhepleri mezdekî âyinlerinin aynı demek oluyor. Zira bunların beyinlerinde teferruatça fark var ise de emlâkta hukuk'u tasarrufu ve nisada usul-u izdivacı ilgadan ibaret olmakla esasen cümlesi birdir".

Paşa, anlattıklarını şöyle hülasa ediyor:

İran'da zuhur eden mezdekî mesleği İslâm ülkelerinde çok kere Alevîlik hırkasına bürünmüş, sonra Avrupa'ya giderek kıyafet değiştirmiş, komünizm, sosyalist, nihilist gibi namlar takınmıştır. Dinî inançlar zayıfladıkça bu gibi sapık fırkalar çoğalmış. Hele hükümet tarafından da engellenmeyince büsbütün gemi azıya almışlar.

Avrupa ibâhiyun mesleğine pek yatkın. Çünkü zenginleri para babası ve sefih. Yoksulları ise sefalet içinde ve ümitsiz. Dinî fikirler mahvolup gitmektedir. Bir kelimeyle, Avrupa büyük bir tehlikenin, cihanşümul ihtilâlin arefesindedir. Evet, ihtilâller uzun ömürlü değildir; çok geçmeden yerlerini kahredici bir sükuna terk ederler. Lâkin bu arada Avrupa herc-ü merc edilmiş olur. Ülkemiz böyle bir fırtınanın dışında. Dışındadır çünkü, Paşa'nın başka bir yazısında da söylediği gibi *(Tezakir)* bizde zengin ile fakir arasında uçurum yoktur. "İslâm kavimlerinde komün, sosyalist, nihilist gibi 'furuk-u itizâliyye' bulunmaz". Böyle bir ihtilâl koparsa namuslu insanların sığınacağı tek ada: Ülkemiz, "Ehl-i ırz için memâlik-i mahrusadan gayrı cây-ı selâmet kalmaz" diyor Paşa (Bk. Belediye Kütüphanesi, Cevdet Kitaplığı, N. 08).

Salgın Bir Hastalık

Osmanlı Devleti ricali için sosyalizm salgın bir hastalıktır, bir Avrupa hastalığı. Siyasî vasiyetnamesinde "Hiçbir beşerî güç, milliyetler prensibi ve sosyalizmin ortaya çıkardığı hadiselerin gelişmesine engel olamaz" diyen Âli Paşa, ülkesini bu salgından korumak ister. 25 Temmuz 1871'de vilâyetlere yolladığı bir tamim, Paşa'nın Batı dünyasını sarsan olaylar karşısında ne kadar uyanık olduğunu göstermektedir:

"Biliyorsunuz ki, çağımız maddî bilgiler (maarif) bakımından, geçen asırlarla kıyaslanmayacak ölçüde ileridir. Ama insan cemiyetini asıl ayakta tutan 'medâr-ı emn-ü emânı olan âdab ve ahlâk-ı umumiye' ve sair mânevî bağlar, ne yazık ki dikkate alınmamaktadır. Bu ihmâlin vahim neticeleri ortada. İşçiler, sermayedarlarla servet ve refahça eşit olmak için mevcut malları bölüşmek gibi tehlikeli düşüncelere kapılmışlardır. Yalnız o kadar da değil, 'hükmü hükümete' ortak olmak da istiyorlar. 1860-61 yılları arasında beliren bu tehlikeli düşünceler 'şu dokuz on sene zarfında' habis ruhlar gibi Avrupa'nın her tarafına yayılmıştır. 'Bu efkâr eshâbından terekküb ve teşekkül eden' cemiyetin adı: Enternasyonal'dir. Enternasyonal'in Londra'da bir merkezi, Amerika ve İsviçre'de şubeleri vardır. Üyeleri çoğalmış, sermayesi artmıştır. Pekâlâ bilirsiniz ki, bu vahim emeller nizâm-ı âleme aykırıdır. Gerçekleşmeleri –Allah göstermesin– türlü türlü ihtilâl ve ihtilâflara yol açar. Böyle düşünenlerin Komüna'da neler yaptıklarını gördük. Paris'in hâli meydandadır. Haydutluğu meslek ittihaz eden bu adamların amacı 'cemiyet-i beşeriyeyi bir hâl-i vahşet ve behimiyete irca' etmektir. Hem mizacımıza, hem ahlâkımıza ters düşen bu gibi fikirlerin, ülkemizde iltifat görmeyeceği tabiîdir. Ama memalik-i Osmaniye çok geniş ve tab'â-yı şâhâne kalabalıktır. Bu itibarla dikkatli olmalıyız. Bu meşûm fikirler hudutlarımızdan içeri girmemelidir. Bu fikr-i fâsid erbâbının maksat ve emellerini yaymalarına meydan vermemeliyiz".

Yeni Osmanlılara Gelince

Âli Paşa, sorumlu bir devlet adamıydı. Elbette ki düzeni savunacak, yabancı ideolojilere cephe alacaktı. Yeni Osmanlılar ise bir avuç toy, sorumsuz ve serazat delikanlı. Şiarları: Âli Paşa'ya muhalefet. "Mehlika Sultan"a âşıktılar. Mehlika Sultan, Avrupa'ydı, hürriyetti, terakkiydi, anayasaydı. Sosyalizmi Komünanın kan ve barut kokusu içinde tanımışlardı. Mahiyetini bilmedikleri bu kavgada, cetleri Osman Bey gibi, ezilenlerin yanında yer aldılar. Marx'ın adını duymuşlar mıydı? Sanmıyoruz.[2] 1871 Fransa'sında, sosyalizmi Proudhon bayraklaştırıyordu. Göçmen kuşlar yurtlarına dönünce çağın o sevimli ilâhesini unutmuş gibiydiler.

İbret gazetesi, bu Avrupa görmüş intelijansiyaya sayfalarını açtı. Nuri Bey, sadrazamın cihanşümul bir tehlike olarak vasıflandırdığı Enternasyonal'i coşkun bir üslupla müdafaaya kalktı. Enternasyonal, karışıklık çıkarmak için değil, "medeniyet"i gerçekleştirmek için kurulmuştu, yazara göre. Medeniyet, her çalışanın hak ettiği ücreti alması demekti. Oysa Avrupa'da işçi, insafsız istismarın kurbanıdır. Ezilenlerin bir araya gelip haklarını aramaları hem tabiî, hem meşrudur. Enternasyonal'e çatanlar, onun kuruluş sebebini bilmeyenlerdir. Nuri Bey, emekten yanadır, ama şiddeti mahkûm eder. Batı'daki sınıf çatışmaları onu sadece bir aydın olarak ilgilendirir. İslâmiyet, bu tehlikeli ihtilâfları kökünden halletmiştir. Bir kelimeyle yazar, İslâm'dır ve Osmanlı'dır. Yalnız hakikatın çarptırılmamasını ister.

2 Komünanın Marx'la da Marksizmle de hiçbir ilgisi yoktur. Komüna hainlere, hainlerle işbirliği edenlere karşı yurtseverlerin ayaklanmasıydı. Komüna, Thiers'in merkezî iktidarına, yani kara bir günde seçilen klerikal ve monarşist bir millet meclisine karşı cumhuriyetin ve cumhuriyetçilerin şahlanışı. Sosyalizmden esinlenen bir isyan. Temelinde, kuşatmanın sefaletleri ve zilletleri ile İkinci İmparatorluğun sonunda işçiler arasına yayılan ideoloji, fran-masonluk yatıyordu. Enternasyonal isyanın ne yaratıcısı olmuştur, ne de teşvikçisi. Komünanın yöneticileri Marx'ın adını bile duymamışlardır.

Namık Kemal de arkadaşı kadar hakşinas. Basında Komüna'ya yöneltilen iftiraları bir bir çürütür. Bu davranışı sosyalizmi tasvip mânâsına almak yanlıştır. Şairi öfkelendiren cahil ve bağnaz birkaç yazarın ileri geri isnatlarıdır sadece. Reşat Bey de bu kalem savaşına büyük bir coşkunlukla katılır. Komüna'cıların komünizmle hiçbir münasebeti yoktur. Amaçları, cumhuriyeti yaşatmak. Ne "iştirak-i emvâl" yanlısıdırlar, ne "iştirak-i ayâl".

İbret'in açtığı bu kavgayı *Basiret* de destekler. Ahmet Mithat Efendi bir Osmanlı edibi olarak ezilenlerden yanadır, tefeciliğe ateş püskürür. Çalışan yığınların haklarını korumak için kurulan Enternasyonal'i hayırlı bir teşebbüs sayar.

Kısaca: Yeni Osmanlılar'ın sosyalizmle hiçbir münasebetleri yoktur. Yalnız Batı'yı birçok yazarlardan daha iyi tanırlar; tarafsız ve hakşinastırlar.

Yeni Bir Medeniyet Yolu mu?

Bu genç ve esrarlı Tanrıçanın coşkun bir âşıkı vardır ülkemizde: Şemsettin Sâmi (1850-1904). Rum lisesini bitirdikten sonra İstanbul'a gelen Yanyalı Şemsettin Sâmi için sosyalizm, bugünkü medeniyetin büyük bir "hareket-i maneviyesi"dir. Avrupa'yı ve belki bir gün bütün dünyayı sarsacak, toplumların çehresini değiştirecek bir hareket; soyumuzu refaha, mutluluğa ulaştıracak bir "şehrah-ı azim". *Tercüman-ı Şark* başyazarı gönül vermiştir bu rüyaya. Bu vecit dolu hayranlıkta, Victor Hugo'nun coşkun ve tannan üslubundan akisler buluyoruz. Filhakika, Sâmi Bey bu makaleyi kaleme alırken *Sefiller* üzerinde de çalışmaktadır (1878). Sâmi Bey'in bir endişesi vardır. Sosyalizmin "iştirak-i emval" töhmetiyle lekelenmesi.. İştirak-i emval, komünizmdir Sâmi Bey'e göre. Bu mezhep "Komün ismiyle Fransa-Prusya muharebesini müteakip Paris'te ve daha evvel Av-

rupa'nın bazı taraflarında yüz gösterdiği gibi Hicret'ten önce ve sonra da Asya'nın diğer bazı taraflarında dahi zuhur etmiş"tir. "Hatta o vakitler yandaşları, iddialarını iştirak-i nisvan ve iştirak-i evlât kaziyyelerine kadar sürdürmeye âr etmemişlerdi." Sâmi Bey de Batı burjuvazisi gibi düşünmektedir. Komünizm insanlık için bir felâkettir... Amaçları tabiata da, insan yaratılışına da aykırı. "Mucit ve tarafgirleri, daima zuhurları akabinde müstehak oldukları cezaya" çarptırılmış ve "nefret-i âmmeye mazhar olarak namlarıyla tarihin ancak bir-iki sahifesini telvis" etmişlerdir.

Halbuki sosyalizm, "cemiyet-i beşeriyenin hüsn-ü idaresiyle refah ve saadetini ve bilâ istisna bütün efrad-ı beşerin hürriyet ve müsavatını ve hiç kimsenin hukuk-u tabiiyyesinin pâyimâl olmamasıyla hak ve adlin meydana çıkmasını ve nizam-ı tabiiyeden herkesin mütenaim ve hissemend olmasını arar bir tarik-i selâmettir."

Sâmi Bey, bu iddialarını ispat için Gotha programına dayanır. Ama "hafifçe" (!) tâdil eder programı. Kolektivist prensipler bölümünden söz etmez, emeğin himayesine de dokunmaz. Sadece programın ikinci kısmına (siyasî organizasyon), devletin temeline dair parçayı alır. Onu da tahrif eder kısmen (Bk. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm,* ikinci kitap, İstanbul 1966 üçüncü not). Bu makaslama sayesinde, burjuva demokrasisi olup çıkar sosyalizm: "Şeriat-ı Ahmediyye"ye tıpatıp uygun bir demokrasi.

Ne gariptir ki, sosyalizmin iştirakçilikle hiçbir münasebeti olmadığını ısrar ve inatla tekrarlayan Sâmi Bey'i, az sonra kanaat değiştirmiş olarak görüyoruz. Filhakika, *Kamus-u Fransevî*'de sosyalizmin karşılığı "silk-i sakim'i iştirakiyyun"dur. Yani, kısa bir zaman içinde sosyalizm muhabbeti, yerini şiddetli bir nefrete bırakır. Sâmi Bey, bir lûgat yazarının tarafsız olması gerektiğini unutarak sosyalizmi "sakamet"le damgalar. Ah bu intelijansiyanın mesuliyetsizliği!.

Sosyalizm ve İştirakiye

Sosyalizmin İslâmîleştirilmesi veya Araplaştırılması işinde başrolü Afganî[3] oynamış (1838-1897) "İştirakiye"yi çağdaş mânâda kullanan ilk yazarlardan biri o. Afganî, iştirakiye lafzının kalabalıklar üzerindeki füsununu hemen kavramış. Filhakika muzdarip Şarkın binbir zulümle ezilen yoksul yığınları için, refah ve adalet rüyasıydı, iştirakiye. Avrupa sosyalizmi başkaydı, İslâm iştirakiyesi başka. Okuyalım: "Batı sosyalizmi gerçekleşemez. Kaynağı kin bu sosyalizmin, adaletsiz yöneticilerle hakkaniyetsiz kanunlara isyan. Kaynağı kıskançlık bu sosyalizmin, alın terleriyle palazlanan zenginlere karşı işçilerin beslediği kıskançlık. Kazanan onlar, yiyen başkaları. Batı'nın zenginleri, emekçilerin ve yoksulların haklarını hayâsızca gaspettiler. Yoksullar elbette ki başkaldıracak. Ama sosyalizm, dinî bir temele dayanmadıkça sadece kargaşalığa yol açar. Sonu felakettir böyle bir sosyalizmin..." "Batı sosyalizmi meşru bir isyandan doğuyor, meşru fakat şuursuz. İştirakiye İslâm'ın bir parçası... Üstelik, İslâm öncesine kadar uzanıyor. Göçebelik, putperestlik dönemlerinde de yaşanan bir gerçek. Aşiretler tam bir dayanışma içindeydiler. Hatem bin Tâî'nin yaşayışını hatırlayınız. Sahabeler, iştirakiyenin ilk uygulayıcıları. İslâm, feragattir, tevazudur, adalettir. İştirakiye ebediyen yaşayacak, yaşayacak çünkü insanın en asil duygularına hitap ediyor. Yaşayacak çünkü ilhamını Kur'an'dan alıyor. O Kur'an ki güçlüye ve mücahide zayıfın hakkını korumayı emreder. Cihada katılmayanlar bile ganimetten pay alırlar." (Bkz. *Arab Socialism,* Hanna and Gardener, Leiden 1969).

Özetleyelim: Osmanlı aydınlarının sosyalizm karşısındaki tutumu hemen hemen aynıdır. Sosyalizm, başka bir dünya-

3 Afganî için bkz. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, 1. baskı 1996: Cemaleddin Efganî Dosyası, s. 66 v.d.

da yaşanan bir nevi hastalık. Cevdet Paşa için kaynağı Mezdek'e kadar çıkan bir sapıtış. Âli Paşa'ya göre, sınırlarımıza sokulmaması gereken bir tehlike. Şemsettin Sami,[4] kısa bir zaman hayranlık duymuştur sosyalizme. Çünkü her yeniliğe âşıktır, hele Avrupa'dan gelen yeniliklere. Afganî, sosyalizmin karşısına iştirakiyeyi çıkarır.

4 Tamamlayıcı bilgi için bkz. Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 3. baskı 1995: İslâmiyet ve Sosyalizm, ss. 161-165 ve Avrupa Sosyalistleri ve Asya, ss. 257-262.

NEDEN BİR DÜNYA GÖRÜŞÜMÜZ YOK

Avrupa'nın aşağı yukarı aynı mânâya gelen üç kelimesi: felsefe, ideoloji, dünya görüşü (weltanschaung). Felsefe, ihtiyar ve aşınmış: Fazla Yunan, fazla ortaçağ, fazla on sekizinci asır.. Onun yerini tutsun diye uydurulan ideoloji, insan ilimlerinin bütününü kucaklayacaktı, sosyal sınıfların yarı hakikatlerini sergileyen bir lafız oldu. "Weltanschaung", Batı dillerine Almancanın armağanı. Bâkir ve müphem. Tuttu, çünkü esnek. Hem bir nazariye, hem bir aksiyon.. Bir yerde ortak şuur, bir yerde yaşayış tarzı..

Kısaca: Bir medeniyet topluluğunun, bir milletin veya sosyal bir sınıfın hayat tecrübesini özetleyen insicamlı bütün. Yazar da, filozof da bu kaynaktan esinlenir. Dünya görüşü, bir çağın veya çağların ürünü –bir sınıfın veya sınıfların–, düşünceleri besleyen ana toprak. Her mimar o büyük abideye bir kat, bir sütun veya bir kabartma ekler. Felsefeler ferdîdir, dünya görüşleri içtimâî.

Batı insanının şuuruna yön veren düşünceleri üç başlık etrafında toplayabiliriz.

Hıristiyan Dünya Görüşü

Hıristiyanlık kölelerin isyan çığlığıydı, adalete susamış insanların çığlığı. Kilise, ezilenler adına konuşuyordu. Sonra, Sezar'ın emrine girdi. Yığınları uyuşturmak, ayaklanmaları önlemek, imtiyazları meşrulaştırmak için yalan söyletti Tanrı'ya. O cihanşümul din, ortaçağ'da bir avuç derebeyinin fetvacısıdır. Bir dünya görüşünden çok, miskin bir ideoloji: Varlıklar, ameller, değerler, biçim ve kişiler, değişmez bir mertebeler dizisi içinde dondurulduu. Zirvede Tanrı, sonra Sezar, sonra Kilise. İlmin tarihi, zekâ ile Kilisenin çatışması tarihi.

Burjuva Dünya Görüşü

İncil, barbar Avrupa'nın kanlı dişlerini, yırtıcı tırnaklarını sökemez. Eski köleler toprak kölesidir şimdi, sonra üçüncü sınıf olurlar: Çalışan, vergi veren, adsız ve haysiyetsiz kalabalık. Sınıftan çok yamalı bohça. İktisaden gelişen bu sınıf, ezilen insanlığın, ezelî aklın, cihanşümul adaletin sözcüsüdür. Şatoyu yıkmak için Kiliseyi de devirmek zorunda. Reform, Rönesans, Aydınlıklar Çağı. Büyük kavganın bellibaşlı durakları. Nihayet Devrim.. İnsanlık tarihi 1789'a kadar bir sınıf kavgası tarihidir. Yeni bir çağ açılmıştır 89'la. Sınıf yoktur artık, milletler, daha doğrusu insanlık vardır. *İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi*'ne göre, "insanlar hür ve hakça eşit doğarlar". Kendi çıkarlarının, insanlığın çıkarları olduğuna inanan üçüncü sınıf, dünya görüşünü parça parça kurar. Liberalizm veya ferdiyetçilik yüzyılların eseri ve üç sütun üzerinde yükselir: Hürriyet, akıl, fert Devrimden sonra üçüncü sınıf parçalanır. Burjuvazi kavga arkadaşlarını ziyafet sofrasından kovar. Servet de, bilgi de onun tekelindedir. İnsanlar eşittirler, doğru ama kanun karşısında. Kanunu

yapan burjuvazidir. Yeni sınıf bir yandan eski imtiyazlılarla savaşmak, bir yandan yoksul yığınların uyanmasını önlemek zorundadır. Vaitler kâğıt üzerinde kalmış, sınıflar ortadan kalkmamıştır. Soyluların yerini burjuvazi, burjuvazinin yerini proletarya almıştır, insanın insanla savaşı daha kıyıcılaşmıştır. Bir kelimeyle liberalizmin göklere çıkardığı hürriyet, hür bir kümeste hür bir tilki hürriyeti.

Ne var ki burjuvazi şatoyu devirirken Kiliseyi de yıkmıştı. Kitleler, Rabb'in melekûtu ile oyalanamazdı artık. Sömürü nasıl gizlenecekti? Filozoflar yetişti imdada. Onlar da –rahipler gibi– çelişkileri gizlemeğe, iç ve dış talanı kutsallaştırmağa çalıştı. Dünyaca geçerli bir hakikat diye sunulan liberalizm bir sınıf yalanına, yani bir ideolojiye dönüştü.

Sosyalist Dünya Görüşü

Hıristiyanlık eski çağların kölelik düzenine kıyasla, bir ilerleyişti; insanlar Tanrı önünde eşittiler. On yedinci yüzyıl bir adım daha atarak, insanların akıl karşısında eşitliğini haykırdı. 1789 Devrimi siyasî eşitliği gerçekleştirdi. Fethedilmeyen tek eşitlik kalmıştı: İktisadî eşitlik.

Sosyalizm, bencil ve maddeci bir dünyada, bir ızdırap çığlığı, bir fetih rüyası.. Adaletsizlikler ortadan kalkacak, eşek arılarının yerini bal arıları alacaktır.

Her üç ideolojinin ortak yönü: Toplumdaki çelişkileri belirtmek ve onları ortadan kaldıracağını ileri sürmek. Başka bir deyişle, Batı'daki dünya görüşleri arasında bir kopuş yoktur. Her yeni sınıf eski hâkim sınıfın ideolojisinden yararlanır. Sosyalizmin iyi yürekli kâhinleri de insanlığa, rahiplerin ve filozofların müjdesini tekrarlar: Yeni devrim bütün imtiyazların ölüm çanı olacak.

Bize Gelince

On dokuzuncu asra kadar, Osmanlı ülkesinde bir ortak şuur vardı: İslâmiyet. Vahye dayanan bir hakikatler bütünü. O cihanşümul dinin izahı, yorumu ve yayılması için binlerce düşünce ve duygu adamı ömrünü harcamıştı. Bütün bir içtimaî nizamın temeliydi İslâmiyet. Sosyal bir sınıfın veya bir kavmin değil, ümmetin inançlarını dile getiriyordu. Ayıran değil, birleştirendi. İnananlar kardeştiler. İnananlar, yani insanların hepsi. Tek Allah, tek kitap, tek hakikat, tek halife, tek dünya. Yunus'un mısralarını kanatlandıran imanla, Mesnevî'deki pırıltılar aynı ezelî nurdan. İslâmiyet Süleymaniye'de kubbe, Itrî'de nağme, Bakî'de şiir.

Medeniyetler de ihtiyarlar. Nasların cihanşümül seyyaliyeti kalıplaşır zamanla. Kocayan şuur ezelî hakikatin yüzeyinde bocalar. İslâm'ın dünya görüşü yekpareliğini kaybeder. Avrupa'nın maddî fetihleri, çöküş devrinin ulemasını afallatır. İslâm'ın inkırazı, hikmetine akıl erdiremedikleri bir gazab-ı ilâhîdir. Susar ve sahneden çekilirler. Yerlerini Avrupa'nın imal ettiği yeni bir insan tipi alır: müstağrip.[1] Hem suda, hem karada yaşayan bu hilkat garibesi giderek büsbütün kopar mazisinden. Artık ne Asyalı, ne Avrupalıdır. Ne Müslüman, ne Hıristiyan.. Tek kitabın yerine binlerce kitap, tek hakikatın yerine binlerce yarı hakikat geçer.

Yıkılan bir dünyanın harabeleri arasında ilelebet yaşanamaz ki. Her toplumun belli bir değerler bütününe ihtiyacı var. İrfanından kopan, ana dilini bile unutan müstağripler kafilesi kime, neye bağlanacak? Sosyal bir sınıf da değildir, sosyal bir sınıfın temsilcisi de. Hakikat tek, hata sonsuz. Mustağrip ne yeni bir dünya görüşü kurabilir, ne de Batının cömertçe sunduğu türlü ideolojiler arasında seçim yapacak

1 Bkz. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 7. baskı. 1992. "Müstağrip" ss. 137-138.

güçtedir. Seçmek için, anlamak lâzım. Anlamak için, karşılaştırmak. Mukayese, irfana dayanır.

Batının sosyal ve politik tarihi bilinmeden ideolojileri kavranabilir mi? İdeoloji bir bütündür. Belli bir dünyanın sorunlarını çözmek için hazırlanmış bir bütün.

Kaldı ki müstağripler bu ideoloji enkazını naslaştırırken Batı'da yeni yeni çelişkiler beliriyordu. İdeoloji, iktisadî alt yapının ifadesidir. Sosyal bir sınıfın çıkarlarını dünyaca geçerli bir hakikat diye sunar. Oysa müstağrip Avrupa fikriyatını bir ilmihal gibi ezberlemeye kalkar. Bütünü kucaklayamaz, kucaklayamazdı da. Müstağripler 1960'lara kadar aynı yalanları çeşitli üsluplarla tekrarlayan bir topluluk. Aydın, efendisinin ilaçlarını çalıp içen ahmak uşak.

60'lardan Sonra

Batılılaşmak, Batı irfanı ile kaynaşmaksa, Batılılaşmamıştık. Batı medeniyeti liberalizme dayanıyordu, liberalizm sanayileşen Avrupa'nın, başka bir deyişle burjuvazinin dünya görüşüydü. Bizde ne sanayi vardı, ne burjuvazi. Avrupa'nın "Batılaşınız" teklifi tek anlam taşıyordu: "kapitalizme teslim olunuz". Bürokratlarımız Batılaşmaktan çok, Batılaşmış görünmek istiyorlardı. Avrupa'yı tanımıyorduk ama kendimizi de unutmuştuk. Korkuyorduk düşünceden. Zirvelerde dolaşmamız yasaktı. Batı'yı batı yapan düşünce fatihlerinin yalnız ismini biliyorduk. Ne Locke çevrilmişti dilimize, ne Hobbes, ne Darwin. Hegel, ışığı bize kadar gelmeyen bir yıldızdı. Marx, mavi sakalın kırkıncı odası. Harf devrimi kütüphanelerimizi dilsizleştirmişti. Tek parti, çelik bir korse giydirmişti şuura. 60'lardan sonra setler yıkıldı, izm'ler bulanık bir sel gibi aktı ülkemize. Tanzimattan beri susmağa alışan halk, sesini yükseltmeğe başladı. Yasak bölge kalmamıştı artık. İslâmiyet de serbestti, sosyalizm de.

İslâmiyet serbestti ama müstağripler için bir abesler yığınıydı; din, gericilikti. Şuurumuza vurulan o zinciri çoktan parçalamıştı Cumhuriyet. İslâm olmak, çağın dışına çıkmaktı. Eğitim de, basın da müstağriplerin elindeydi. Gerçi halk imanından kopmamıştı. Sığ, soğuk, katılaşmış bir iman. Ama müstağripler yüzde yüz Batılıydılar ve Batı'nın değerlerine sadık kaldılar. Yeni kuşaklara gelince.. Onlar bu sahte Batıcılıktan tiksinmişlerdi. Masallarla avutulamazlardı artık. İkiye ayrıldılar: Ülkelerinin mukaddeslerine sarılanlarla sosyalizme gönül verenler, Batı'nın kelimeleriyle: sağcılarla solcular.

İrfanımızı maziye bağlayan köprüler yıkılmış. İslâmiyet sisler içinde. İhmalin, bilgisizliğin, bühtanın sisleri. Kur'an'ı, "asrın idrakine söyletmek" Akif'in rüyasıydı. Müslüman gençlik de aynı emel peşindedir. İslâm, içtimaî bir nizam. Yaşayan ve yaşayacak olan bir dünya görüşü.. Ama bunu çağdaş insana kabul ettirmek kolay mı?

Oysa sosyalizm.. Sosyalizm, Tanzimatla başlayan Batılılaşmanın, Cumhuriyetle kökleşen laik ve pozitif düşüncenin en efendice, en tabiî sonucu değil mi? İmanını kaybeden, tarihten koparılan genç nesiller için son kurtuluştu sosyalizm. Yıllarca çölde yaşamışlardı, vahaya koşuyorlardı çılgınca. Önüne geçilmez bir alın yazısıydı bu.

İnsan her yasağa karşı düşkündür. Sosyalizm de tehlikelerle dolu yasak bir bölge idi. O da Avrupa'dan geliyordu ama, Avrupa'dan çok Doğu'nun ezilen milletlerine sesleniyordu. Hürriyet, terakki, anayasa gibi soyut bir kavram değil, "bilimsel bir dünya görüşü" idi. Gençlerimiz hürriyetin sarhoşluğu içinde bu memnu meyveyi kabuğu ve çekirdeği ile yutacaklardı ve yuttular. Bir din oldu sosyalizm. Marx, Hz. Muhammed'in yerini aldı, *Kapital Kur'an*'ın.

Bir anlamda ilk defa Batılılaşıyorduk. Marx, bütün eserleri dilimize çevrilen ilk ve son Batılı yazar. Kanla mühürlenen

bir Batılaşma. Okuyan gençlik düğüne gider gibi ölüme koştu, sosyalizm uğruna. Bilmiyordu ki,

1) Hiçbir düşünce bir ülkeden ötekine olduğu gibi aktarılamaz.

2) İnsan düşünce için değil, düşünce insan içindir.

3) Batan bir ülkeyi bir anda kurtaracak hiçbir sihirli formül, yani izm yoktur.

4) Avrupa'yla aramızda aşılmaz bir duvar var. Doğu, kapitalist için de, sosyalist için de sömürülecek bir alandır. Doğulu ise, bir yarı insan, şüpheli bir yandaş, tek kelimeyle düşmandır.

5) Zilletten kurtulmanın yolu haysiyetimizi ispattır. Haysiyet, şuur ve fedakârlık demek. Şuur hiçbir kiliseye bağlanmamak, her vesayeti reddetmek, kapılarını her ışığa açmak demektir. Fedakârlık ise inandığı değerler uğruna her çileyi göze almak, hatta ölümü bile. Saygıya lâyık insan kendi kafası ile düşünen ve düşüncesini haykırmaktan çekinmeyendir.

Marksizm de dışardan gelen bütün ideolojiler gibi bir felâket kaynağı olmuştur. Çünkü, çocuklarımız hazırlıksızdılar. Marksizmin de bir ideoloji olduğunu bilmiyorlardı. İdeolojinin bir yarı hakikat, ilim kisvesine bürünmüş bir sınıf yalanı olduğunu anlayan var mıydı zaten. Delikanlılar çarpıtılmış sloganları dünyaca geçerli bir hakikat sandılar. Oysa Marksizm bir doktrin olmadan önce, bir araştırma yöntemidir. Bir tekke şeyhi değildir Marx. Belli bir çağda, belli bir bölgede yaşamış, her insan gibi, birçok zaafları olan bir düşünce adamı. İnsanlığa en büyük armağanı: diyalektik.[2]

Ama unutmayalım ki adına bunca cinayetler işlenen Marksizm, şuurlanmamıza da yardım etmiştir. Evet, Türk insanı papağan Batıcılıktan gerçek Batıcılığa marksizmin

2 Bkz. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul. 7. baskı. 1992. "Tefekkürün Tarifidir Diyalektik", ss. 189-191.

sayesinde geçebilmiştir. Descartes'in XVII. yüzyılda Avrupa'da başardığı düşünce devrimine benzeyen bir düşünce devrimi yaratmıştır bizde marksizm. Avrupa'nın yalancılığına, kapitalizmin sömürüsüne dikkatimizi çekmiştir. Anlatmıştır ki Batı düşüncesi dokunulmaz bir hakikatler bütünü değildir. Her sınıfın, her milletin, her camianın kendini korumak için uydurduğu yalanlar var. Batı'dan icazet almadıkça Batı'yı tenkit edemezdik. Marksizm bize bu icazeti verdi. Yani şuurumuza takılan zincirleri kırdı ve Avrupa büyüsünü bozdu.

Bir düşünce adamı Marksçı olabilir mi? Marksçılık, bir izme yani bir kiliseye bağlanmak, onun nas'larını değişmez hakikatler gibi kabul etmekse, elbette ki hayır. İnsanlığın düşünce tarihinde Marksizme lâyık olduğu yeri vermek, bir Eflatun'a, bir İbn Haldun'a, bir Descartes'a veya bir Saint-Simon'a gösterilen saygıyı Marx'tan da esirgememek ise, elbette ki evet. Marx çağdaş Batı düşüncesinin en büyük temsilcilerinden biri, belki de birincisidir. Marksizmi dinleştirmek Marx'ı anlamamaktır. Konserve hakikatler sunan bir şarlatan değildir Marx. Marksizm tenkittir, şüphedir, araştırma yöntemidir.[3]

3 Bkz. Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 3. baskı 1995: Marksizm ve İslâmiyet, ss. 290-296 ve Dünya Görüşleri, ss. 296-302.

ŞİİRDEN DÜŞÜNCEYE

Gönlün Dili: Şiir

İrfan coğrafyası da iki bölgeye ayrılmış. Birincinin kültürü kıyasa, ikincinin saza dayanır. Avrupa'da kültürün aracı akıl, Asya'da coşku. Aklın dili söz, coşkunun musiki. Avrupa'da söz, musikiden kopmuş; Asya'da musikinin kendisi. Yunan'da mezamir yok, Asya'da trajedi. Avrupa'da söz, bir izah cehdi, bir deliller resmigeçidi, istidlâller arasında bir çatışma, kaynaştırmaz ayırır. Asya'da kelâm, sonsuz makamları olan bir beste. Avrupa, zekânın vatanı; Asya gönlün. Zekânın dili nesir, gönlün şiir.

Biz de Asyalıyız. Türk'ün serazat ruhu aruzda kanatlandı. Cetlerimiz, ihtiyar şarkın köhne mazmunlarına bekâret kazandırdılar. Şiir, musikinin bir devamı idi. Musiki mutlakın ve ezelînin sesi: Ezan, tevcit, mevlit ve aruz.

Şiirle musiki bir elmanın iki yarısı. Musiki daha müphem, daha dalgalı. Şiir daha aydınlık, daha düşünce. Musiki saf, şiir karışık; mânânın ahenkle izdivacı. Şiir de mukaddesin emrindedir, musiki gibi. Ve ondan uzaklaştıkça ciddiyetini

kaybeder. Bir oyun olur. Oyunların en güzeli, en muhteşemi. Ama oyun.

Dil, nazım sayesinde kıvamını bulur. Ama nazım, düşüncenin emeklemesidir. Şuur, nazımda kanat çırpar, vecdin, rüyanın sisli dünyasında serazat ve serseri bir cevelan. Düşünce, nesirde rahatlar. Nazmın esrarlı kayıtlarından sıyrılmadıkça kendisi olamaz. Nazım, düşüncenin fecir pırıltısı. Coşku, sokağın diliyle anlatılamaz. Nazım telkindir, çağrıdır, büyüdür. Toplumlar da, kişiler gibi, çocukluklarında şairdirler. Nesir ihtiyar medeniyetlerin meyvesi. Müşahedenin, kıyas ve istidlâlin, bir kelimeyle, ilmin ve tekniğin dili. Çıplak, kuru, berrak. Zekânın son fethi. İnsanlık, uzun arayışlardan sonra nesri keşfetti. Kelimeler, cüruflarından sıyrılıp bir elmas pırıltısı kazandılar. Ve nesir, şuurun ifadesi oldu. Sadık ve kesin bir ifade.

Sınıflı Toplumların Kanunu

Batıda bir silâhtır kelime, bizde bir ses, yani bir nota. Batıda insan ezelî bir kavga içindedir. Ferdin fertle, ferdin toplumla ve tabiatla kavgası. Kelimeler ideolojilerin emrinde birer dinamit. Rahip, toprak kölelerini kelimelerle zincirler. Toprak köleleri şatoyu kelimelerle devirir. Şatoyu ve Kiliseyi. Sınıflı toplumların kaderi ölmemek için öldürmektir. Topla, tüfekle veya kelimeyle, Goethe: Ya örs olacaksın, ya çekiç demiyor mu? Tefekkür, bir zevk olmaktan çok bir mecburiyet-i elime. Batılı, tarihini kuşatan bu çetin kavgada yok olmamak için düşünmek zorundadır. Osmanlı bahtiyar bir toplum. Tezatları kılıçla çözmeye alışmış. Hakikatı bulanların, aramağa ne ihtiyaçları var? Tefekkür tereddüttür, şüphedir; inkârla iman arasında bocalayıştır. Avrupa'da şiir düşüncenin emrindedir, bizde düşünce şiirin emrinde, şiirin yani musikinin. Nesir, Tanzimatın çocuğu. Hantal, cılız,

hastalıklı. Musikiye dayanan bir medeniyet, kelimeye dayanan bir medeniyetle karşı karşıyadır. Uçurumun önünde uyanan şuur, yolunu bulmak için nesrin çiğ, sevimsiz, yalın kelimelerine muhtaç. Dil, zevkin ve güzelin emrinde değildir artık. Sertleşmek, katılaşmak; bazan bir zırh, bazan bir kale, bazan bir kılıç olmak zorundadır. Uzun bir zaman gerektiriyordu bu istihale. Kurbanlar gerektiriyordu. Çağdaş nesrin kurucularına bakın. İfade, lafız sanatlarının yükü altında ezilmiştir. Düşünce, kaditleşmiş mazmunların, hâyide kalıpların mahpesinde çırpınıp durur. Kelimelerde ne katiyet vardır, ne vuzuh. Tanzimat üslubu bir arayıştır: Kâh cesur, kâh çekingen, kâh başarılı, kâh talihsiz bir arayış. Düşünce bir türlü kendisi olamaz.

Kafiyenin tahtına seci' kurulmuştur. Terkiplerin çelik korsesi içinde bocalar düşünce. Edebiyat yine oyundur. Daha tatsız, daha yavan bir oyun. Yazarın başlıca kaygusu bin kere söylenmiş hakikat veya yalanları yeniden kalıba dökmek. Yazar, bir düşünce fatihinden çok, bir kuyumcudur yine. Tanzimat, Avrupa'dan mefhum, kelime, bir parça da teknik aktarır. Mefhumlar karanlık, kelimeler kaypak, teknik yetersiz. Doğunun kokusunu kaybetmiş yapma çiçeklerine zaman zaman damlatılan egzotik bir parfüm: Avrupa. Karşımızda yabancı bir dünya vardı; medeniyetiyle, ruhuyla yabancı ve düşman. Bu yamyamlar ülkesinde beşerîyi arıyorduk. Beşerînin altında millî ve dinî yatıyordu. Beşerî, hasis çıkarları, sinsi emelleri gizleyen bir paravanaydı sadece.

Tanzimat nesri, şaşı bir nesir. Bir gözü Doğuda, bir gözü Batıda. Abâni sarık, samur hırka ve pantolon.

Kırılan Rebap

Hülâsa edelim: XIX. asır, bir felâketler çağı. Devlet-i Aliyye, düşman bir dünya ortasında yapayalnız. Öyle bir hengâme-

de, şair rebabını kırmak ve kavgaya karışmak zorundadır. Tanzimat Türkiye'si, ferdî tahassüslerin loş pırıltılarına değil, mantığın çiğ ve keskin ışığına susuz. Divan şiiri, bahtiyar çağların sesiydi, müşküllerini kılıçla çözen nesillerin sesi. Devlet-i Aliyyenin bu şahane oyuna harcayacak zamanı yoktu artık. Bir entelektüel hastalığı olan nazımperdazlığa veda edecektik ister istemez. Zaten ilhâm kaynakları kurumuş, mazmunlar hâyideleşmiş, şiir kendi kendini tekrarlamağa başlamıştı. Bu ölüm kalım savaşında birer çığlık olmalıydı terennümler. Bütün zekâlar aynı hedefe yönelmeliydi: Aydınlanmak ve aydınlatmak. Oysa çağın şairden istediği: Çağ-dışı hezeyanlar. Namık Kemal'i dinleyelim:

"Şair nedir? Tabiatın en sevdalı zamanlarındaki hazin hazin tebessümlerden yaratılmış bir mahlûk... Tabiata her mahlûktan ziyade esir iken, tabiatın fevkine çıkmak ister. Kendi vücudunu lâyıkıyle idareye muktedir değil iken küre-i zemini zaif kollarıyla sürükleye sürükleye başka bir nokta-i feyze, başka bir merkez-i kemale götürmeye çalışır". Başaramayınca feryada başlar: Bazan "kafes arkasındaki bülbüller"in enini kadar hazin, bazan arştan toprağa süzülen şahinlerin "sedası kadar acı".

Şimdi de, Divan edebiyatının son büyük temsilcilerinden birine soralım şairi. İşte Yenişehirli Avni Bey'in cevabı: "Şairlerin tab-ı selimi cihanı yaratanın ilhâmlarını aksettirir":

Bin safsata bir mısra-ı bercesteye değmez
İndimde esâtir-i Felâtun hezeyândır.
Şâir o hümadır ki iki âleme pinhân
Bir cevv-i mukaddesde hafiyyu'ttayyârândır.
Amma ki bu târif olunan şâir-i mâhir
Nâdir bulunur cevher-i nâyâb-ı zamândır.

Midhat Efendi, bu marazî şiir anlayışına isyan eden sayılı aydınlardan biri. Naci'ye *Tercüman-ı Hakikat*'ın kısm-ı

edebîsini tevdi eden Efendi, şairin inkâr edilmez kabiliyetlerini herkesten çok takdir ediyordu. Ama, ilhâm perilerinin bu sevimli gözdesi başka bir dünyadan geliyordu, başka bir dünyadan yani başka bir manevî iklimden. Bir ananenin devamcısıydı. Naci, *Tercüman-ı Hakikat*'ın kısm-ı edebîsini rindane gazellerle dolduruyordu:

Ol kadar çaktım ki, tersazadegânın aşkına
Berka döndüm, neşr-i emvar eyledim meyhanede

diye naralar atıyor;

Meyperestim, mukîm-i meygedeyim
Lâmekânilerin budur vatanı

diye ağlıyordu. Şiir, bir oyundu Naci için. Şairin tek mesuliyeti, teraşîde bir gazel söylemekti. Elden ele dolaşan bu gazeller, bütün bir nesli büyülüyor ve edebiyat meyhane kokuyordu. Türk okuyucusunda bir zevk ve irfan inkılâbı yaratmak isteyen hâce-i evvel, damadının hafifliklerine elbette ki sinirlenecekti. Nasıl sinirlenmesin ki bu meşum temayül, edebiyatı salgın bir hastalık gibi kemiriyordu. "Udebâmız meyperestliği" şiirin vazgeçilmez icabı sayıyordu.

Midhat Efendi, yazarın mesuliyetini müdrik bir düşünce adamıdır. Ama belki de nazmın tehzibinden geçmediği için üslubu derbeder, laubali, perişan.

Şiirbazlığa savaş açan bir başka yazar da Beşir Fuat, onun da nesri kuru ve topal. Suavi'ye gelince, bir parça Midhat, bir parça Fuat, bir parça medrese nesri. Sezaî'ye, Cenab'a, hattâ Nazif'e rağmen dilimiz aydınlık ve berrak bir ifadeye kavuşamamıştır.

Servet-i Fünun'a kadar nesir, ikinci kemandır. Fikret'in olgun, ustaca yontulmuş mısralarına kıyasla Halit Ziya'nın nesri ne kadar zavallı. Nesir, ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra nazmın, esaretinden kurtulmağa başlar. Ama edebi-

yat denince ilk akla gelen Hamit veya Fikret'tir. Sonra Haşim ve Yahya Kemal. Dili şairler yoğurmuş, şairler ehlileştirmiş. Aruz Fikret'le Akif'in elinde düşüncenin bütün kıvrımlarını, bütün medd-ü cezirlerini ifade edebilecek kadar uysallaşmıştır. Ne var ki, Batı düşüncesi hiçbir zaman fethedememiştir şiiri.

Tekâmül seyrini takibeder, kelimeler sabit ve aydınlık birer mefhum haline gelir, başka bir deyişle lafızlar dolarken alfabe devrimi, arkasından dil devrimi, düşüncenin yeni fetihlere kanatlanmasını önler. Hafızasını kaybeden nesiller yeni bir dil öğrenmek zorundadırlar. Anlamak, fikrî bir ihtiyaç olmaktan çıkar söylememek için konuşulur. Kitaplar, sesli bir sükutun abidesidirler.

Doğudan kopmuştuk. Batıyı tanımıyorduk. Medeniyet bir hamlede fethedilemez. Tercümeler, yabancı bir dünyanın döküntülerini aktarmıştı yurdumuza.

Hem Şiirde, Hem Düşüncede Müceddit

Nâzım Hikmet, şiirin kapısını düşünceye açan adamdır. Heyecanı ile dili ile yerli, kullandığı malzeme ile beşerî. Sosyalizm bir rüyadır, coğrafî sınırlara hapsedilemez. Aydınlık düşünceye yabancı bir toplumda, Batının bu son teklifi ancak müphem, seyyal bir ifadeyle yayılabilirdi. Şairin tecessüsü, cenneti dünyada gerçekleştireceğini söyleyen bu çağdaş dine büyük bir özleyişle eğildi. Sosyalizm, Tanzimat'tan beri pervanesi olduğumuz Batının, insanlığa sunduğu en lezzetli, en gözalıcı meyve. Üstelik yasaktı da. Hem tereddüt ihtiyacını karşılıyordu, hem ilmî olmak iddiasındaydı. Şair, kahraman demektir. Prometeliğe ezelden talip olmasa meçhule kanatlanamaz.

Sosyalizm, Batıda görülen, Doğuda gerçekleşen veya gerçekleştiği vehmedilen bir rüya. On dokuzuncu asır ilimciliği ile Rus mistiğinin izdivacı. Belki ateizm, ama mistik bir ateizm. Nâzım, bu mistik ateizmi bütün sıcaklığı ile yaşadı. Cihanşümul bir dindi sosyalizm. Şair, çoktandır kaybettiği mavera inancıyla, çoktandır büyülendiğimiz Batı ilimciliğini buluyordu sosyalizmde. Liberal Avrupa'nın kavgasını yaptığı dâvâlar egoist ve gayri insanî idi. Katı, rezil, riyakâr ve yabancı. Sömürgeci Avrupa, düşüncemizi zenginleştirmemiş, şiirimizi kanatlandırmamıştı.

Nâzım, ilk defa olarak, kökleri tarihin karanlıklarına ve insan ruhunun derinliklerine dayanan bir dünya görüşünü bütün ruhuyla benimsiyor, onu, ülkesinin mustarip insanlarına tanıtmağa çalışıyordu. Dilimiz, düşünceyi düşünce olarak keskin çizgileri ve hendesî düzeniyle belirtemezdi. Şiirin kalıpları, geniş bir tefekkürün kanat açmasına elverişli değildi. Nâzım, tanıtıcısı olduğu yeniyi, yeni bir sesle haykıracak, nesirle nazmı karıştırarak, Kitab-ı Mukaddes'in dalgalı ve secili üslubunu hatırlatan bir dil yaratacaktı. Başka bir deyişle hem şiirde, hem düşüncede müceddit. Fikret'in Osmanlıcası, Osmanlıcanın kemali, Yahya Kemal, kuğunun son şarkısı. Nâzım'ın Türkçesi, dilin varabileceği bütün sınırları zorlayan ve daha sonraki nesillere yol gösteren bir Türkçe. Ne var ki, şairi geniş hazırlıklı, soğukkanlı bir düşünce adamı sanmak da yanlış. Sıhhatli bir çocuktu Nâzım. Aşırılıkları, ihtiyatsızlıkları ile çocuk. Ve yalnızdı. Bence Türk şiiri Nâzım'la biter, Avrupaî düşünce Nâzım'la başlar. Paytak, acemi, elyordamıyla ilerleyen bir düşünce. Biraz Heine, biraz Nietzsche, biraz Mayakovski; biraz divan, biraz halk, biraz Fikret, biraz Akif. Ama yine de kendisi...

ÖNCE HİCİV

Aristark'la Zoil

Her çağda sert tepkilere yol açmış tenkit.. Kimi yakmış tenkitçiyi, kimi taş ocaklarına yollamış. Susturabilmiş mi? Hayır.

Şair doğru söylüyor: "Ün kazanmak isteyen her yazar, okuyucuya haraç vermek zorundadır; bu haraç: Tenkit" (Addison). Demek, istesek de istemesek de katlanacağız bu haraca. Tenkit, edebî hayatın köklü bir ihtiyacını karşılamasa, bu kadar uzun ömürlü olabilir miydi?

Voltaire, oldukça müşfik: "Tenkitçinin iyisi, hiçbir önyargısı, hiçbir art niyeti olmayan, geniş bilgili, selim zevkli bir sanat adamı". Nerede bu zümrüd-ü anka? Diderot, daha insafsız: "Tenkitçi, birkaç zerre altın bulmak için, elindeki sopa ile derelerimizin kumlarını altüst eden yoksul". Bir papaz "Askerlikte lâğımcı neyse, edebiyatta eleştirici o, diyor, ikisinin de işi yıkmak".

Bu zıt yargıların kaynağı ne? Tenkidin kendisi.. Bir yanıyla dost, bir yanıyla düşman. Janus gibi iki çehreli. Kimine göre Aristark, kimine göre Zoil. Aristark da kim diyeceksiniz.. İskenderiyeli bir bilgin (İ.Ö. 160-88). Homer'in neşidelerini düzene sokan o, sonradan eklenen mısraları ayıklamış, yanlışları düzeltmiş. 24'er bölüme ayırmış *Odise ile İlyada*'yı. O kadar ün kazanmış ki çalışmalarıyla, adı bir cins isim olmuş: Şuurlu, titiz, dürüst tenkitçi. Zoil'e gelince.. Nerede yaşadığını, ne zaman yaşadığını bilen yok. Günâhı Homer'i yermek. Bu yüzden hırslı, kindar, kötü tenkitçilerin hepsine Zoil demiş Avrupalı. Hakikat şu ki: Kurbanlar için bütün Aristarklar Zoil, alkışlananlar için her Zoil, bir Aristark.

Sınırlarda Bir Cevelan

Kritikos, Yunanca bir kelime. Türkçesi: Yargılamak... Önce muahaze demişiz, sonra intikad, nihayet tenkit.

Yargılama, şiir gibi, roman gibi, dram gibi bağımsız bir edebiyat türü olabilir mi? Olmuş işte.. ama, bütün türlerin tamamlayıcısı, şuuru ve hakemidir daha çok. Sınırları bunun için kaypak.

Tenkit nerede başlar, edebiyat tarihi nerede biter? Uzmanlara sorarsanız: Sosyoloji için politika, fizyoloji için tıp ne ise, edebiyat tarihine kıyasla tenkit de o. Birincilerin tesbit ve isbat ettiklerini, ikinciler uygular. Tarih, mutlak bir tarafsızlık ister. Tenkit'in amacı, insanları ve olayları etkilemek. Tenkitçi, hem yazarların, hem okuyucuların akıl hocası. Muhatabı, yaşayanlar. Ölülerden de söz eder ama, yaşayanlar için. Görevi çağdaşlarına kılavuzluk etmek, çıkan sayısız eserler arasında ilk ayıklamayı yapmaktır. Tercihlerini bazen açıkça söyler, bazen ima yollu... Okuyucunun zevkinden, anlayışından sorumludur. Kısaca, vatandaş olarak bir kavganın içindedir. Yan tutmak hem hakkı, hem vazifesi.

Oysa tarihçi, kişiliğinden sıyrılmalı. Sevgisinden veya kinlerinden bize ne.. Mühim olan anlamak ve anlatmak

istedikleri. Her inanca, her düşünceye açık olmayan, tarih yazamaz. Şüphesiz ki maziden alınacak büyük dersler var. Var ama ilim adamı herhangi bir tezin savunucusu olamaz. Tarihten aldığı malzemeyi işlemek tenkitin görevi. Bir kelimeyle tarih ilimdir, tenkit sanat. Biri objektif, öteki sübjektif.

Tenkit olmadan da tarih yazılabilir demek. Peki, tarihin ışığından mahrum bir tenkit temelsiz olmaz mı? Meselâ yeni çıkan eserleri eleştirirken ne yapacağız? Yazarı tanımıyoruz, elimizdeki vesikalar yetersiz. Hüküm vermek için zamanın geçmesini mi bekleyeceğiz? Hayır.. Nâzım'ı Nabi'den daha iyi tanıyoruz. Tenkitçi elindeki malzemeyle tarih yazamaz belki ama tarihe malzeme hazırlar. Elbette ki yargıları kesin olmayacaktır. Her nesil bu hükümleri gözden geçirmek ve yeniden değerlendirmek zorundadır. Nisbetlerde hata edilebilir, zamandan uzaklaşılmadıkça eseri bütün bu-utlarıyla kavramak mümkün mü?

Bir kitap, önce tadılmak için okunur, sonra eleştirmek, nihayet bir bütün içine yerleştirmek, yani edebiyat tarihi yapmak için.

Ya eleştiriyle yayın haberini nasıl ayıracağız? Bunlar gazete ve dergilerde iç içedirler. Batı'da hemen hemen her mevkutenin bir eleştiricisi veya kitap tanıtıcısı vardır. Tenkitçiyi tanıtıcıdan ayıran tek ölçü, tenkitin mahiyeti. Tenkit etmek hüküm vermektir.

Nereden Nereye

Tenkit ne zaman başlamış? Bilen yok. Eski Yunan'da nascı tenkitin ilk örneklerine rastlıyoruz. Güzel, akla uygun olandır. Tenkitçinin işi, her eseri bu mihenge vurmak. Demek ki tenkitçi, yazara yol gösteren bir hocadır, Yunan'da. Avrupa, XVII. yüzyıla kadar bu anlayışa sadık kalır. Başka bir deyişle,

tenkitçinin görevi iyi bir kitabı kötü bir kitaptan ayırmaktır. Fransız Akademisi kısmen bu niyetle kuruldu (1636). Akademi'nin çalışma alanı, Fransız dili ve kendisine sunulacak eserlerin değerlendirilmesiydi.

Evet, yüzyıllarca hükmünü sürdüren bu anlayışa göre güzelin değişmez kanunları vardı. Her ülkede, her çağda geçerli kanunlar. Nasçı tenkit, güzelin nisbî olduğunu ilan ve isbat eden romantizm ile değerini kaybetti. Sonra edebî mektepler arasında bir çatışmadır başladı. Nisbîlik tenkitin ufkunu genişlettikçe genişletti. Romantizm, edebiyatta hürriyetti. Hissin ve hayalin zaferi. Bu coşkun atılımlar bir yerde duracaktı. Durdu da. Hürriyet aşkının yerine müsbet ilimlere hayranlık geçti. Efkâr-ı umumiyedeki bu yöneliş tenkite katı bir determinizm kazandırdı. "İnsan, tabiat içinde ayrı bir dünya değildir" inancı, Taine'e edebiyatı çevre, zaman ve soyla açıklamak teşebbüsünü ilhâm etti. Brunetière –genel evrim teorisine dayanarak– edebiyatın dallarını, gelişen ve birbirinden doğan gerçek türlermiş gibi incelemeğe kalktı.

Rakkas hareketi, sanatın bütün tecellilerini yöneten kanun. Bu aşırı nesnelcilik, tepki yaratmakta gecikmedi: İzlenimci tenkit.

Sanatta mutlak bir objektivizm, ham bir hayaldir. Eleştirici, kendi izlenimlerini aktarır sadece. Şaheserler arasında dolaşırken kendi ruh macerasını anlatır. Tenkitin değerini, tenkitçinin ustalığına bağlayan bu anlayış, tenkitle denemeyi kaynaştırmaktadır. Evet, yüzde yüz objektif bir tenkitten söz edilemez. O zaman sanat değil, ilim olurdu eleştiri. Tenkitçinin iki vasfı olmalı: 1) Psikolojik yetenek, yani kendi içinden çıkmak, yabancı bir düşünceyi kavramak gücü. 2) Kişiliğini korumak, yani hem başkası, hem kendisi olabilmek. Başka bir deyişle, tenkitçi, yabancı bir düşüncenin bütün kıvrımlarını, bütün dönemeçlerini izlemek kabiliyetine;

eserin kaynaklarına inebilen, sınırlarını kucaklayan, değerini kestirebilen bir anlayışa sahip olabilmeli.

Her ciddî tenkit, geniş bir objektivite dozuna sübjektivite ekler. Tenkit de edebiyatın bütün dalları gibi bir mevhibedir. Âdeta cismanî bir mevhibe, iyi işiten kulak, keskin göz gibi. Böyle bir mevhibe olmadan güzeli sezmek, çirkinden ve kötüden kaçmak, bayağı eserlerin aldatıcı cazibesine kulaklarını kapamak mümkün mü?

Evet, tenkit demek değerlendirme demek. Değişen, ölçüler sadece. Kimine göre ölçü: Zevk. Kimine göre: Sempati.

Demek ki tenkit çağdan çağa, ülkeden ülkeye ayrı tecelliler gösteriyor. Geçen asırda ilimciydi daha çok. Yüzyılımızda felsefeye yaslanıyor. Brunetière, Darwin'in şakirdi olmaya çağırıyordu tenkitçiyi. Papaz Bremond, Eflatun'dan, Schopenhauer'den, Bergson'dan feyz almaya. Marx ile Freud çağdaş düşüncenin iki kutup yıldızı. Elbette ki tenkitçi, zekânın bütün fetihlerinden yararlanacak ama (çoğuna göre) tenkitle felsefe üst üste konmuş iki ayrı dünya. Tenkitçi, belli bir doktrine yaslanmalıdır, diyenler de var. Yoksa, efkâr-ı umumiyeye dayanmak, o günün zevkini dile getirmek zorunda kalır. Yalpa vurmamak için felsefenin kılavuzluğuna muhtaç. Ama bu felsefe, yalnız tenkitçinin kişiliğini değil, emellerine tercüman olduğu elitin kişiliğini de ifade etmeli.

Hocalara Sorarsak

Tenkitçinin ilk işi hocalık.. Sainte-Beuve der ki: "Hoca olarak vazifem, zevki korumak ve geleneğin bekçisi olmak. Tenkitçi olarak yeniye açılmak zorundayım". Massis için tenkitin görevi bir kamuoyu hazırlamak. Seçkin bir okuyucu demek, bir gelenek demektir. Gelenek, bir akıl ve kültür prensibi. Şuur altına işleyen bir prensip, edebiyatın sürekliliğini sağlar, havada kalmasını önler. Tenkitçiden beklenen şapşal bir hayranlık değil, anlamak ve aydınlatmak. Okuyucu aklın, bilginin, zevk-i selimin sesine muhtaç. Ne durumdayız? Eserler arasında nasıl bir sıralama yapılacak? Yıkılan mertebeler dizisini yeniden kurmak kabil mi? Bir kelimeyle dürüst ve uyanık tenkitçinin ilk vazifesi, edebiyat cumhuriyetinde inzibatı sağlamaktır. Çağımızın ondan beklediği bir nevi uzmanlık. Her tehlikeyi göze alarak bazı aşikâr hataları düzelten, günün şartlanmalarını önleyen bir uzman.

Thérive, yalnız kendi ülkesinin değil, bizim dertlerimizi de ne güzel sergilemiş: Bir zamanlar bir kamuoyu, bir toplum, bir edebiyat dünyası vardı. Bugün beş altı tane. Hepsinin de burnu Kaf Dağı'nda. Namuslu bir tenkit, bu kapalı mikrokosmoslar, bu penceresiz dünyacıklar arasında bir irtibat kurmak zorundadır.

Kısaca, tenkitin amacı, edebiyat kiliselerinin bilgisizliğine son vermek, önyargıları temizlemek olmalı. Kendini de, okuyucuyu da şuursuz tutkulardan korumalı, zamanın ve mekânın dışında yaşamalı mümkünse. Değişiklik yüzeyde; edebiyatın ezelî prensipleri var: Düşüncede tutarlılık, araçlarda ölçü.[1]

Bize Gelince

Batı'nın fikir dünyasında epey dolaştık. Çağları ve ülkeleri kucaklayan tenkitin serencamını üç beş sayfaya sığdırmak kabil mi? Kendi edebiyatımıza dönelim. *Celâleddin Mukaddimesi*, yeni ufuklara açılan Türk edebiyatının ilk savaş beyannamesi. Namık Kemal, Cromwell'in önsözünü millîleştirmiş. Yani divan zevkini eleştirirken başlıca kılavuzu: Victor Hugo.

1 Daha fazla bilgi için bkz. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yayınları, 2. baskı 1977: Edebiyat ve Sosyoloji, ss. 309-342. Bu yazı Cemil Meriç'in bir başka eserinde yeralacağından, *Umrandan Uygarlığa*'nın İletişim Yayınları'nca yapılan baskılarında bulunmamaktadır.

Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi, Avrupalılaşan edebiyatımızın bir fezlekesi, başka bir deyişle, yeninin müdafaası. Ne yazık ki İsmail Habip kendi çapında bir tenkitçi bulamadı. Kitap için yazılanlar ya coşkun bir methiye, ya anlayışsız bir yergi. Çağdaşları eseri değerlendiremediler. Daha sonraki nesiller okumadı bile. Cenab'ın o vesileyle kaleme aldığı iki makale, elli yıl önceki irfan seviyemizi göstermeleri bakımından hatırlatılmağa lâyık.

Okuyalım: Edebiyat tarihi, bugünün anlayışına göre "müteselsil bir intikadname ve her intikad, bir sahife edebiyat tarihi olmak gerekir".

Görüyoruz ki üstat, edebiyat tarihiyle tenkiti aynı şey saymaktadır. Şüphesiz bu da bir anlayış, ama günümüzün değil, Cenab'ın anlayışı. Devam edelim:

"Fakat Habib'in eseri gerçekten de bir intikadnamedir". Yanız bu intikad "daha az romantik, daha az lirik ve biraz daha ziyade gayr-ı şahsî olsaydı". Cenab'ı rahatsız eden hükümlerdeki katiyet. İzlenimci tenkite "intibaî intikad" karşı mı? Karşı değil ama, hükümlerde "reybî"lik arıyor; "Hakikatı tahrif etmek" istemiyorsanız duygularınızı konuşturmayacaksınız.

Nasıl olur, "intibaî intikad"ın ruhu "hissiyat" değil mi? Üstat, kendini kelimelerin büyüsüne kaptırıp, bir vaiz edasıyla konuşuyor: "Temevvücat-ı zevkiyenin fevkinde bir mirsad-ı itidalden mevzû-ı intikadınıza bakacaksınız".

Böyle bir tarafsızlık edebiyat tarihçisi için vazgeçilmez bir vasıf, ama izlenimci tenkitle nasıl uzlaşabilir?

Sözü boşuna uzatıyor Cenap. Hakikatı gevezelikleriyle gölgeliyor. Bu hakikat şu: Tenkit, edebiyatın içinde kalmalı. Edebiyat dışı (ez-hâric-i edebiyat) kaygılar, önyargılar bulaştırılmamalı tenkite. Mühim olan, eser. Yazarın hayatı eseri anlatmak için, aydınlatmak için lüzumlu ise hay hay.. Güzellik, ülkeden ülkeye, çağdan çağa değişir: "Her devir kendi zevkini zevklerin layemut emiri tanır ve diğer devirlerin zevkini kendisine esir etmek ister. Doğrusu budur ki sanat diyarında dünkü serabdan yorulan nazarlarımız bugünkü serabın terâvetinde dinlenir. Ve yarın başka bir serabı tercih eder". Demek ki bediiyatta (estetik) sabit kanunlar aramak boşuna. Ve zevklerimiz sağlam ve cihanşümul bir ölçü olmak haysiyetinden mahrum. Peki "ammenin red veya kabulü" kâmil bir kıstas olamaz mı? Madem ki eserin alınyazısını çizen adsız okuyucu kitleleri... Heyhat "bedîî mes'elelerde halkın sesi her zaman Hakk'ın sesi değildir". Bu kaypak zeminde tenkitçinin ihtiyatı elden bırakmaması gerek. "Tahlillerde biraz tebessüm ve kararlarda büyük bir şüphecilik ve tereddüt", Cenab'ın yazara başlıca tavsiyesi.

Tenkitin tarihi malum. Kimine göre tenkitçinin hedefi "iyi anlamak ve güzel anlatmak"tır. Kimine göre "san'atkârların bir nevi tarih-i tabiîsini" çizmek. Şu halde, "ilim için bediiyat mebâhisinde mutlak" yoktur. Enfüsilikten (öznellik) nasıl kurtulacağız? Sanatçıyla eserini incelerken "onlara ait zaman, mekân, terbiye ve icâbat-ı içtimaîye züyûf ve kuyûdunu" dikkate alarak. Meselâ, Servet-i Fünun Edebiyatı'nı anlamak için o neslin en ağır "bir istibdad-ı edebî" altında ezildiğini unutmamak lâzım. Ve bu nefis başlangıç bir edebî mektebin müdafaasıyla sona eriyor. Abdülhamit devrinde "kadınlarımızın güzelliği gibi sânihalar da kara örtüler altında" gizlenerek yaşayabilirdi. "Bizim saltanat-ı mutlaka senelerindeki faaliyet-i kalemiyemize zımnî bir mücahede denilebilir".

Açık değil mi... Şaire bu sitemleri ilhâm eden Habib'in Servet-i Fünun hakkındaki mütalaalarıdır. Bir kelimeyle eleştirilen eserin bütünü değildir. İncinen bir gururun, yaralanan bir haysiyetin şikâyetleriyle karşı karşıyayız. Hakikat endişesinden çok, serzeniş, enâniyet.

Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi, yan tutan bir kitap. Ta-

rihten çok müdafaaname. Yazarın yargıları tartışılmadan benimsendi, yani içtimâileşti. Çünkü, geniş bir okuyucu kitlesi aynı temayülleri paylaşıyordu.[2] Aynı edebiyat çeyrek asır sonra bir başka araştırıcının tetkik konusu oldu. İsmail Habip'le Ahmet Hamdi arasında bir zevk farkı yok. Hamdi, Avrupa tefekkürünü daha iyi bilir. Batı şiiri, Batı romanıyla daha senli benli.[3] Bir kelimeyle aralarındaki fark, irfan kesafetinden ibaret. Hazin olan şu ki her iki eser de ciddî bir yankı uyandıramadı. Mazisinden böylesine kopmuş başka bir toplum gösterilemez. Habip çoktan unutuldu, Hamdi sadece şair ve romancı olarak yaşıyor. Marifetin iltifata tâbi olduğunu unutmayalım.

Babil Kulesi

Dil, Penelop'un örgüsü. Her kentin, her sokağın ölçüleri başka. Ne yaygın bir zevk var, ne ortak bir şuur. Dergiler kapalı birer dünya. Tecessüsler felce uğramış. Edebiata ferman dinleten: edebiyat-dışı. Sarıldığımız "izm"ler birer kin fetvacısı. Bu Babil Kulesi'nde tenkitçiyi kim dinler? Kıstaslar ya milletlerarasıdır, yahut millî. Milletlerarası kıstaslar belli bir medeniyet topluluğu için geçerlidir. Avrupa edebiyatının tartışılmayan zirveleri var: Dante, Milton, Goethe... Hepsi de başka bir ruh ikliminin, başka bir tarihin çocukları. Onları anlamak için dillerini bilmek de yetmez. Ama anlasak da anlamasak da hiçbirini küçümseyemeyiz. Cihanşümul bir tasvip karşısına şüpheli bir zevkle çıkılamaz. Shakespeare'in rakipsiz saltanatına dil uzatabilmek için Tolstoy olmak lâzım. Kaldı ki Tolstoy, bir geleneğin son halkasıydı: Nihilizm'in. Pisarev de bir çift çizmeyi İngiliz şairinin

2 Bkz. Cemil Meriç. *Bu Ülke,* İletişim Yayınları, İstanbul. 7. baskı, 1992. "Türk Teceddüt Edebiyatı" ss. 121-122.

3 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi,* 2. baskı, 1956.

bütün dramlarından daha değerli bulmamış mıydı? Ama ne oldu? İhtiyar üstadın hükümleri, çılgın bir kalabalığın hayranlık naraları arasında unutulup gitti. Arkasında İngiltere vardı Shakespeare'in.

Evet, Avrupa edebiyatlarının, kendini her Avrupalıya kabul ettirmiş zirveleri var. Yığınların tanımadan taptığı Tanrılar.. Ferdî zevkler veya tercihler, nesillerin hafızasına kök salan şöhretleri kolay kolay yıkamaz. Tenkitçi, efkâr-ı umumiyeye yön verirmiş, hangi efkâr-ı umumiyeye? Olsa olsa belli bir çağın, belli bir topluluğun eğilimlerini dile getirir.

Tenkitçiyi yaşatan, tercihlerindeki isabetten çok, üslubu, yani kişiliğidir. Tenkit bir insanın bir insanla, daha doğrusu bir çağla diyalogu. Bu diyalogun dinleyicisi, okuyucu. Tenkitçiyle muhatabı arasında ortak bir değerler levhası yoksa, bu diyalog nasıl anlaşılır? Bu değerler levhasını sanatçılar yaratır, edebiyat tarihleri tescil eder.

Üzerinde anlaştığımız hiçbir ilke yok. Dil perişan, mefhumlar kaypak, kelimeler köksüz. Politikanın çığlıkları yanında şiirin ve düşüncenin sesi boğuk bir inilti. Hıristiyanlaşmadık ama içimizde bir ortaçağ keşişi yaşıyor. Elbirliğiyle sarıldığımız tek müessese: Afaroz. Sevginin, anlayışın dayanışmanın kaybolduğu karanlık devirlerde tenkit susar, hiciv konuşur. Sağ uykuda, sol şuursuz. Her iki cephenin tek ortak vasfı; Kadirnaşinaslık. İnsanla insanı birbirinden ayıran duvarları hicvin dinamiti yıkar ancak. Silahların konuştuğu yerde şarkı söylenmez.[4]

4 Bkz. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, 7. baskı 1992: Bizde Hiciv Yok, ss. 123 ve Polemik, ss. 126.

HASBÎ TEFEKKÜR

Ölçülü, dürüst, müeddep bir yazı: "Hilmi Ziya Ülken İçin" (Erol Güngör, *Ortadoğu,* 16 Haziran 1974). Hiçbir mezartaşı kitabesi, doğruyu, salt doğruyu, yalnız doğruyu söylemez. Acılar taze, hatıralar canlıdır. Ve hükümler sevgilerin veya kinlerin menşurundan süzülürken tarafsızlıklarını kaybederler.

İslâmiyet, "ölülerinizi hayırla yadedin" der. Asil bir ihtar. Ölülerinizi yani sizden olanları, aynı mukaddeslere inanan, aynı kavgalara katılan, aynı emel veya hınçları bölüşen insanları. Voltaire'e sorarsanız, "yaşayanlara nazikane davranmalıyız; ölülere tek borcumuz kalmıştır: hakikat".

Eski bir şakirdin tahassüslerini billurlaştıran "Hilmi Ziya Ülken İçin", biraz mersiye, biraz hatıra. Bu kadirşinaslık önünde saygıyla eğiliriz. Ama bize öyle geliyor ki, bu satırlarda soğukkanlılıkla düşünen bir ilim adamından çok matemzede bir dostla karşı karşıyayız. Okuyalım: "Hilmi Ziya Ülken'in vefatıyla Türkiye'de bir devir kapandı: Hasbî tefekkür devri. Bütün eksiklerine rağmen o bizde akademik haysiyetin dağ gibi bir temsilcisiydi. Günlük politika endişelerinin hakim olduğu Türk fikir hayatında yeni Hilmi Ziya'lara çok muhtaç olacağız".

a) Hasbî tefekkür ne demek? Hiçbir tefekkür hasbî değildir. Hasbî tefekkür, tefekkür için tefekkür, sanat için sanat gibi bir yalan. Hayat, bir sfenksler ormanı. Her adımda bir istifham kaldırır başını. Yaşamak, çevrenin suallerine doğru cevaplar bulmak demek. Düşünmek, muammaları çözmek, karanlıkları aydınlatmak.. düşünmek savaşmaktır. Bir nesil uğruna, bir millet uğruna, bir medeniyet uğruna savaşmak. Mukaddeslerin emrinde olmayan her düşünce, şuursuz bir debeleniş, fikrî bir istimna.

Düşünce, bir meydan okuyuşa idrakimizin verdiği cevaptır. Düşman bir tabiat, düşman bir içtimaî sınıf veya düşman bir topluluk. Asırlardır ihanet ve husumetlerin boy hedefi olan bir milletin çocukları hasbî düşünceyi ne yapsınlar? Hasbî düşünce ana tezatlarını halletmiş cemiyetler için bile lüks. Bu sefil yalanın mucidi de, Eski Yunan. Esir iskeletleri üzerinde yükselen o korsanlar ülkesinin filozof cübbesine bürünen aylakları, can sıkıntısından kurtulmak için hasbî düşünceye iltica ediyorlardı, hasbî düşünceye, gulamperestliğe veya Dionizos ayinlerine iltica ediyor, daha doğrusu ettiklerini iddia ediyorlardı. Hasbî düşüncenin temsilcisi kim? "Dairelerime dokunmayın" diye haykıran Arşimed mi? Siraküza'lının büyük bir hendeseci olmadan önce kahraman bir savaşçı olduğunu herkes bilir. Yine herkes bilir ki, Romalı askerlerin çiğnediği daireler, bir kurtuluş kavgasının hisarlarını kurmak için çiziliyordu. Durkheim, sosyoloji insanlığın acılarını dindirmeye yaramazsa bir saatlik emeğe değmez demiyor muydu? Hasbî tefekkür bir ütopya, aziz dost. Hasbî düşünce, namussuzlukların en müraisi, hodbinliklerin en sefili. Hümanizmden daha büyük bir aldatmaca, daha büyük ve daha rezil. Hümanizm de bir mücerrede bağlanıştır, ama yaşayan bir mücerrede, yaşayacak olan bir mü-

cerrede. Hiç değilse, dünyanın mahdut bir bölgesi için, belli bir gerçeği aksettirir: Hıristiyan hümanizmi gibi. Hıristiyan hümanizmi, Hıristiyanların Hıristiyanlara karşı duydukları yakınlıktır.[1]

İstikbalinden emin olmayan, hiçbir meselesini çözemeyen bir dünyada hasbî düşünce mümkün mü? Hasbî düşünce, istibdat karşısında diz çöken ersatz bir düşüncedir (daha doğrusu bir düşünce ersatz'ı). Düşünceyi yok eden düşünce. Her zalimin takdir ve tahsisine mazhar olan bu sahtekârlığın gerçek düşünceyle münasebeti ne? Hasbî düşünce, dünyadan elini eteğini çeken, cellatlara yaltaklanan, şerri gülücüklerle teşvik eden bir düşünce. Satrançtan daha adi bir oyun, daha adi ve daha tehlikeli. İrfanımızı felce uğratan sözde mazeret. Aydına cömertçe uzatılan bir kölelik beratı.

Evet, düşünce adamı bir zümrenin emir kulu değildir. Hiçbir merkezden talimat almaz. Bir partiye bağlı olmayabilir. Ama tarihe angajedir, kucağında yaşadığı topluma angajedir. Yani vatandaş olarak vazifeleri vardır: Belli savaşları kabul etmesi, belli tehlikeleri göze alması lâzımdır. Bir devrin şuuru olmak zorundadır o. Başlıca vazifesi: Bütün hakikatları yoklamak, bütün yalanların maskesini yırtmak, kalabalığa doğruyu göstermek. Bazan yangın kulesindeki nöbetçi olacaktır, bazan engine açılan geminin kılavuzu. Sokakta insanlar boğazlanırken, düşüncenin asaletine sığınarak elini kolunu bağlamak, düşünceye ihanettir.

b) "Türkiye'de hasbî tefekkür" devri kapanıyormuş. Ne büyük, ne sevindirici müjde! "Zulmü alkışlamayan" bir çağ başlıyor demek ki. Artık şair, "bırak beni haykırayım, susarsam sen matem et" diye inlemeyecek. Artık her yıldırımda "bir gece, bir gölge devrilecek". Ve aydın bütün namussuzlukların karşısına dur diye dikilecek.

1 Bkz. Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980. "Çağın dini: Hümanizm", ss. 55-73.

Hilmi Ziya Bey'in vefatına üzüldüm. Ama, onunla bir şeamet dönemi sona eriyorsa ne mutlu memlekete! Şüphe yok ki, bu ölüm hepimize terbiyeli bir dost, kibar bir İstanbul efendisi ve nesli inkıraza yüz tutan bir İkinci Meşrutiyet, daha doğrusu mütareke devri aydını kaybettirdi. Fakat, zavallı üstat, bir fikir adamı olarak gerçekten yaşıyor muydu? Kaç kişinin şuurunda bir kıvılcım tutuşturabildi? Bir kıvılcım, bir fecir veya bir yangın. Hangi büyük düşüncenin –daha doğrusu hangi düşüncenin– taşıyıcısı veya yaratıcısı olabildi? Temsil ettiği veya kurduğu içtimaî bir mektep var mı?

Bir kütüphane adamıydı o, bir fikir donjuanıydı. Ne bir iddianın, ne bir inkârın temsilcisi. Çeşitli mabetlerin eşiğinde çile doldurmakla geçti ömrü. Pencereden seyretti içerisini. Hakimane bir teslimiyetti. En zinde mukavemetleri güve gibi kemiren bir teslimiyet. Reculiyetini kaybeden tefekkürdü. Ne Marksizme kur yaparken ciddiydi, ne Marksizme reddiye yazdığı zaman. Kütüphane raflarını çökerten eserlerinde, kendisine ait tek kanaat bulamazsınız; bulamazsınız, çünkü o her gün yeni bir kanaatin taşıyıcısıydı. Her okuduğu kitapta yeni bir hüviyet kazanan, seyyal bir şahsiyet.

Sayın Güngör, "bugün otuz beş yaşının yukarısında olan ve sosyal ilimlere ilgi duyanlar arasında Hilmi Ziya'yı okumayan, ondan faydalanmayan yoktur" diyor. Acaba? İçtimaî ilimler bir tecessüs mihrakı olmaktan çok bir "ekmek kapısı". Otuz beş yaşını dolduranlar içinde bu ilimleri merak eden kaç kişi var? Sosyoloji, bir ithal metaı. Tarifi, mânâsı, muhtevası meçhul. Sıkıcı bir yalanlar mecmuası. Belli bir çağın, belli bir medeniyetin müdafaa vasıtası olan bu sahte disiplinin Türk insanıyla münasebeti ne? Yaşayan düşünce, Hilmi Ziya'dan habersiz gelişti. Bir Ziya Gökalp'in, bir Peyami Safa'nın, hattâ bir Mümtaz Turhan'ın şakirtlerinden söz edebiliyoruz. Hilmi Ziya'nın şakirtleri nerede?

Hilmi Ziya, bir zihniyetin kurbanıdır. Üstadı mahveden, hasbî düşünce mitosudur, üstadı ve hemen hemen bütün neslini. İçtimaî ilimlerde hasbîlik olmaz. Hasbîlik, düşmana hizmet etmektir, kavgadan kaçıştır, yalanların devamını sağlayıştır. O nesle mâbedin bekçisi olmak düşerdi, mâbedin yani tarihin. Hangi değerin bekçisi oldu o nesil? Hangi haksızlığa dur diye haykırdı? Zavallı gençliğe, Avrupa'nın köhne ve tatsız yalanlarını tekrarlamak başlıca marifeti oldu. Maziye ihanet etti, istikbali kurmadı. Hilmi Ziya, olayların pek çabuk fosilleştirdiği o zümrenin en tipik temsilcisidir. Yetmiş yıllık hayatında tek kavga yoktur. Hiçbir soyguna katılmadı, doğru. Ama, kırk haramilerin bahşişleri ve sadakalariyle yaşamadığını ileri sürebilir miyiz?

Hilmi Ziya, ülkemizin yangınlar içinde kıvrandığı bir devirde yaşadı. Mazi tasfiye edilirken, konuşmadı. İstikbal hazırlanırken, konuşmadı. Daha doğrusu, sükutuyla kurulu düzeni müdafaa etti. Hayattan kitaplara kaçarak mesuliyetten kurtulacağını sandı. Filhakika, onda eksik olan şey kahramanlıktı, kahramanlık ve mesuliyet duygusu. Müstağripliğin itibarda olduğu devirde, felsefenin Ahmet Midhat Efendi'si oldu. Sonra, müsteşrikliğe geçti. Bir Hıristiyan gözüyle gördü İslâmiyeti ve bir Hıristiyan gibi anlattı.

Sayın Güngör, ona "bir başka zaman, bir başka zemin lâzımdı" diyor. Çok doğru. Kumaşı mükemmeldi.. büyük bir tecessüs, yorulma bilmeyen bir çalışma aşkı, oldukça kuvvetli bir hafıza. Bir çağın kurbanı oldu, bir çağın ve kendi zaaflarının.

Erol Güngör'ün şu hükmüne de katılamayacağım: "Yeni nesiller sadece bedenî çalışmadan değil, zihnî çalışmadan da kaçıyorlar; eğitim yerine diploma, teori yerine reçete, kitap yerine broşür istiyorlar". Buradaki yeni nesiller tabirini, "efradını câmi'ağyarını mâni" bir tâbir olarak kabul etmek güçtür. Sayın dostum, yeni nesiller derken bütün bir Türk gençliğini mi kastediyor, yoksa onun belli bir parçasını mı? Hükmü bu ifadesi içinde fazla mübalâğalı, fazla gayrı ilmî buluyorum. Sayın Güngör'e, bir an için hak versek bile içimizden birtakım sualler yükseliyor; bu zavallı nesiller meçhul bir diyardan ülkemize sürülen yabancılar mıdır? Onları kim yetiştirdi? Hilmi Ziya'lar ve şakirtleri değil mi? Henüz hiçbir ciddî imtihandan geçmeyen bu zavallı nesil, neden her türlü tefekkür kabiliyetinden mahrum olsun? Ağabeylerinden devraldıkları miras ne? "Müdahane-i âliman" değil mi? Tanzimat'tan beri çiğnediğimiz hasbî düşünce afyonuna iltifat etmiyorlar artık. Hakları yok mu? Onlara, ecdatlarını hor görmeyi öğrettik, mukaddeslerini yıktık birer birer. Sığınacakları kale kalmadı. Tefekkürlere değil, ukalâlığa düşmanlar. Düşünce, heyecandır evvela, bulanıktır, coşkundur, serseridir. Setler çöktü, insiyaklar köpürerek akacak elbette. Evet, yeni nesiller şuursuz, bağnaz, barbar. Ama samimî, ama dürüst, ama fedakâr. Bu haşin, bu serazat tabiat kuvvetini kemale ve fazilete kanatlandırmak, sizin gibi genç ve imanlı terbiyecilerin eseri olacak, aziz Güngör. Ben, dumanları hâlâ tüten o bedbaht yangınları, mesut bir fecrin pırıltıları olarak görmek istiyorum.

BİTMEYEN BİR RÜYA: *DÜNDAR TAŞER'İN BÜYÜK TÜRKİYESİ*

Taşer, coşkun bir zekâydı.. Fetihten fethe koşan akıncı bir zekâ. *Mesele*, Türk düşüncesinin –Türk hicvinin diyecektim– ana belgelerinden biri. Yaprakları çeviriyoruz:

Önce bütün fezahatleri, bütün inkisarları, bütün ihtilaçlarıyla yakın mazi. Sonra bu kalın sisleri perde perde aralayan muhteşem bir rüya: Yazarın teklifleri. Mülevves bir topraktan yükselen ulu bir ağaç.. Evet ama kirli olan toprağın yüzü; kirli olan, daha doğrusu kirletilen.

Üslup, zaman zaman derbeder; hükümler, zaman zaman insafsız. Ama tespitler dürüst, teşhisler isabetli. Karşımızda bir kitap değil, bir insan var; bir insan, yani bir şuur. Tarihin derinliklerinden kopup gelen bu sesin, lâyık olduğu yankıyı uyandırmaması ne kadar hazin!

Ne ikbal sarhoş etmiş Taşer'i, ne bozgun yeise düşürmüş. Feleğin "germ-ü serd"ine vakur bir tebessümle bakmasını bilen yalçın bir irade. Bu yiğit mücahidin de Koçi Bey, Sarı Mehmet Paşa ve Cevdet Paşa gibi tek kaygusu var: "Devlet-i ebed müddet"in "devlet"i ebed müddet" olması.

Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi[1] dost bir kitap. Bir ümidi bayraklaştırıyor. Ziya Nur, hem sadık bir vakanüvis, hem coşkun bir gönül. Önce E.K. rumuzuyla mühürlenen bir takdim yazısı. Mezar taşı kitabelerine benziyor: Tok, muzdarip, hürmetkâr.[2]

Sonra mermer bir revak: "Onu kaybedişimiz". Ziya Nur, bir destan üslubuyla başlıyor: "Milletimiz son asırda yetiştirebildiği en büyük fikir, hareket ve dâvâ adamlarından birini, belki de en mühimini kaybetti". Ve kahramanın, muhabbetle yontuyor heykelini: "Çelik kadar sağlam bir seciye. Gül yaprağından nazik" bir yaratılış, "fevzaver bir ziya kütlesi". Faziletin fazilete telkin ettiği bu vecitkâr satırları Taşer'in 27 Mayıs hakkındaki ümit ve endişeleri takip ediyor. "Harekete tekaddüm eden günlerde benim en büyük ızdırabım, yapacağımız işle, devletin yeni bir bâdireye sürüklenebileceği ihtimali idi"... "Tarihimizdeki bütün inkılâp hareketlerinin, milletin başına yeni belâlar getirdiği hakkında sarsılmaz bir kanaatim vardı. Bugün bu kanaatim daha da pekleşmiştir. Yeniçeri kıyamlarına gitmeye lüzum yok. Çünkü onlarda bir sistem ve nizam değiştirme gayesi mevcut değil. Muhtelif sebeplerle vücut bulan, kendine mahsus bir ananeye göre cereyan eden kıyamlar.. Hattâ bunların, rehaveti dağıtmak, yolsuzlukları önlemek.. gibi faydaları da var. Fakat Nizam-ı Cedid'le başlayan devir için, böyle bir fikir yürütmek imkânsız. İki asırdır yeni düzen peşindeyiz. Ve tabiî devamlı sarsıntı ve çalkantıların ortasında..."

1 Ziya Nur, *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi*, Kutluğ Yayınları, Istanbul, 1974.

2 Bu genç arkadaşa küçük bir serzenişte bulunacağız. Güzel yazısında Frenkçe kelimelere fazla yer vermiş. Neden talihsizlik değil şanssızlık. "Birkaç sloganla idare edilen doktrin ve sistem" ne demek? "Kendi öz sistemimiz" de güzel değil; kendi nizamımız, kendi düşünce dünyamız, denebilirdi. "Cihandaki büyük fonksiyonu" yerine büyük icraatı, emsalsiz yeri gibi tâbirler kullanmak daha doğru değil mi? Cenab'ın ihtarını unutmayalım: "Suistimal kapılarını aralamağa gelmez".

Bu yenileşme hastalığının, halk vicdanında, yarattığı zincirleme tepkiler, III. Selim'in tahttan indirilişi, Alemdar hareketi, Sened-i İttifak denilen yüz karası, Yunan isyanı.. II. Mahmut'un inkılâpları. "Devleti kuvvetlendireceğiz diyerek; kendi ordumuzu kendi elimizle topa tuttuk". 1827'de Navarin bozgunu, 1828'de Ruslar'ın Edirne'ye girişi, 1829'-da Yunan bağımsızlığı. 1830'da Cezayir Fransızlarca işgal edilmiş, 1832'de Sisam'a muhtariyet verilmiş. Sonra birbirini kovalayan felâketler.. Altı Avrupa devletinin vesayeti altına alınan Devlet-i Aliyye. Büyük diye tanıtılan Tanzimat ricalinin zavallılığı. Midhat Paşa ve dört elle sarılınan son tılsım: Kanun-ı Esasî.[3]

Birkaç fırça darbesiyle bütün bir inhitat tarihini gözönüne seren genç savaşçının sesi birdenbire açılıyor: "Nitekim biz de aynı hataya düştük" diye devam ediyor ve "bir mükemmel anayasa yapılırsa Türkiye'nin Almanya veya İngiltere seviyesine geleceğini sandık. Ne yapalım ki Türk aydınının çok yanlış ve köklü zaaflarından biri de bazı mefhumlarda sihirkâr bir kudret tasavvur etmesidir". Taşer'e göre bu vehmin başlıca kaynağı, aydının yabancılaşması. Kendine yabancılaşma, "millî ölçüyü kaybetmek"tir. Bu garip mahluk, yüz yıldan beri anayasa ile oynuyor. "Bu bize ne kazandırdı? Hiç.. Şimdi de aynı hatanın kurbanı değil miyiz?"

Sonra Taşer, Abdülhamit Han'ı anlatıyor: Gafletle ihanetin yüz yıldır karalamağa çalıştığı büyük tâcidarı.

"Sultan Abdülhamit, ya meclis, ya devlet şıklarından birini tercih zaruretinde kalmış ve tabiatıyla devleti tercih etmiştir.. Jön Türk namıyla anılan, ne idüğü belirsiz ve millî kültürden kopuk aydınlar, hürriyetlerimizin gâsıbı, müstebit kızıl sultan diye ona çatmışlardır. Devlet mi mühim, yoksa hürriyet mi? Devlet olmadıktan sonra hürriyeti ve meşrutiyeti ne yapacaksın? Doksan üç felâketinden sonra, "Sultan Abdülhamit gibi bir dış politika üstadının başımızda bulunuşu hakikaten bir talihtir". Ne yazık ki intelijansiyamız, garip bir cinnete tutulmuştur. Düşmanın kulaklarına fısıldadığı üç beş heceyi, mânâsını anlamadan tekrarlar durur: "Kanun-ı Esasî, hürriyet" v.s. Ferdî hürriyet zaten vardı; siyasî hürriyet ise devleti batırırdı. Sırp'a Bulgar'a, Rum'a özenmenin gereği neydi? Bu cinnet rüzgârına millî telakkiden uzaklaşmış aydınlar ile ekalliyetler kapıldılar. Elinden en büyük kuvvetin, yani zabitin ve ordunun kaydığını gören zavallı padişah ne yapabilirdi? Suyun akıntısına tâbi olup, sarhoşluğun geçmesini bekledi. Fakat bu sarhoşluk geçmedi".

Abdülhamit'in hal'ini kovalayan facialar hepimizin malumu. Batan İmparatorluk... aydınla halkın elele vererek kazandıkları zafer: Yunan'ın harim-i ismetimizden defedilişi. "Sonra yeni inkılâplar devri başladı. Halkla münevver kat'i olarak birbirinden ayrıldılar. Millete malolmuş telâkkiler ve inanışlar kaka addedildi. Teşkilât-ı Esasiye kanunundaki değişikliklerle uğraşıldı. İsmi Anayasa oldu ve bütün maddeleri yeni "tilcikler"e uyduruldu. Moğolca "tay"larla Şura-yı Devlet "Danıştay", Muhasebat "Sayıştay", Mahkeme-i Temyiz "Yargıtay", Meclis "Kamutay" yapıldı. Kurultaylar, Kamutaylar, Şarbaylar, Kamunaylar birbirini kovaladı... 1950'de, yeniden 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun lisanına dönüldü".

Evet, bir tımarhane tutanağı değil, siyasî ve içtimaî tarihimizden bir sayfa. Taşer devam ediyor: "1946'dan beri başlayan çok partili devrede parti mücadelesi, Meşrutiyet Devrindeki şekline büründü. On senelik devrede, düzenin bozukluğu, çift Meclis, Anayasa Mahkemesi, bağımsız mahkemeler, bağımsız üniversite ve hürriyet sloganlarını dinledik.

1960'ta, konuşmaması, millî nizam içinde sessiz ve sâ-

3 Bkz. Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 3. baskı 1995: Anayasa Tarihe "Akmayacaksın" Diyen Bir Vesikadır, ss. 233-236.

mit kalması lâzım gelen Ordu'yu politikacılar konuşturdular. Biz konuşunca da, tabiatıyla herkes sustu... Vasatı onlar hazırlamışlar, rayları onlar döşemişlerdi. Biz, ister istemez, o raylar üzerinde yürüdük".

27 Mayıs'tan alınacak ders-i ibret: "Son elli senelik nizamın bütün zaaflarını ve kat'i olarak yürüyemediğini, yürüyemeyeceğini" göstermesi... "Yıkılan şu şahıs veya bu parti değildir. Hakikatte yürümeyen, yürümeyecek olandır... Ölüyü yaşatmaya çalışmak, abesle iştigaldir". Bu bedahetleri ne zaman anlayacağız? Bir Alman hekimi: "Öldürülmesi gereken ölüler var" diyor. Haklı değil mi? Öldürülmesi veya gömülmesi.

Günâhlarımızı kurşun birer tabut gibi sırtımızda taşıyoruz; günâhlarımızı veya abeslerimizi. Bu günâhlardan ilki: haramzadelik. Rezil bir Ödip kompleksi bu. Bir kendi kendini tahrip cinneti. Ecdadımızı inkâr ediyoruz, ecdadımızı, yani Osmanlı'yı. Biricik düşmanımız: Türk-İslâm medeniyeti. Sesimi Taşer'in sesiyle gürleştirerek haykırıyorum: Tarihte tek mucize vardır: Osmanlı mucizesi. Türk kanıyla İslâm dininin kaynaşmasından doğan bir mucize.

Taşer'i dinleyelim: "Biz, dünyanın en büyük imparatorluklarını kurmuş; hâkimiyetini eski dünyanın bilinen her köşesinde yürütmüş bir milletiz. Bu imparatorlukların sonuncusu, bugüne kadarki tarihin kaydedebildiği en kudretli, en âdil, en azametli bir varlık olan Osmanlı Devletidir". Bu coşkun ırmağı kaynağında yakalıyor Taşer. "Osmanlı Beyliği 1299'da Söğüt'te kurulduğu zaman 400 atlıya sahip bir uç beyliği iken, 1326 Bursa fethinde Orhan Bey, 38.000 atlıya kumanda ediyordu. Bu asker artışı nereden geliyordu? Fethedilen topraklardan toplanamazdı. Çünkü bunların ahalisi Türk değildi. 400 çadırlık bir aşiret 27 senede bu kadar çoğalamazdı. Selçuk Sultanlığı artık yoktu. Yani oradan asker temini de mümkün değildi". Bu artışın sırrını şöyle izah ediyor Taşer: "Millî şuur, Horasan'dan İzmit'e kadar her yerdeki Türk'ü, Ertuğruloğlunun açtığı mukaddes sancağın altına çekiyordu. Moğol ordularının önünden kaçarak Anadolu'ya sığınan tarikat ve tasavvuf erbabı Horasan erenleri, dervişler, alpler, abdallar burada yepyeni bir ümit halesi vücuda getiriyorlar. İstikbale ümitle bakmayı telkin ediyor; yeni ve büyük bir zuhuru müjdeliyorlar".

"Anadolu'nun yüksek tabakaları puta tapıcı bir kavmin, İslâm'ın en kudretli ordularını yenişi karşısında mükedder, müteellim ve ümitsiz görünüyor".

... "İşte bu elîm vaziyette büyük mürşitlerin zuhuru başlıyor. Bunlar mağlubiyetlerin bir fitne, bir imtihan olduğunu, İslâm'ın yeniden muzaffer olacağını, onun kılıcı ve bayrakları olan Türk'ün yeniden cihana hâkim olacağını telkin etmeye başlıyor. Siyasî sıkıntılardan bunalmış olan ahali, bu telkinlerle yeniden diriliyor. Türk efkâr-ı umumiyesi bu zillete karşı açılan ve izzeti müjdeleyen bayrağı bekliyor. Bu bayrağı gayet tedbirli olarak Osmanoğulları kaldırıyor. Osmanlı'nın râyeti, hem Selçukoğulları Devletinin devam ettiğini, hem de yeni bir zuhurun vukubulduğunu gösteriyor. Şeyhler, müftüler, müderrisler, eli kılıç kabzasına yapışan yiğitler... Söğüt Beyliği'ne sevkediliyor.. Türk'ün nabzı Osmanlı Beyliği'nde atmaya başlıyor... Bu devlet, dünyada hiçbir kuvvet tarafından değiştirilmeyen ezelî ve ebedî hukuk prensiplerine bağlı. Başta hanedan olmak üzere bütün insanların devlete bir can borcu var... Bu küçük devletin fazileti büyük, müsamahası büyük, ideali büyük".

Yazar, cihana hükmedecek olan bu genç devletin 400 yıllık macerasını şu cümlelerle hülâsa ediyor: "Her yaz, evvel bahardan rûz-i kasıma kadar sefere çıkılır. Karşısına çıkmaya cesaret eden düşmana karşı üç gün muharebe nizamı alınır, üç saat kılıç çekilir. Bir ülke, bir vilâyet olarak devlete katılır. Her yaz, batıya, kuzeye doğru olmak üzre bu koşu

asırlarca devam eder. Bazılarının sandığı gibi, talan ve istismar koşusu değil bu koşu... Müsamaha, huzur ve adalet tesisi için göze alınan bir cihad".

Bu mütelâtim ummanın heybetli medd-ü cezirlerini merak edenler *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi*'ni okusunlar. Bizce Osmanlı mucizesinin en büyük tecellilerinden biri de, münevver denilen ashab-ı kehfi, uzun bir uykudan nihayet uyandırmış olmasıdır. Düşüncenin çeşitli ufuklarından gelen romancı ve şairlerimiz arasında, aynı intibaın mesut emarelerine şahit olmadık mı? Tarihin gür sesi "az gelişmişlik" efsanesini şimdiden susturmuşa benziyor, tarihin ve Taşer'lerin. Biz eminiz ki her namuslu Türk aydını bu hicabaver yalanın ne şeni bir iftira olduğunu çok geçmeden anlayacaktır. Taşer haklı: Yarınki büyük Türkiye'nin başlıca mimarı: şuur, devlet şuuru, tarih şuuru. Taşer'i sevenlerin, Taşer'den öğrenecekleri çok şeyler var. Ziya Nur'un kitabı "Bir Mecelle-i Hakayık". Hem ifşaları hem istifhamlarıyla düşündürücü. Taşer, dizgin tanımayan bir tecessüs, cesur bir idrak ve büyük bir gönül, vicdanını kaybeden bir devrin vicdanı.

SUÇLU KİM?[1]

Kıyasıya bir savaştı bu, Haç'la Hilâl'in, Batı'yla Doğu'nun, iman'la inkâr'ın savaşı.. Hisarlar düşüyordu birer birer. Dost düşmana karıştı. Müstağripler bir ağızdan haykırıyordu: Teceddüt, teceddüt...

Nihayet İstiklâl Savaşı.. Yangın alevleri içinde doğan genç bir devlet. Evet, çetin bir imtihandan yüz akıyla çıkmıştık. Ateş mazinin bir çok levslerini temizlemişti, ama Pyrrhusvârî bir zaferdi bu. Batı'nın silâhlı saldırısını püskürtmüş, Batılılaşma sevdasından kurtulamamıştık. Avrupa vazgeçmemişti avından. Aydınlar devrilen hisarlar karşısında sevinç çığlıkları atıyordu. Düşmanın teslim alamadığı tek kale kalmıştı: hafıza, yani dil. Bugünü düne bağlayan köprü uçu-

1 Ötüken Yayınları'nca 1978'de basılan *Mağaradakiler*'in bu ilk baskısında yer alan, ancak Cemil Meriç'in, kitabın 1980'deki 2. baskısında kullanmadığı yazılardan biri olan Suçlu Kim'e burada yer vermeyi uygun bulduk. Eserin 1. baskısında yer alıp da 2. baskısından çıkarılmış sekiz yazı daha var. Bunlardan Demirciler Çarşısı Cinayeti, Deprem, Kaypak Bir Mefhum: Ortadoğu ve Hayaliyundan Hakikuyun'a başlıklı dördü, 1980'de basılan *Kırk Ambar*'da kullanılmış. Kültür ve Emperyalizm, Sol'a Göre Kültür, Berkes'e Göre Çağdaşlaşma ve Türkoloji başlıklı diğer dördü ise bir daha kullanılmamış. Cemil Meriç'in basılacak diğer eserlerinde bu yazılara da yer verilecektir.

rulmadıkça tarihten koparılamazdık. Tasfiyecilerin her taarruzu bozguna uğruyordu. Karşılarında mâbedin şuurlu ve inanmış bekçileri vardı.

Cezmi Ertuğrul diyordu ki:

"Diller birlik ve saflıklarını kaybederek gelişir. İnsan zekâsı yeni fetihler yaptıkça dil de yeni mefhumlarla zenginleşir. Yaşayan ve ilerleyen bir milletin dili, olduğu yerde kalmaz. Yabancı kaynaklardan aktarılan kelimeler, o dilin öz malı olur, atılamazlar bir daha. Biz onları çıkardık sanırız, ama bir de bakarız ki kısa bir zaman sonra hep birden geri dönmüşler. Diller de toplumlara benzer; kendilerinde olmayanı temas ettikleri medeniyetlerden alırlar... Kelime iktibasları dili geliştirir, zedelemez... Norman istilasıyla İngilizce'ye çok geniş ölçüde Fransızca sözler girmiş, dil değişmiş mi? Hayır. Kelime hazinesinin büyük bir kısmı Roman kaynaklı, ama İngilizce bir Cermen dilidir. Almanca, İngilizce, Fransızca Latince'den yalnız kelime almakla kalmamış, bir sürü de kural almıştır... İngilizce'deki mefhumlardan yüzde seksenden fazlasının biri Sakson, öteki Latin menşeli iki ayrı karşılığı var. Tıpkı bizim gibi. Kelimeler dilin hammaddesi. Dili yapan nahiv. Ana kuralları ayakta durdukça, o dile dünyanın bütün kelimeleri girse, bağımsızlığı tehlikeye düşmez. Dildeki keşmekeş yabancı kelimelerin çokluğundan gelmiyor, anarşi kafamızda".

Celâl Nuri feryat ediyordu:

"Dili zenginleştirmek ona yeni mefhumlar kazandırmakla olur. Kelime atmak değil, kelime almak zorundayız".

Hüseyin Kâzım Kadri tasfiyecilere sesleniyordu:

"Kadîsiye mağlûbiyeti üzerine, Eski İran'ın düştüğü zeval ve inkırazdan muzdarip ve nâlan olan Firdevsî-i Tusî, Araplar'ın ve Araplığın en büyük ve bî-aman düşmanı idi. *Şehnâme*'de kullandığı Arap sözleri yüzden ziyâde değildir. Büyük şair şaheseriyle İran saltanat ve medeniyetini iade ve ihya edemediyse de acem dilini muhakkak bir inkırazdan kurtardı. Hal böyleyken *Şehnâme* kendisinden sonra İran şairlerince şayan-ı takdir ve imtisal görülmedi; bilakis Sâdi'nin Arap sözleriyle dolu olan manzum ve mensur eserleri İran Edebiyatının en ziyade taklit edilen bir enmûzeci oldu. Bunun sebebi basittir: Firdevsî, tabiatın ve hadisatın cereyanı mantıkisine karşı yürümek istemişti: Sâdi ve mukallitleri daha ziyade bu cereyana tâbi oldular... İran hafızası, kapanmamış bir yaranın elemleriyle kanarken, bu millî isyan tabiî sayılabilir. Ama Arap dünyası asırlarca himayemiz altında yaşamış.

Biz asırlardan beri edebiyattan, mebâhis-i fenniyeden başka lisan-ı avâma da hâkim, daha doğrusu lisanın malı olan Arap, acem sözlerini dilimizden bütün bütün çıkarıp atmak suretiyle garp Türkçesinin ıslah edilebileceğine kani ve taraftar değiliz. Arap ve acem sözlerinden tecrid edilen Türk dili, iptidaî bir lisan hâline gelir ki, müfritâne emellerle dilimize bu şekli vermekle hiçbir menfaat olmaz".

Dikkat edilsin.. Cezmi Ertuğrul da Celâl Nuri gibi Batıcıdır. İkisi de birkaç Avrupa dili bilir. Arapça'ya, İslâm oldukları için bağlı değildirler. Tek emelleri Türkçe'yi bir Avrupa dili haline getirmek, çağdaş mefhumları ifade edebilecek bir genişliğe ulaştırmaktır. Türk düşüncesinin en büyük düşmanı, dildeki istikrarsızlık. Türkçe Tanzimat'a kadar sabit kurallara kavuşamamıştır. Kelimeler müphemdir, düşüncenin değil, zevkin emrindedirler. Herkesçe kabul edilen hiçbir kural yoktur. Yapılması gereken: Lafızları sağlam mefhumlara bağlamak, dilin mazbut bir kamusunu vücuda getirmektir. Başka bir deyişle, olanı korumak, yeni ihtiyaçları karşılamak için yeni ıstılahlar yaratmaktır. Dilde ırkçılık yapmağa kalkışmak çılgınlık. Nitekim Cumhuriyet'e kadar Hüseyin Kâzım Kadri'nin sözünü ettiği müfritâne emeller, Türk kamuoyunda hiçbir yankı uyandıramaz. Dil, ken-

di seyrini takip eder. Zaman gereken tasfiyeyi yapar. Devlet bu işe karışmaz.

Balkan Harbi, Trablusgarp, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı.. Vatan coğrafyası bu müselsel felaketler yüzünden küçülürken, aydın sayısı da azalır. Öyle ki İstiklâl Savaşı'nın muzaffer başkumandanı harfleri değiştirmeğe kalkışınca, bir avuç entelektüelin alkışlarıyla teşci' edilir. Arap harflerini müdafaaya yeltenen bir tek hoca çıkar: Yahudi Avram Galanti. Harf devrimi, kütüphaneleri tuğla yığınına çevirir. İrfanımızı düne bağlayan köprüler uçurulmuştur.

Müstağripler, zaferin sarhoşluğuyla bedahetlere meydan okurlar. Hiçbir ülkenin eşine rastlamadığı bir vandalizme inkılâp adı verilir: Dil İnkılâbı. Bu aşırı tasfiyecilik çıkmaza saplanınca sahneye yeni bir nazariye çıkarılır: Güneş Dil Teorisi. Bu dâhiyane buluş intelijansiyanın namusunu kurtarır. Türkçe bütün dillerin anası olduğuna göre özleştirmeğe ne lüzum var.. Ama bir kere ok yaydan fırlamıştır. İntelijansiya ebedî şef'in ölümünden sonra büsbütün gemi azıya alır. Dil devrimi politikanın emrindedir artık. Ona dil uzatmak, devlete karşı koymaktır. Aydının tek hürriyeti vardır: dili tahrip. Mektepler nesillerin hafızasını nesebi gayr-ı sahih "tilcik"lerle doldurur. Güdümlü basın bu yıkıcılığa alkış tutar.

Otuz-kırk yıl önceki münakaşaları hatırlar mısınız? Yok edilmesi gereken düşman: Osmanlıca. Saldıranlar küstah, savunanlar tabansız. Birincilerin dudağında tılsımlı bir kelime: İnkılâp. Ve arkalarında Batı. İkinciler de aynı mitoslara esir. Ama ayaklarında, çöken bir medeniyetin zincirleri, yürüyemedikleri için koşanlara kızıyorlar.

Genç bir dilci, keşmekeşi sona erdirmek için agoraya fırlıyor. Suat Yakup Baydur, cesur ve inanmış bir cumhuriyet çocuğu. Heidelberg'de klasik filoloji öğrenimi yapmış. Gericileri Janus'a benzetiyor. Bir yanlarıyla Doğu, bir yanlarıyla Batı'dırlar. Ama ne Doğu'yu tanırlar, ne Batı'yı. Doğulu kalacaksak, Arapça ve Farsça okutmalıydık. Batılı olacaksak, mekteplerimize Helence ve Latince konmalı. Ve Baydur, bir İskender çalımıyla Gordiyon'un asırlık düğümünü kesip atıyordu: "Doğulu isek Doğululuğumuzu bilelim, Batılı isek Batılılığın gerektirdiğini yapalım". Ucuz bir kabadayılık.. Doğuluyuz diyecek aydın var mıydı ki? Doğu demek irtica demekti, rejime düşmanlık demekti. Ama bu kolay zafer, klasik filoloji doçentini şımartmıyordu. Teklifleri oldukça insaflıydı: Klasik dilleri öğrenmek. Latince, Yunanca bilmezsek Batı mefhumlarını anlayamazdık. Avrupa sırtını Olemp'e dayayarak Avrupalaşmıştı. Biz de aynı kutup yıldızına yönelmeliydik.[2]

Çölde vaazlar vermiyordu Baydur. Arkasında ilerici Türk basını vardı.. Ataçlar'ı, Eyüboğullar'ı, Yüceller'i ve muhteşem Dil Kurumu'yla Türk basını.

Ummanı ırmağa bağlamak isteyen bu allameler, bin yıllık tarihimizden habersizdiler. Bir medeniyet emr-i yevmilerle değiştirilemezdi. Yığınlar küskün ve muzdarip, hisarlarına çekildiler. Müstağrip, hem oyuncu, hem seyirciydi artık. Halk okumuyordu.

Baydur soruyor: Dil inkılâbına lüzum var mı? Cevap: Elbette. Dilin tabiî gelişmesine müdahele caiz mi? Cevap: Caiz.

Osmanlıca da Türkçeleşmiyor muydu? Milliyet şuurunun uyanması bu cereyanı bir kat daha güçlendirdi. Aynı gelişmeyi Avrupa dillerinde de görmüyor muyuz?

Dil'de inkılâp olmaz. İhtiyar tarih dünyanın hiçbir ülkesinde böyle bir çılgınlığa şahit olmamıştır. Toplum geliştikçe, dil de gelişir. Osmanlıca diye bir dil yoktur. Osmanlıca, Anadolu'ya yerleşen ve İslâmiyeti benimseyen Türkler'in dilidir. Yani, halis Türkçe'dir, Batı Türkçesi.

2 Bkz. Suat Yakup Baydur, *Dil ve Kültür*, TDK. Yayınları. 2. baskı, Ankara 1964.

Avrupa'ya gelince, Ortaçağ'da ilim dili Latince'ydi. Yığınların toprakla beraber alınıp satıldığı bir dünyada düşünmek ve yazmak, bir avuç insanın imtiyazıydı, rahiplerin imtiyazı. Kaldı ki düşüncenin ayağa düşmesi yani mahallî ağızların tefekkür dili seviyesine yükseltilmesi entelektüel hayat için kazanç değil felâket olmuştur. Aşağı yukarı XVII. asra kadar, düşünen Avrupa'nın tek dili vardı. Herkes herkes için çalışıyordu. Dil birliği Avrupa'yı kaynaştırmıştı. Millî dillerin sahneye çıkışı medenî dünyayı Babil Kulesi'ne çevirdi. Avrupa bu kaybolan cennetin hasretini duyar zaman zaman.

Kaldı ki rahiplerin, Latince'den vazgeçmeleri başka, Türkçe'nin argolaştırılması başka. Dil ki bir milletin değil, belki bütün bir medeniyetin ifade vasıtasıdır; herhangi bir fert veya topluluk, dünün, bugünün ve yarının bu ortak hazinesine el uzatmak salâhiyetini kimden ve nereden alıyor?

Baydur devam ediyor: "Osmanlıca Batı'nın yeni mefhumlarını karşılamak için kelimeler uydurmamış mı? Neden Türkçe de uydurmasın?"

Cevap verelim: Elbette ki her dil, yeni bir mefhuma, yeni bir karşılık bulmağa çalışacaktır. Çılgınlık, dilin öz malı olmuş lafızları, kökleri Arapça veya Farsça'dır diye kovmağa kalkışmak. Birincisi inşa, ikincisi tahrip. Cetlerimiz, buldukları yeni kelimeleri devlet zoruyla kabul ettirmediler. Her buluş bir teklifti sadece. Osmanlı'nın "tilcik" üretmeğe memur ulema-yı rüsumu yoktu.

Baydur der ki: "Türkler, İslâm medeniyeti çevresinde iken doğan Osmanlıca, Türkler bu medeniyetten ayrılıp Avrupa medeniyeti çevresine girdikleri zaman karşılarına çıkan yeni mefhumları ifadeye yetmemiştir".

Avrupa medeniyeti çevresine bugün mü girdik? Tanzimat'tan beri Avrupalılaşmıyor muyuz? Abdullah Cevdet neslinin aşina olmadığı kaç yeni mefhum var?

Osmanlıca sözler niçin kovulmalıymış, biliyor musunuz? Yeni harflerle yazılamıyorlarmış da.. Ne dâhiyane gerekçe! Dil alfabeye uymuyor diye bin yıllık dile kıyacağız.. Buna alfabe değil Proküst'ün yatağı derler.

Yazarın bir başka şikâyeti de şu: Arapça ve Farsça mekteplerden kaldırıldı. Gençler aynı kökten gelen Arapça kelimeler arasındaki bağları göremiyorlar. Bu da mı gam.. Mekteplere Arapça, Farsça dersler koyarız olur biter.

Türk Dil Kurumu'ndan vazgeçilemez Baydur'a göre. Vazgeçilemez, çünkü: Anadolu ağızlarında yaşayan, konuşma dilinde kullanılan kelimeleri yazı diline sokmak lâzım.

Şairlerimiz, romancılarımız, gazetecilerimiz ne güne duruyor? Sanatçı, kullanacağı kelimeleri seçerken sorumsuz ve yetkisiz bir kuruluşun iznine veya ilamına mı muhtaç?

Nihayet yazar, delillerinin en muhteşemine geçiyor: Daha önceki gelişme ve son inkılâplar gözönünde tutulunca öteki inkılâplara muvazi olarak bir dil inkılâbının yapılmasının ne kadar lüzumlu ve yerinde olduğu açıkça kendini gösterir.

Biz bize benzeriz hikmetinin şahane bir tecellisi değil mi? Dünyanın iki büyük inkılâbı, yani 1789'la 1917, ne kadar sınırlı, ne kadar korkakmış. Bütün müesseseleri yerle bir etmiş ama dile dokunmamış ikisi de.

Kaldı ki T.D.K., Baydur'un ileri sürdüğü mucip sebepleri çoktan unutmuştur. Rahipleri, aforoz müessesesi olan bir kilise karşısındayız. Bu yaman teşekkülün başlıca görevi mikrop üretir gibi "tilcik" üretmek, Türkçe'nin nahvini ve inşasını bozan müritlerine "ödül" dağıtmak, fermanlarına karşı koyan haddini bilmezleri edebiyat cumhuriyetine sokmamaktır.

Batı dillerinden alınacak yeni mefhumlara gelince, bun-

lar ya beşeridirler, o zaman yeni olamazlar ve mutlaka dilimizde karşılıkları vardır; ya Batı tarihine bağlı mefhumlardır: Sosyalizm, anarşizm, demokrasi gibi.. tercüme edilemezler, aynen alacağız; ya da bir icadın yani bir fethin beratıdırlar, onları olduğu gibi almışız veya Türkçeleştirmişiz, kim ne diyebilir?

Baydur'a göre "devlet, mektep programlarına yeni terimler sokmuş, fakat edebiyat diline karışmamıştır".

Daha nasıl karışacaktı? Genç hafızalara yerleştirilen "tilcik"ler üredikçe üremiş, nesillerin zevk selâmetini bozmuş, onları tarihlerinden ve mukaddeslerinden koparmıştır. Bu ülkenin aydınları yıllarca tek hürriyet tanımışlar: Dillerini tahrip hürriyeti. Tefekkür yasaklanmış, irfana sadakat, vatan ihaneti sayılmıştır. Zekâları felce uğratan bir devrimdir bu. Zaman zaman halkçılık, milliyetçilik, ilericilik ve benzeri mefhumların arkasına saklanmıştır. Bu çılgınlığı solun cılız omuzlarına yüklemek yanlış. Suç hepimizin. Hepimizin yani minnacık çıkarları uğruna bir avuç mirasyedinin kararlarına kafa tutmayan cebin ve izansız bir intelijansiyanın.[3]

3 Cemil Meriç'in konuyla ilgili diğer bazı görüşleri için bkz. *Kültürden İrfana*, Pınar Yayınları, İstanbul 1986. "Lisan bahsi" s. 128. "Elif-ba meselesi" s. 132 vd. "Arapça Öğrenmek" s. 279 vd. "Osmanlı Arapça Bilir miydi?" s. 273 vd. "Dil Kurumu, Dil Akademisi", s. 287 vd.

DOSTO VE BİZ

Suç ve Ceza'yı kim tiyatrolaştırmış, hatırlamıyorum. Dosto'dan okuduğum ilk eser, o küçücük tiyatro; okuduğum ve sökmeye çalıştığım. Fransızca'nın nâmahremler için tehlikeler ve karanlıklarla dolu dünyasına, ilk defa olarak, denize atlar gibi giriyordum. O karanlık dehlizde, ışığına güvendiğim tek fener: Şemsettin Sami'nin Kamus'u idi (C harfinde başlayan, M'de sona eren, dağınık, yırtık ve noksan bir Şemsettin Sami). *Suç ve Ceza*'yı ne kadar anlamıştım, bilir miyim? Marmeledov'un meyhanede söyledikleri, bugün okumuşum gibi aklımda: Yoksulluk ayıp değil mösyö, ama sefalet...

Suç ve Ceza, baştan sonuna kadar okuduğum, büyük bir kısmını çevirdiğim, daha doğrusu çevirdiğimi sandığım ilk yabancı kitap. Bu bir keşifti. Kristof Kolomb'un önüne Amerika'yı çıkaran kader, benim karşıma da Dosto'yu çıkarmıştı, Dosto'yu yani sonsuzu. Bu girdaplar ve zirveler dünyasında, tek başıma dolaşacak yaşta değildim. Kıyıdan seyrettim ummanı. Aylarca Raskolnikof'u yaşadım. Sonya'yı sayıkladım aylarca. Kaç gece tefeci kadınla karşı kar-

şıya geldik. Bakışları, bir hayvanınkiler gibi mânâsız ve soğuktu. Bir ölüyü öldürmüştü Raskolnikof, bir abesi yok etmişti. Kitapta havsalamın almadığı tek taraf, kahramanların, daha doğrusu kahramanın Hıristiyanca nedameti olmuştu. Anlayamazdım Dosto'yu. İnsanın kendi kendisi ile kavgasını anlayamıyordum. Dünyada iyiler ve kötüler vardı. Raskolnikof, gençti ve acı çekiyordu. Niçin yaşadığı belli olmayan bir tecritti tefeci kadın. Elbette izale edilecekti, hayatın kanunuydu bu.

Dünyam, romanların dünyasıydı, *Ekmekçi Kadın*'ların, *Tunçtan Kızlar*'ın, *Simon ve Mari*'lerin dünyası. Kuklalarla dolu bir dünya.

Sonra *Kumarbaz, Beyaz Geceler* ve *Budala*. Hiçbirinde aradığımı bulamadım. Zira, Balzac'ı keşfetmiştim arada ve O'na âşıktım. Hıristiyan Dosto, beni rahatsız ediyordu. Büchner, Nordau ve Marx beni mistisizmden öylesine soğutmuşlardı ki vaaza benzeyen her düşünceye kulaklarımı tıkıyordum. Zola'yı seviyordum, çünkü dinsizdi. İlimci'ydim, Beşir Fuat'vâri bir ilimcilik. Dosto'nun jurnali, beni büsbütün hayal kırıklığına uğrattı. Karşımda, geniş düşünceli bir fikir adamı değil, "lâbis-i libâs-ı katranî" bir keşiş vardı. 1936'lardan sonra bir daha aramadım Dosto'yu. İkinci sınıf bir Amerikan romancısının, sığ, sahte, hantal bir kitabı, beni büsbütün soğuttu Dosto'dan. Filhakika, *Altın Zincir*, bütün bir nesille beraber benim de başucu kitabım oldu bir zamanlar. Bu murdar kitaba, anlamadığımız için hayrandık; anlamadığımız ve mukaddeslerimize savaş açtığı için. Sinclair, göğsünü gere gere, Dosto'dan tek kitap okumadığını söylüyordu. Karamazoflar'ı Papaz Zossima'nın ölümü sahnesine kadar karıştırmış; "arkasını merak eden varsa, zahmet edip kendi kendine okusun" buyuruyordu. Bu garip sanat tarihçisine göre, Dosto "ortodoks doğulu ya da Bizanslı bir Hıristiyandır; ayrıca Rus ruhunun harikulade ve bambaşka bir şey olduğunu sanan bir Slavperest yahut bir mistik Rus vatanperveri".

Sonra, egzistansiyalizm.. Camus, Kafka, Sartre. Ve Avrupa'yı saran Dosto aşkı. Ben yine de ısınamıyordum Dosto'ya. Delilerle uğraşan bir deliydi hazret. Belki derin. Ama karanlık ve "miasme"larla dolu bir derinlik, bir kuyu derinliği. Dosto düşkünlüğü, hasta bir sevginin belirtisiydi bence.

Ama, çağdaş kültürün –Batı kültürünün demek istiyorum– temel direklerinden biriydi Karamazof yazarı. Ummadığımız bir anda karşımıza "büyük enkizitör" çıkıyordu. Üstada yeniden döndüm ve anladım ki, gözleri bağlı dolaşmışım o ülkede. Dosto'nun dünyası, uçakla üzerinden geçilebilecek herhangi bir harita parçası değil. Dosto, insanlığın ezelî dâvâlarını mihraklaştıran bir romancı. Balzac'ın kahramanları onunkiler yanında tek buutlu; birer "komedi" kahramanı hepsi de, terbiyeli ve uslu birer kahraman. Fransız romancısının delileri bile akıllı. Mükemmelin romancısı Balzac, mütekâmilin romancısı. Kucağında yaşadığı toplum da sıhhatli, kendisi gibi. Sıhhatli yani bir tarafı noksan. Biz, Balzac'tan fazla Dosto'ya yakınız. Acılarımızla, zilletlerimizle, hayal kırıklıklarımızla.

Dosto'yu anlayabilir miyiz? Evet. Hem de Batı'nın bütün romancılarından çok. 1968'den beri kurbanı veya seyircisi olduğumuz trajediyi, bütün çıplaklığı, bütün eziciliği ile *Ecinniler*'de yaşıyoruz. Sosyalizm, anarşizm, batıcılık.. Dosto, bütün dertlerimiz üstünde düşünmüş, tabiî bir Rus milliyetçisi olarak.

Pierre Pascal doğru söylüyor: Karamazof, Dosto'nun "bütünü". Hem hayat, hem hayal tecrübelerini kucaklıyor. Sanki daha önce yazdığı romanlar, yeni doğan bu prensesin beşiğine koşmuş, herbiri kendinden bir parça armağan etmiş ona; masaldaki periler gibi. Karamazof, Dosto'nun, fikrî vasiyetnamesi. Bir yanda İvan.. Tanrı'yı, Tanrı'nın eserini top-

yekün inkâr eden ve şerri, "işte eserin" diye inanmadığı kadir-i mutlak'ın suratına tüküren Avrupalılaşmış deli. Ötede Alyoşa.. İnsan ruhu, iblisle Rabbin cenk alanı; şer, varlığımıza sülük gibi yapışan yabancı bir nesne; aslında en büyük caniler bile en az bizim kadar masum ve zavallı; Rusya'yı hattâ bütün insanlığı mahveden, babalarla oğullar arasındaki uçurum; bir ilerleyiş yok, bir kopuş, bir sarsılış, bir kendini kaybediş, bir dengesizlik var; nesiller arasındaki anlaşmazlık ilerleyiş değil. Rusya'nın Avrupalılaşması bir tehlike Dosto'ya göre. Bir ülke mazisinden kopamaz, kopmamalıdır. Aydın sınırların ötesinden basmakalıp ıslahat projeleri dileneceğine, halkın içine inmeli. Rusya'yı ancak din kurtarabilir, din yani Alyoşa.

Tanrı'ya inanan bir sosyalizm, garip bir Hıristiyanlık. Dâvâyı reddetmek kolay şey. Din problemi, şer problemi, Avrupalılaşma problemi.. bizim de gevelediğimiz mefhumlar. Ama, kimsenin bu problemler üzerinde kafa yorduğu yok. Sağ, kovuğuna çekilmiş; münzevî, mazlum, muzdarip. Sol, eline tutuşturulan reçeteyi kekeliyor, mânâsını anlamadığı reçeteyi. Tek ortak duygu: düşmanlık. Diyalog yok. Tanzimattan beri hazır elbiseye meraklıyız, hazır elbiseye ve hazır medeniyete. Tefekkür kılıçla fethedilmez.

Sefiller'deki Mabeuf babaya bayılırım. "İnsanların anayasa gibi, kralcılık gibi, meşrutiyet gibi, cumhuriyet gibi, ham hayaller yüzünden birbirlerine düşman kesilmelerini" anlayamaz. "Dünyada seyredilecek o kadar yosun, o kadar çiçek, o kadar ağaç var". Hele o cânım kitaplar. Bütün siyasî düşünceleri tasvip edermiş Mabeuf. Zira hiçbiri umurunda değilmiş. Politikacılardan tek istediği: Kendini rahatsız etmemeleri.

Hepimiz birer Mabeuf'üz. Ama ihtiyar Mabeuf, gafletinin cezasını göğsünden yediği kurşunla öder; daha doğrusu kefaretini verir şaşkınlığının. Bizim, ne nebatlara karşı sevgimiz, ne kitap düşkünlüğümüz var. Ama, insanlığı ilgilendiren en büyük, en hayatî dâvâlar karşısında ondan çok daha sağır, ondan çok daha körüz. Tabular, tabular.. Her adımda, şuura dur emrini veren bir jandarma neferi. Her kapının arkasında, elinde bıçak, bekleyen bir harem ağası. Düşünme! Düşüneni iftiranın ve sefaletin lâğımında boğduktan sonra, ellerimizi yıkayıp, "efendim bizde filozof yetişmiyor" diye ah-u vahlar.

Hem imtiyazlıların, yani iktidarın, hem de liberal gençliğin en büyük rus yazarı olarak kabul ettiği Dosto, ölünceye kadar polis nezareti altında imiş. Çarlık Rusya'sına ne kadar benziyoruz. Yalnız bizde Dosto çıkmıyor. Zira Dosto'yu okuyacak saray yok. Saray mı? Kulübe var mı ki? Kaç kişi, *Puşkin Üzerine Konuşmalar*'dan haberli? *Batı Batı Dedikleri*, hangi dikkatleri Avrupa'nın hakiki çehresine çevirebildi? Evet, kelimelere esiriz, kelimelerden korkuyoruz. Düşmanımız: kelimeler. Dosto, büyük kılavuzlarımdan biri. Doğu ile Batı'nın muhasebesini yaparken, insanı, bütün azamet ve sefaleti –daha çok sefaleti– ile teşrih masasına yatıran o büyük romancıdan cesaret aldım.[1]

1 Bkz. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul. 7. baskı, 1992. "Öldümeyeceksin" s. 282 vd. ve *Kırk Ambar*, Ötüken Yayınları, İstanbul. 1980. "Balzac mı Dosto mu?" s. 157 v.d.

Ecce Homo

YAPRAKLAR

24.1.1963

Bir

Yirmi dört yıl önce mahkemede Marksist olduğumu haykırmıştım. Ümitsizlikten doğan bir isyandı bu, bir nevi meydan okuyuş, yalnızlık içinde bir şey olmak ihtiyacı. Yılları zilletler içinde geçen, kâh Türk, kâh şehirli olduğu için horlanan göçmen çocuğu bir yere tutunmak, bir camiaya bağlanmak istiyordu. Sınıfı yoktu. Dünyada başka milletler olduğunu dahi bilmiyordu. Ama kucağında yaşadığı topluma yabancıydı. O, şehirden gelmişti. Konuşması da, giyinmesi de farklıydı. Yalnız yaşadı, bir cüzzamlı gibi. Oynamadı, çocuk olmadı, içine ve kitaplara kapandı. Sonra lise yılları.. yine yalnız, yine yabancı. Açlık; midenin, etin ve ruhun açlığı. Hayalindeki dünyalar birer birer yıkıldı. Önce, öbür dünya. Bu haksızlıklar gayyası şuurlu bir Tanrı'nın eseri olamazdı. İmandan şüpheye, şüpheden inkâra, inkârdan maddeciliğe geçiş: Büchner, Ebul alâ, Hayyam. Ama şuurundaki bu devrim onu çevresinden bir kat daha koparıyordu. Küstah, tedirgin ve yalnız. Sonra yeni bir arayış, yeni bir bütünleşme ümidi: Türkçülük. Yutar gibi okuduğu kitaplar: Yusuf Akço-

ra, *Türk Yurdu* Koleksiyonları, *Türk Yıllığı,* Rıza Nur'un *Tarih*'i. Mektep idaresi ile anlaşmazlık. Mubassırdan yediği tokat. Bu defa şehirli olduğu için değil, Türk olduğu için, sömürgeciliğe karşı olduğu için hırpalanış. Tarık Mümtaz'ın gazetesinde "Fırsat Yoksulu" takma adıyla şiirler. Beyrut'ta çıkan *Yıldız* ve Türk düşmanlarına savaş ilânı. Binbir ümitle koşulan İstanbul. Gerçeğin soğuk çehresi. Ve kâbusa dönen şovenizm rüyası. Nâzım'la tanışma, Kerim Sadi. Sefalet. Ve kahkarî bir hezimete benzeyen dönüş. İskenderun sancağı. Ve alışılmamış bir hürriyet havası. Putları kırılan göçmen çocuğu yeni bir put bulmuştur: sosyalizm. Tercüme kaleminde reis muavinliği. Ve istemeyerek kabul edilen nahiye müdürlüğü. Sonra değişen dünya. Telefonla işine son veriliş. Köy öğretmenliği. Ve bir nisan sabahı evinin aranışı. Nezaret, hapishane.

Marksistim dediği zaman tek işçinin elini sıkmış değildi. Sadece namuslu olmak, korktuğu için sustu dedirtmemek istiyordu. Zaten yaşanmaz bir dünyada idi artık. Cinsî buhran, ruhî buhran. En küçük bir pırıltı yoktu hayatında. Bir sığınaktı Marksizm, bir kaçıştı, bir yaşama gerekçesiydi. Belki de inanıyordu Marksizme. Eziliyordu ve ezilenlerin yanındaydı. Ama kimdi bu ezilenler? Bilmiyordu. Kitaplardan tanımıştı sosyalizmi. Ne kadar anlamıştı? Anlayabilir miydi? Sınıf kavgası yoktu Hatay'da. Çünkü sınıf şuuru yoktu. Marksizm, gerçekten meçhul'e, yani rüyaya kaçıştı. İnsanları seviyordu. Ama sığındığı her kale insanlardan biraz daha uzaklaştırıyordu onu. Beraat etti. Ne var ki bütün dostları, bütün tanıdıkları selâmı sabahı kestiler. Yirmi yıl peşini bırakmadı polis. Yirmi yıl bir Jan Valjan hayatı. Her hangi bir Batı ülkesinde büyük bir fikir adamı, bir teorisyen olabilirdi. Ezdiler.. Acaba ezilen daha kaç kişi? Her aydınlığı yangın sanıp söndürmeğe koşan zavallı insanlarım: Karanlığa o kadar alışmışsınız ki yıldızlar bile rahatsız ediyor sizi! Düşüncenin kuduz

köpek gibi kovalandığı bu ülkede, düşünce adamı nasıl çıkar? Önce coğrafî kaderle savaş. Cetlerinin toprağından kopuş. Dimetoka'dan Reyhaniye'ye. Dilleri, gelenekleri, zevkleri ayrı bir topluluk. Sonra içtimaî kader. İşlemediği bir günâhın çilesini çekmeğe mahkûm ediliş. Nihayet felaketlerin en büyüğü: karanlıklara çivileniş. Zavallı dostum! Büyüklere yalnız acılarınla mı benzeyeceksin? Düşünce dikenli bir taç. İsa'dan Gandi'ye kadar Tanrı'ya nisbeti olan her ulu, Tanrı'ların hışmına uğradı. Tanrı'ya nisbeti olmadan Tanrı'ların hışmına uğramak, hazin.

19.8.1973

İki

60'lara kadar tecessüslerimin yöneldiği kutup: Avrupa. Coğrafyamda Asya yok. Yalnız dilimle Türk'üm. İstanbul'da çıkan ilk yazım Heine. Şairi çok mu seviyordum? Yoo.. Tanımıyordum ki. Fransız solu, Hitler Almanyası'nın adını anmadığı Yahudi yazarı göklere çıkarıyordu. Heine ne kadar alâkadar ederdi bizi? Silezyalı dokumacılardan bize neydi? Sonra Balzac.. Türk irfanı 30'lara kadar *İnsanlığın Komedyası*'ndan habersiz yaşamış. Hangi insanlığın? Kültürümüze kazandırmak istediğim Balzac bir yabancıydı. Ön yargılarıyla, inançlarıyla, kahramanlarıyla yabancı. Sonra Hugo: *Asırların Efsanesi, Hernani, Marion Delorme*. Yarım kalmış bir *Kıral Eğleniyor*. Ve başlanıp bırakılan bir *Sefiller* çevirisi. *Ayın Bibliyografya*'sında bir yıl kadar yazdım. Konu: tercüme tenkitleri. Oradan "Yücel"e geçiş. Tanrıkut'un *Gün* dergisi: Edebiyat Tarihinde Dejenereler, Lucretius. Verhaeren'den manzum bir tercüme: *Emek. Amaç, Yirminci Asır*, v.s. Fransızca'dan Türkçe'ye bir lügat hazırlamak istemiştim. A harfinin başlarında kaldı. *Emile*'in dörtte birini kazandırdım

Türkçe'ye. Dilini öğrenerek içinde eridiğim Fransız kültürünü Türkiye'ye taşımak istiyordum. Babıâli boyuna tercüme istiyordu. Ama çevrilmesi teklif edilen kitaplar hiçbir sanat, hiçbir düşünce değeri taşımıyordu. O dönemlerde şöhret ve haysiyet bir başkası olmaktan ibaretti. Hem de kendimizden çok daha sığ, çok daha tatsız bir başkası. Arz-ı mevudun altın meyveleri alıcısız kalıyordu.

Hint, benim için Asya'nın keşfi oldu. Avrupa'dan görünen Asya, Avrupalının gözü ile Asya. Ama nihayet Asya. Bu yeni dünyada da kılavuzlarım Avrupalıydı demek istiyorum. İlk hocam: Romain Rolland. Ama büyü bozulmuştu. Anlamıştım ki tarihte başka Avrupa'lar da var. Çağdaş düşünceyi kaynağında yakalamak için on dokuzuncu asır Avrupasına döndüm. Bu yolculuğun ilk meyveleri: Saint-Simon'la Proudhon. Hint'e kadar dünyam birkaç düzine benden ibaretti. Birkaç düzine yankı. Coğrafyamda tek kıta vardı, kafamda tek yarımküre. İrfanıma katılan yeni bir dünya idi Hint. Ama sonunda Hint de bir kaçış, bir arayıştı.

Konya yolculuklarımda ilk defa olarak başkası ile temas ettim. Başkası, yani, kendi insanım. Kaderin karşıma çıkardığı genç üniversiteli "sen bizden değilsin" dedi. "Sen bizden değilsin"! Evet, ben onlardan değilim. Ama onlar kimdi? Uçurumun kenarında uyanıyordum. Demek boşuna çile çekmiş, boşuna yorulmuştum. Bu hüküm hakikatın ta kendisi idi. Tanzimattan bu yana Türk aydınının alın yazısı iki kelimede düğümleniyordu: aldanmak ve aldatmak. Senaryoyu başkaları hazırlamıştı. Biz sadece birer oyuncuyduk. Nesiller bir ütopyanın kurbanı olmuşlardı. Ama bu ütopya sonuna kadar yaşanmadıkça, gerçeği görebilir miydik? Kalabalık, kayaya yapışan bir midye şuursuzluğu ile geleneklerine sarılmış, cebin ve uyuşuk. Arada bir uyanır gibi oluyor. Sonra tekrar dalıyor derin uykusuna. Avrupa'yı tanımamak, gaflet. Avrupa'yı tanıyan, ülkesinden kopuyor. Bu lanet çemberinden nasıl kurtulacağız? Gerçeği görmek hatayı sonuna kadar yaşamakla mümkün. Yığın Avrupalılaşırken, aydınlar Türkleşmeli. Ve çalışmağa başladım. Spinoza kırk dört yaşında ölmüş. Nietzsche kırk dört yaşında delirmiş. Ben yolumu kırk dört yaşından sonra buldum.

Son Yaprak

Kimi başında taçla doğar, kimi elinde kılıçla.. Ben kalemle doğmuşum. İnsanlar kıyıcıydılar, kitaplara kaçtım. Kelimelerle munisleştirmek istedim düşman bir dünyayı. Şiirle başladım edebiyata, cıvıldıyan bir kuş kadar rahattım yazarken, kulaklarımda bir ses uğulduyordu, etrafımdakilerin duymadığı bir ses. Ve defterler kendiliğinden doluyordu. Sonra ilmin, ilhâmı dizginleyen sert disiplini.. histen ve hissiden utanış. Nazımdan nesre, öznelden nesnele atlayış. 940'lardaki yazılarımın ayırıcı vasfı, ukalâlık. Batı irfanını ülke ülke, devir devir keşfe çıkan genç bir tecessüs. İlk kitabım 1942'de doğdu. Yetmiş beş sayfalık bir araştırma: *Balzac*. Ve yüz sayfalık bir tercüme: *Altın Gözlü Kız*. Sonra *Ferragus, Duchesse de Langeais* (kitapçıda kayboldu). *Otuzundaki Kadın. Balıkçı Kız* (kitapçıda kayboldu). *Kibar Fahişelerin İhtişam ve Sefaleti*.

Fransız ve İngiliz edebiyatını Balzac'la beraber dolaştım. Balzac'ı tanımasam romancı olmak isterdim. Yıllarca *İnsanlığın Komedyası*'yla uğraştıktan sonra roman yazmağa kalkışmak küstahlık olurdu. Düşünce hayatıma yön veren öteki ustalar: Rousseau ile İbn Haldun. Rousseau'dan Nietz-sche'ye, Nietzsche'den Hegel'e ve şakirtlerine geçiş. İbn Haldun, İslâm dünyasındaki kılavuzum.

Tiyatronun yabancısıydım. Üzerinde rahatça kalem oynatacağım tek saha kalıyordu: deneme. Denemenin belli bir muhtevası yok. Her edebî nevi kucaklayacak kadar geniş, ra-

hat ve seyyal. Kalıplaşmamış olduğu için çekici. İki handikapı var: Mazimize uzanmıyor, çağrışımları sevimsiz.

Hint Edebiyatı, Saint-Simon, Bu Ülke veya *Umrandan Uygarlığa* aynı kaynaktan fışkırdılar. *Hint Edebiyatı*'nın "bilimsel" ve alışılmış edebiyat tarihi ile ilgisi adından ibaret. Kitapta yaşayan, düşünen, konuşan: yazarın kendisi. *Saint-Simon*'da konu bir fikir adamının karanlık ve muhteşem macerası. Bir fikir adamının, daha doğrusu bir fikrin. Ama konuşan ve düşünen yine yazarın kendisi. İlim: iskelet.

Monografi, tenkit, edebiyat tarihi.. imzamı taşıyan her yazıda ben yaşıyorum. Bütün bu neviler kendimi anlatmak için bir vesile. Bir Balzac'ın, bir İbn Haldun'un, bir Makyavel'in arkasına gizleniyorum, kendimi yaşıyorum onlarda.. kendi öfkelerimi, kendi ümitlerimi, kendi ümitsizliklerimi. İşlediğim türe insanı getirdim, yaralı bir çağın insanını.

Bir çağın vicdanı olmak isterdim, bir çağın, daha doğrusu bir ülkenin, idrakimize vurulan zincirleri kırmak, yalanları yok etmek, Türk insanını Türk insanından ayıran bütün duvarları yıkmak isterdim. Muhteşem bir maziyi, daha muhteşem bir istikbale bağlayacak köprü olmak isterdim, kelimeden, sevgiden bir köprü. Sanat düşüncenin, düşünce mukaddeslerin emrinde olmalı. Hakikat, mukaddeslerin mukaddesi.. Hakikat ve sevgi.

Hafızasını kaybeden bu zavallı nesilleri biz mahvettik, bu cinayet hepimizin eseri, hepimizin yani aydınların.

Üslupta ilk ceddim: Sinan Paşa. Sonra Nazif, Cenap ve Haşim. Amacım: Yazarı okuyucudan ayıran bütün engelleri yıkmak, sesimi bütün hiziplere duyurmak. Şuurun, tarihin, ilmin sesini. Öyle bir ifade yaratmak istiyorum ki, Türk insanının uyuşan şuuruna bir alev mızrak gibi saplansın. Sanatla düşünceyi kaynaştıran İsrafil'in suru kadar heybetli bir dil.

Türk İslâm medeniyeti ahlâka, feragate dayanan bir medeniyet. Gerçekleştirdiği değerler edebiyattan da, felsefeden de, ilimden de muazzez. Ben bu mazlum medeniyetin sesi olmak istiyorum. Korumak istediğim şaheser: insanın kendisi. Tarihine vecitle eğildiğim bu büyük, bu gerçek, bu mert insanı Osmanlı yaratmış ve yaşatmış. Kendini tanımak irfanın ilk merhalesi. Düşünenin görevi insanından kopan, tarihini unutan ve yolunu şaşıran aydınları irşada çalışmak: Kızmadan, usanmadan irşat. Gerçek sanat ayırmaz, birleştirir.

Arkamda kilometre taşları ve yaprak yaprak dökülen rüyalar. Yeni bir kitabı bitirmek üzereyim: *Mağaradakiler*. Eflatun'un mağarası bu. İçinde bizler varız. Beşir Fuat'lar, Ali Suavi'ler, Hilmi Ziya'lar... Türk aydınının yüz yıllık dramı. Sonra da genel olarak Batı aydını ve Rus intelijansiyası...

Hayallerimin kaçta kaçını gerçekleştirebildim, bilemem ki.

BİTİRİRKEN

– Efendim, dedim, üstada. Tecrübelerinizden feyz almağa geldim. Tarih yazacağım diye kendimi helâk ediyorum, gayretlerim hiçbir işe yaramıyor.

Omuzlarını silkerek cevap verdi:

– Ne lüzumsuz endişe efendiciğim, ne lüzumsuz endişe. Neden tarih yazmağa kalkışıyorsunuz? En meşhur tarihleri istinsah edersiniz, olur biter. Usul öyle değil mi? Yeni bir görüşünüz, orijinal bir düşünceniz mi var? İnsanları ve hadiseleri beklenmedik taraflarıyla mı anlatacaksınız? Sakın ha. Okuyucuyu tedirgin edersiniz. Okuyucu tedirgin olmaktan haz etmez. Tarihte aradığı, ezelden beri bildiği saçmalıklardır. Onu aydınlatmağa kalkmak, gururunu incitmek ve öfkelendirmektir. Sakın ha! Böyle bir hadnâşinaslığa yeltendiniz mi çığlığı basacaktır: "Mukaddeslerimizi ayaklar altına alıyor". Tarihçiler, birbirlerini kopya ederler. Böylece hem çalışıp yorulmaktan kurtulur, hem de küstahlık ithamından azat olurlar. Onlar gibi yapın efendim, onlar gibi yapın. Orijinal olmayın! Orijinal bir tarihçi, cümle âlemin güvensizliğine, küçümseyişine ve nefretine mâruz kalır.

İlâve etti: "Kuzum, sanıyor musunuz ki tarihlerime yeni düşünceler, yeni görüşler sokuştursaydım bu kadar saygıya lâyık görülürdüm! Sonra bu yeni fikir de ne oluyor? Terbiyesizlik.."

Ayağa kalktı. Gösterdiği nezakete teşekkür ederek kapıya doğru yürüdüm. (Anatole France, *L.'Ile des Pingouins* (Penguenler Adası) Paris 1908 Önsöz).

İletişim'den

Cemil Meriç

BÜTÜN ESERLERİ

Bir Dünyanın Eşiğinde
431 SAYFA

Bu Ülke
341 SAYFA

Işık Doğudan Gelir
282 SAYFA

Jurnal; 1955-65
CİLT 1 / 399 SAYFA

Jurnal; 1966-83
CİLT 2 / 349 SAYFA

Kırk Ambar; Rümuz-ül Edeb
CİLT 1 / 463 SAYFA

Kırk Ambar; Lehçet-t-ül Hakayık
CİLT 2 / 546 SAYFA

Mağaradakiler
287 SAYFA

Saint-Simon; İlk Sosyolog, İlk Sosyalist
159 SAYFA

Sosyoloji Notları ve Konferanslar
411 SAYFA

Umrandan Uygarlığa
349 SAYFA